เรื่องที่เกี่ยวเนื่องพระราช

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเ

ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อดำรงพระยศ

เป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

สรรพาภิธานศัพท์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ทรงพระราชนิพนธ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

ฉบับบอกพิมพ์ครั้งที่สาม

พิมพ์ถวายเป็นพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณ

ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ครั้งที่ ๓ พุทธศักราช ๒๕๑๐

ว 102
915.93
C

ยบรวณลอองสะพสร

เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อดำรงพระยศเป็น

สมเด็จพระยุวราชโอรสาธิราช

ฉบับพิมพ์ครั้งที่สาม

มีคำอธิบายของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม

๑๗ สิงหาคม ๒๔๙๖

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา ซึ่งกำหนดในวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ สุสานวัดมกุฏกษัตริยาราม นายสวัสดิ์ โสตถิทัต และภรรยา ส่งผู้แทนมาแจ้งความณหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากรว่า มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกเป็นของชำร่วยสักเรื่องหนึ่ง ขอให้ช่วยเลือกเรื่องที่จะพิมพ์ให้ และว่าใคร่จะได้เรื่องที่เป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพระองค์เป็นผู้ที่นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา เมื่อยังมีชีวิตอยู่ได้ปฏิบัติถวายด้วยความเคารพและจงรักภักดีอยู่เป็นนิจนิรันดร์ กรมศิลปากรพิจารณาเห็นว่า พระราชนิพนธ์เรื่องเทียวเมืองพระร่วงเป็นเรื่องเหมาะที่สุดที่จะพิมพ์ในเวลานี้ เพราะประจวบกับสมัยที่รัฐบาลกำลังส่งเสริมบำรุงจังหวัดสุโขทัยให้เป็นที่ศึกษาทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมต่างๆ อยู่ พระราชนิพนธ์เรื่องนี้จะเป็นตำรานำทางเที่ยวตรวจตราโบราณวัตถุสถานในแดนสุโขทัยได้เป็นอย่างดี จึงแนะนำให้พิมพ์พระราชนิพนธ์เรื่องนี้นอกครั้งหนึ่งนับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๓ และได้ให้พิมพ์คำนำของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อคราวพิมพ์ครั้งที่ ๒ ประกอบเข้าไว้ด้วย เพื่อผู้อ่านจะได้เข้าใจเรื่องประวัติของหนังสือนี้ชัดเจน

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศีที่นายสวัสดิ์ โสตถิทัต กับภรรยา และข้าราชการในกรมโปรษณีย์โทรเลข ได้ร่วมใจกัน

พิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นสาธารณประโยชน์ อุทิศส่วนกุศลให้นาย กำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา ขอผลแห่งบุญกุศลทั้งนี้จงสำเร็จแก่ นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ ทุกประการ เทอญ

กรมศิลปากร

๕ สิงหาคม ๒๔๘๖

คำปรารภ

คุณกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา นายช่างกำกับการพัสดุและโรงงานกรมไปรษณีย์โทรเลข ได้ถึงแก่กรรมอย่างรวดเร็ว เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. นี้ ยังความเศร้าสลดใจและเสียดายแก่บรรดาญาติมิตรสหายเป็นอย่างมาก ข้าพเจ้าและภรรยาได้มีโอกาสพบกับคุณสายสวาท เทพหัสดิน ณ อยุธยา ภรรยาคุณกำธร หลังจากวันได้บรรจุศพคุณกำธรแล้ว คุณสายสวาทแจ้งกับข้าพเจ้าและภรรยาข้าพเจ้าว่าจะได้จัดการปลงศพคุณกำธรในวันที่ ๑๗ เดือนสิงหาคมนี้ และมีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกในงานสักเล่มหนึ่ง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เพราะคุณกำธรมีความเคารพนับถือในพระมหากรุณาธิคุณพระองค์ท่านเป็นอย่างสูง และได้เลือกหนังสือเล่มนี้ได้แก่ ในหอพระสมุดฯ เพราะเห็นว่าเป็นหนังสือที่ถูกต้องตามความประสงค์ ข้าพเจ้าและภรรยาจึงได้ขอร้องกับคุณสายสวาท ขอรับจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ เพื่อกุศลส่วนกุศลเฉลี่ยเอง ก็ได้รับความยินยอมจากคุณสายสวาทเป็นอย่างดี การที่ข้าพเจ้าและภรรยาข้าพเจ้ารับอาษาเข้าจัดการเรื่องนี้ มิใช่ว่าจะอวดดิบอวดดีอวดมั่งอวดมีอะไรก็หามิได้ ข้าพเจ้าเป็นผู้ออกจากราชการงานเมืองแล้ว และอยู่ในฐานะหาเช้ากินค่ำ และคุณกำธรก็มิได้เป็นญาติหรือมิตรสนิทมาแต่เดิมน้อยเกาก่อน เคยเป็นนักเรียนวชิราวุธ แต่อยู่คนละโรงเรียนเมื่อครั้งโรงเรียนยังแยกกันอยู่ คุณ

กำธรอยู่โรงเรียนมหาดเล็กหลวง ข้าพเจ้าอยู่ราชวิทยาลัย เราพึงมารู้จักคุ้นเคยเมื่อมาร่วมงานกันที่กรมไปรษณีย์โทรเลข คุณกำธรกับข้าพเจ้าได้มีความรักใคร่สนิทสนมเริ่มแน่นแฟ้นขึ้น แต่นั้นมาจนถึงวันคุณกำธรจากข้าพเจ้าไปอย่างไม่กลับ ข้าพเจ้าคิดถึงคุณความดีของคุณกำธรอยู่สองประการซึ่งทำให้ข้าพเจ้าและภรรยาข้าพเจ้าเต็มใจที่จะสนองคุณ คุณกำธรด้วยความศรัทธาอย่างเต็มเปี่ยมในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นแจกเป็นที่ระลึกในงานนี้

ประการหนึ่งก็คือ คุณกำธรมีจิตใจสูง กล่าวคือมีความเสมอต้นเสมอปลาย เป็นเพื่อนที่อยู่ตลอดจนถึงวันตาย ไม่ใช่เป็นคนลืมตัวง่ายๆ

ประการที่สองก็คือ โดยความเป็นผู้มีจิตใจสูงของคุณกำธรดังกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าได้เห็นความตั้งใจดีของคุณกำธร และความตั้งใจอันเป็นกุศลต่อเพื่อนข้าราชการในกรมไปรษณีย์โทรเลขด้วยกัน ถึงเรื่องการจัดตั้งองค์การสังเคราะห์ข้าราชการกรมไปรษณีย์โทรเลข ซึ่งข้าพเจ้าได้ติดต่ออยู่อย่างใกล้ชิด ข้าพเจ้าจึงใคร่ขอกล่าวไว้ ณ ที่นี้อันเป็นวาระสุดท้ายของคุณกำธรที่จากพวกเราไปอย่างไม่มีวันกลับ แต่คุณความดีของคุณกำธรก็จะจารึกอยู่ในดวงใจและจิตใจ ของข้าพเจ้าและบรรดาเพื่อนกรมไปรษณีย์โทรเลขด้วยกันทุกคน

นับตั้งแต่บทสองของสงครามโลกครั้งที่แล้วมา ทุกท่านคงจะต้องทราบกันแล้วว่า การครองชีพของเราได้เริ่มเขยิบสูงขึ้นๆ ทุกที่

ปัจจัยสำคัญ ๆ เช่นเครื่องอุปโภคบริโภค ผ้าผ่อน ยารักษาโรค เริ่มขาดแคลนขึ้นเป็นลำดับ ถึงหาได้แต่ราคาก็สูงขึ้น จนเหลือความสามารถที่พวกเราจะทนทานได้ พวกเราต่างต้องดิ้นรนกระเสือกกระสนกันตามยถากรรม กิจการของพวกเราส่วนมากต้องผจญอยู่กับโรคภัยอันตราย ซึ่งอาจประสบได้อย่างง่ายดายในระหว่างปฏิบัติราชการ บางคนที่เคราะห์ร้ายต้องเสียชีวิตไปเพราะขาดทุนรอนที่จะบำบัดรักษาโรคแต่ต้นมือ ข้าพเจ้ารู้สึกอนาถใจอย่างสุดซึ้งที่ได้เห็นสภาพเช่นนี้อยู่เนือง ๆ รายได้ที่ได้มาเดือนหนึ่งโดยถ้าพังก็ชักหน้าไม่ถึงหลังอยู่แล้ว เราจำเป็นจะต้องแบ่งเฉลี่ยให้เพื่อนผู้ต้องได้รับเคราะห์กรรมเนื่องจากตัวเอง หรือครอบครัวเจ็บป่วย และเดือดร้อนเรื่องการครองชีพอยู่เช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงได้แต่คิดอยู่ในใจว่าเราจะทำอย่างไรกันจึงจะคิดรูปการช่วยเหลือเพื่อนของเราให้พ้นจากความยากแค้นเหล่านี้ได้ บางเป็นส่วนรวม ข้าพเจ้าเคยเห็นในต่างประเทศเขามีองการช่วยเหลือพนักงานของเขาน่าสรรเสริญอยู่มากมายแม้แต่ในยามปกติ แต่สำหรับข้าพเจ้านั้นจะทำได้อย่างไร เป็นเรื่องที่หนักใจอยู่มากเพราะเงินทองก็ไม่มี จะร้องเรียนขอตั้งอะไรขึ้นก็คงไม่สำเร็จ เพราะปรากฏว่าเขียนก่อน ๆ ก็เคยเห็นความจำเป็น ที่จะให้ความสงเคราะห์แก่ข้าราชการ เช่นเคยขอตั้งกองแพทย์ขึ้น แต่ก็ไม่ได้รับอนุมัติ วันหนึ่งข้าพเจ้าเดินกลับจากทำงานเพื่อกลับบ้านได้พบกับนายแพทย์เอก ณ นคร ขณะนั้นยังเป็นนายแพทย์ประจำอยู่โรงพยาบาลศิริราช เราทั้งสองได้เดิน

คุยกันเรื่อยไป ในระหว่างนั้นข้าพเจ้าได้ปรารภถึงเรื่องความจำเป็นที่ควรจะส่งเสริมให้ข้าราชการของเราให้นายแพทย์เอกฟัง และปรารภกันว่าควรจะทำอย่างไรดี นายแพทย์เอกได้เห็นความจำเป็นเช่นเดียวกับข้าพเจ้า และรับจะช่วยเหลือในขั้นแรกนี้ เพื่อจัดตั้งสถานพยาบาลเล็กๆ ขึ้น ในกรมโปรษณีย์โทรเลข และตัวเองจะเป็นผู้ช่วยจัดหายารักษาโรค และมาประจำตรวจรักษาผู้เจ็บป่วยให้ โดยเสียเวลาในตอนบ่ายเมื่อเลิกงานทางโรงพยาบาลแล้ว เราได้ปรึกษาหารือกันอยู่สองสามวัน ข้าพเจ้าก็ได้มีโอกาสพบคุยกับคุณกำธรและปรารภถึงเรื่องนี้ขึ้น เผอิญคุณกำธรก็กำลังมีจิตใจตรงกันกับข้าพเจ้าเราก็สนทนากันถูกเรื่องถูกราวขึ้น และคุณกำธรได้รับจะปฏิบัติตามนโยบายนี้ เมื่อเป็นโอกาสที่มีผู้สนับสนุนข้าพเจ้าอย่างเข้มแข็งเช่นนี้ เราก็รีบดำเนินการทันทีโดยตั้งกรรมการขึ้น ให้คุณกำธรเป็นประธานและประกอบด้วยผู้แทนกองละคนเป็นกรรมการร่วมด้วย ในชั้นต้นเราได้รับเงินทองพอเป็นทุนตั้งต้นเล็กน้อย ข้าพเจ้าเองก็ไม่นิ่งนอนใจ ได้ช่วยชี้แจงขอร้องความช่วยเหลือจากผู้ใจบุญก็ได้รับความช่วยเหลือจากบางท่านบริจาคทุนทรัพย์เป็นจำนวนมากพอควร ซึ่งนับว่าเป็นพระคุณอย่างสูงยิ่ง

คุณกำธรและกรรมการก็ได้เริ่มลงมือ ตั้งองค์การส่งเสริมขึ้นซึ่งเรียกย่อว่า อ.ส.ค. โดยจัดให้มีสถานพยาบาลขึ้น บนตึกสโมสรกรมโปรษณีย์โทรเลข และให้ข้าราชการได้รับการตรวจร่างกาย และมีประวัติของข้าราชการเจ็บป่วยไว้ ถ้ามีการเจ็บป่วย

ก็ช่วยบำบัดรักษาให้โดยมีนายแพทย์เด็ก ณ นคร ประจำอยู่ พร้อมด้วยนางพยาบาล คุณกำธรได้พัฒนาอุปสรรคด้วยความเข้มแข็งในการจัดตั้งสถานพยาบาลขึ้น โดยจัดหายามาจำหน่ายให้แก่ผู้เจ็บป่วยในราคาย่อมเยาว์กว่าท้องตลาด และเปิดโอกาสให้ข้าราชการเป็นสมาชิก โดยเสียค่าบำรุงเพียงเล็กน้อย ทั้งนี้เพื่อเป็นการช่วยเหลือค่าใช้จ่ายอันเป็นของจำเป็นสำหรับสถานพยาบาล คุณกำธรได้รับเลือกตั้งให้เป็นประธานกรรมการติดๆ กันหลายสมัยตลอดมา และได้รับความร่วมมือจากกรรมการประจำกองทุกคน จนสามารถขยายกิจการของสถานพยาบาลให้กว้างขวางขึ้น โดยมีนายแพทย์และนางพยาบาลเพิ่มขึ้นให้เหมาะสมแก่ผู้ที่จะได้รับการรักษา และบำบัดโรคซึ่งมีอัตราเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ และได้ติดต่อกับโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เผื่อถ้ามีผู้เจ็บป่วยหนักก็จะได้มีห้องพักรักษาตัวได้ทันท่วงที พร้อมทั้งนายแพทย์ผู้ใหญ่ของโรงพยาบาลก็ได้รับเชิญมาเป็นผู้อุปถัมภ์สถานพยาบาล นับว่าให้ความสะดวกขึ้นอย่างมาก เครื่องมือเครื่องใช้ยารักษาโรคของสถานพยาบาลก็ได้จัดไว้อย่างพร้อมมูลตลอดจนเครื่องเอ็กซเรย์ และประกอบกับความเอาใจใส่ของนายแพทย์ประสบ วรมิศร์ บริการนี้ได้ช่วยผู้ป่วยวัณโรคให้รอดชีวิตเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้คุณกำธรยังได้เปิดบริการทันตแพทย์ โดยมีนายแพทย์ที่สำเร็จการศึกษาจากประเทศอเมริกา พร้อมด้วยเครื่องมืออย่างทันสมัยประจำอยู่สถานพยาบาลอีกนายหนึ่ง คุณกำธรยังได้มีโครงการที่จะเปิดแผนกการมารดา ซึ่งเคราะห์ดีนอก

เพื่อมุ่งหวังที่จะแนะนำช่วยเหลือลูกไปรษณีย์ที่ไปทำการคลอดกลับมาอยู่บ้านแล้วได้รับการเลี้ยงดูอย่างถูกต้องตามหลักอนามัยและหลักวิชา

ส่วนในด้านการส่งเคราะห์เครื่องอุปโภคบริโภค คุณกำธรพร้อมด้วยคณะกรรมการผู้ใจบุญได้พิจารณาเรื่องนี้อย่างหนัก ซึ่งข้าพเจ้าเห็นใจอยู่มากเพราะเป็นเรื่องหนักแรงหนักใจ ซึ่งขณะนั้นเครื่องอุปโภคบริโภคหาได้ยาก ทั้งการควบคุมก็เป็นเรื่องลำบากแก่ผู้ปฏิบัติ ถ้าทำไม่ดีก็มีแต่ถูกตำหนิ แต่คุณกำธรก็ไม่ย่อท้อมีจิตคงอยู่ในกุศลเจตนาอย่างเดียวที่จะช่วยเพื่อนข้าราชการด้วยกัน คุณกำธรได้จัดตั้งร้านกำธร และได้ติดต่อขอซื้อเครื่องบริโภคอุปโภคจากองค์การร้านค้า เช่น เสื้อผ้า เวชภัณฑ์ ข้าวสาร น้ำตาลและอื่น ๆ มาทำหน้าที่จำหน่ายให้ในราคาถูก และยังได้จัดส่งไปให้เพื่อนข้าราชการที่ต้องอยู่ในต่างจังหวัดซึ่งเป็นทุรกันดารและการคมนาคมไม่สะดวก นับว่าเป็นการช่วยเหลือซึ่งได้ผลสมความมุ่งหมายอย่างมากมาย เพราะข้าราชการของเราซึ่งอยู่ในหัวเมืองกำลังขาดแคลนเครื่องอุปโภคอยู่ในขณะนั้น บางท่านทำการไปรษณีย์ถึงกับมีหนังสือมาขอบอกขอบใจอย่างโอดครวญ ที่ได้รับการอนุเคราะห์ให้พ้นจากความอดอยากอย่างทันเวลาซึ่งยังไม่ถึงกับต้องออกบ่าขุดเผือกขุดมันกันเพียงชั่วคราว

เมื่อสงครามเลิกแล้วร้านค้ากำธรสถานพยาบาลก็ยังมีความจำเป็นอยู่มาก คุณกำธรและกรรมการก็ได้จัดการขยายกิจการให้

กว้างขวางยิ่งขึ้นอีก และประจวบกับนโยบายของรัฐบาลที่มีความประสงค์จะให้กรมกองจัดสหกรณ์ร้านค้าขึ้นเพื่อเป็นการอนุเคราะห์แก่ข้าราชการ ก็เป็นโอกาสอันดีที่ของเราได้ทำมาก่อนแล้ว ได้ขยับขยายงานให้เจริญเป็นประโยชน์แก่เพื่อนข้าราชการทุกๆคนที่อยู่จนบัดนี้ ดังที่คุณกำธรได้พิมพ์แถลงการณ์สรุปผลงานของ ย.ส.ค. แจกให้ข้าราชการในกรมไปรษณีย์โทรเลขทราบแล้วเมื่อ ๑๒ มีนาคม ๒๔๙๕

ข้าพเจ้าขอให้อานุภาพกุศลเจตนาอันดีของคุณกำธรและผลอันดีงามที่คุณกำธรได้ปฏิบัติในเรื่อง ย.ส.ค. นี้ จงตอบสนองให้คุณกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา ผู้ดวงดับไปแล้วจงไปสู่สุคติภพ

อนึ่งในการพิมพ์หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือเล่มขนาดใหญ่ต้องการเวลามาก ข้าพเจ้าได้ไปปรึกษาคุณพันธุ์ ฉัตรชนะสด ผู้จัดการโรงพิมพ์รุ่งนาครอมสันดูแล้ว คุณพันธุ์เห็นว่าเวลาน้อยเห็นจะไม่ทัน เพราะมีรูปและแผนที่ประกอบอยู่มาก ข้าพเจ้าจึงได้คิดต่อขออนุมัติหอพระสมุดแห่งชาติเพื่อขอตัดรูปและแผนที่ออกเสีย ก็ได้รับอนุมัติ ข้าพเจ้าจึงได้คิดต่อขอร้องท่านประธานกรรมการธนาคารออมสิน เพื่อขออนุมัติให้โรงพิมพ์ธนาคารออมสินจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ให้ด่วนเป็นพิเศษ เพราะคุณกำธรผู้นี้เมื่อรับราชการอยู่ในกองพัสดุและโรงงานกรมไปรษณีย์โทรเลข ก็ได้อุปการะช่วยเหลือส่งแบบพิมพ์ของกรมไปรษณีย์โทรเลขมาพิมพ์ที่โรงพิมพ์นี้อยู่มาก สมควรที่โรงพิมพ์นี้จะได้สนองคุณคุณกำธร ซึ่งท่านประธานก็ได้

ให้รองผู้อำนวยการธนาคารออมสินสั่งการมายังโรงพิมพ์ ข้าพเจ้าขอขอบคุณท่านประธานและท่านรองผู้อำนวยการตลอดจนผู้จัดการโรงพิมพ์และเจ้าหน้าที่โรงพิมพ์ทุกท่านที่ได้เอาใจใส่ช่วยเหลือรีบเร่งพิมพ์หนังสือนี้เป็นอย่างมาก

ครั้นเมื่อราวต้นเดือนนี้ คุณสุรินทร์ วิเศษกุล ท่านอธิบดีกรมไปรษณีย์โทรเลขปัจจุบันได้ทราบเรื่องการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ก็ได้ส่งเลขานุการกรมผู้แทนมาพบกับข้าพเจ้า เพื่อขอให้กรมไปรษณีย์โทรเลขมีส่วนร่วมกุศลในการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ให้สมบูรณ์ถูกต้องตามต้นฉบับยิ่งขึ้น เพื่อเป็นการไว้อาลัยและสนองคุณความดีที่คุณกำธรได้ทำไว้ต่อราชการกรมไปรษณีย์โทรเลข โดยช่วยแบ่งภาระเอารูปและเรื่องประกอบหนังสือนี้ไปจัดทำเสียเอง เพื่อย่นการพิมพ์ให้หนังสือนี้ทันเวลาขึ้น ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอย่างยิ่งได้ตอบสนองความประสงค์ของท่านอธิบดีไปแล้ว หนังสือเล่มนี้จึงเป็นรูปสมบูรณ์ขึ้นตามต้นฉบับเดิมด้วย ความช่วยเหลืออุปการะอย่างเข้มแข็งของท่านทั้งหลายที่ได้กล่าวมาแล้ว ถ้าคุณกำธรเทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้ทราบโดยญาณวิถีใดคงจะปลาบปลื้มเป็นอย่างยิ่ง

อนึ่งหนังสือเล่มนี้ ต้นฉบับได้พิมพ์มานานปีแล้ว การพิมพ์คราวนี้อาจผิดพลาดได้บ้าง เช่นรูปประกอบในหนังสือเล่มนี้ เป็นการเหลือความสามารถช่างจะจัดทำให้ชัดเจนได้ บางรูปก็ถ่ายไม่ติด จึงต้องขออภัยในความบกพร่องมา ณ ที่นี้ด้วย

ข้าพเจ้าขออนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งทุกท่านได้ร่วมช่วยเหลือในการพิมพ์หนังสือเล่มนี้แจกเป็นวิทยาทานดังกล่าวมาแล้ว เพื่อบำเพ็ญอุทิศให้แก่คุณากร เทพหัสดิน ณ อยุธยา จงสัมฤทธิ์ผลดลบันดาลให้สำเร็จหมดสุขสวัสดิ์มงคลบุญผล ตามควรแก่ความปรารถนาในสัมปรายภพทุกประการ เทอญ

นายสวัสดิ์ โสตถิทัต

นางพยุง โสตถิทัต

วันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๔๖

คำนำเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ แล้วโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ในเวลานั้นยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จขึ้นไปประพาสเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองอุตรดิตถ์ และเมืองพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงตรวจตราโบราณวัตถุสถานตามเมืองเหล่านั้นอย่างถ้วนถี่ และสอบสวนเรื่องตำนานของเมืองเหล่านั้นอันปรากฏอยู่ในหนังสือเก่ามาทรงพระราชวินิจฉัยชี้แจง ดังปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์ตอนนั้น ผู้อ่านน่าจะได้ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดในทางโบราณคดี พอหนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงพิมพ์ปรากฏ ก็เกิดความเห็นเป็นอันเดียวกันว่าทรงสามารถในการวินิจฉัยเรื่องโบราณคดีแต่นานมา และนับถือกันว่าหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงนี้ควรใช้เป็นตำราสำหรับเที่ยวตรวจตราโบราณวัตถุที่เมืองพระร่วงดีกว่าหนังสือเรื่องอื่น ๆ อันมีมาแต่ก่อน และยังนับถือกันมาจนทุกวันนี้ ถ้าจะนับเวลาแต่แรกพิมพ์หนังสือเรื่องนี้มาก็ได้ถึง ๒๐ ปี

บัดนี้พระยาอนุศาสน์จิตรกร (จันทร จิตรกร) จะปลงศพคุณหญิงชุ่ม อนุศาสน์จิตรกร ผู้ภรรยาปรารถนาใคร่จะพิมพ์พระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง เป็นหนังสือแจกงานศพ ด้วยราคาถูก

ความหลังเมื่อครั้งยังเป็นหลวงบุรีนวราษฎร์ปลัดกรมท่าหลวงเดิม ได้โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น ปรากฏนามอยู่ในพระราชนิพนธ์ตอนคำนำ ว่าได้ช่วยสืบของพระเดชพระคุณเป็นผู้เขียนถ่ายแบบลวดลายของโบราณในเมืองพระร่วง พระยาอนุศาสน์จิตรกร มาหารือข้าพเจ้า ๆ อนุโมทนาทั้งในความรู้ส่วนโบราณคดีและส่วนตัวพระยาอนุศาสน์จิตรกร เพราะหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงยังใช้เป็นตำราของผู้ศึกษาโบราณคดีอยู่จนบัดนี้ แต่ว่าหนังสือนั้นได้พิมพ์มาช้านานถึง ๒๐ ปี ในระหว่างนั้นการตรวจตราโบราณคดีพบปะข้อความซึ่งควรจะเพิ่มเติม และควรจะอธิบายพระราชนิพนธ์ให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้นได้มีอยู่หลายอย่าง ข้อนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงแสดงพระราชประสงค์ไว้ในคำนำหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงว่าจะทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นโครง ให้ผู้ตรวจตราภายหลังแก้ไขเพิ่มเติมตามความรู้ที่ได้พบเห็นขึ้นใหม่ให้เกิดประโยชน์ยิ่งขึ้น ข้าพเจ้าจึงรับธุระพระยาอนุศาสน์จิตรกรที่จะตรวจและเพิ่มเติมความเรื่องนี้ตามพระราชประสงค์ ให้ใช้เป็นตำราต่อไปได้ดังที่เป็นมาแล้ว แต่ให้พระยาอนุศาสน์จิตรกรกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระบรมราชานุญาตเสียก่อน พระยาอนุศาสน์ ฯ จึงได้นำความกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตามประสงค์ ข้าพเจ้าจึงได้ตรวจตราทำอธิบาย แต่ลักษณะการที่ตรวจข้าพเจ้าไม่อยากแก้ไขพระราชนิพนธ์โดยไม่จำเป็น จึงทำอธิบายหมายเลขเพิ่มเติมความไว้ข้างท้ายตอนดังปรากฏอยู่ในฉบับพิมพ์ใหม่นี้

ข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านทั้งหลายผู้ได้รับหนังสือเรื่องนี้ไปอ่านคงจะรู้สึกซาบพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระราชอุตสาหะตรวจตราและทรงพระราชนิพนธ์ จึงได้เกิดมีหนังสือเรื่องเทียวเมืองพระร่วงให้เป็นประโยชน์แก่คนทั้งหลาย ทั้งเชื่อว่าคงจะซาบคุณพระยาอนุศาสน์นิจกรกร ซึ่งได้พิมพ์หนังสือเรื่องเทียวเมืองพระร่วงฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ และอนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งพระยาอนุศาสน์นิจกรกรบำเพ็ญด้วยทั่วกัน

นายกราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑

พระยรมราชทาน เจ้าพระยาธรรมศักดิมนตรี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

โคลงวิปโยคี

ของคำสดุดีของคณะกรรมการสภากาชาดไทย

๑ จุฬาใดมีเกียรติก้อง เลื่องใคร
หมดเสมือนเสาจุฬี ฟ้าสูง
หมดติดสิ้นอนนทใช้ ชื่อเสียก
ก็ลงหาเสมอมาตย์ ศักดิ์

๒ แม้มีผลในบ่พร้อม เอกมาน
ก็อ่อนดุจแลหลุดมี ฟ้องร้อง
ก็ใช่ผลธุลาด บ่เชื่อ หมั่นเลย
ลงลิขมเพียรผ่องผ้อง ศักดิ์กลอม

๓ หมดกิเฬนหื้นสิ้นเนื้อ เสียวก
ค่าหนึ่งหมดสิ้นชีพชนม์ สุดวิด
เปรอหมดโลกสิ้นลก เหลนหิร เกลเอียง
ใหม่บ่มีใครคิด ล่วงเสียดอบ

๔ มอดมลายสิ้นว่างเปล่า กลบกัน ท่านก
หมดหมิ่นหมิ่นหาย อุเทศ
หมดแผ้วชีวิตม้วยมรณ์ ทหัยมย์
หมดโลกนี้ก็หมดเสียง ร่ำร้าง

๕ เช้นหนึ่งเรืองศักดิ์ศรี เลอแลน ปีแย้
ทุกชนชูรู้ไปล่วงร้อย ปีเกิดหย์
ใหม่เพียงลิขมเรืองแผนน แผนหน่อ เผ่าเชื้อสา
โลกจดแลสืชีวิตโลกย์ สิริเสวิญ ๆ ๆ ๆ

ปิยราษฎร์ ขจร

วันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

คำนำ

ความประสงค์ในการที่พิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้น คือหวังจะให้เป็นหนทางที่ผู้ชำนาญในโบราณคดี จะได้มีโอกาสพิจารณา และสันนิษฐานข้อความเกี่ยวข้องด้วยเมืองสุโขทัย สวรรคโลก และกำแพงเพชรต่อไป การสันนิษฐานโดยมิได้ตรวจพินิจที่ หรือโบราณสถานนั้น ย่อมเป็นการยากนัก เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงหวังอยู่ว่าหนังสือเล่มนี้ อาจเป็นเครื่องช่วยในทางสันนิษฐานได้บ้างเล็กน้อย ข้าพเจ้าเองเคยรู้สึกอยู่ว่า ถ้าที่แห่งใดไม่เคยไป ถ้าแม้ได้ฟังคนอื่นซึ่งตั้งใจสังเกตมาเล่าให้ฟัง บางทีก็ทำให้เกิดมีความคิดขึ้นได้บ้าง ในหนังสือเล่มนี้ข้าพเจ้าได้พยายามโดยเต็มสติปัญญาที่จะเล่าถึงสถานที่ต่าง ๆ ให้ได้ละเอียดตามที่ได้เห็น แต่ต้องขอแก้ตัวไว้ในที่นี้ว่า บางทีจะมีบกพร่องอยู่มาก เพราะประการหนึ่งเวลามีน้อยอยู่สักหน่อย เพราะฉะนั้นบางทีมาได้ข่าวถึงสถานที่สำคัญ ๆ เมื่อเดินทางมาเสียแล้ว จะย้อนกลับไปก็ไม่มีเวลา เช่นเมื่องเชียงทองพึ่งมาได้ข่าวว่ามีเมื่อมาอยู่ที่สวรรคโลกแล้ว และถ้าพระรามใกล้สุโขทัย ซึ่งกล่าวถึงอยู่ในศิลาจารึก และซึ่งข้าพเจ้าได้ตั้งใจไว้ว่าจะไปแต่หาไม่พบ จนเมื่อมาอยู่ที่พิษณุโลกแล้วจึงได้ข่าวว่ามีดังนี้เป็นตัวอย่าง อีกประการหนึ่งตามสถานที่เหล่านี้ไม่ใคร่ได้มีใครไป จึงเป็นการลำบากในการค้นหาเป็นอันมาก บางแห่งต้องหักร้าง

ถางพงเข้าไป กว่าจะถึงก็ยากนัก ซึ่งทำให้สงสัยอยู่ว่าตามในที่รกๆ ซึ่งยังเข้าไปไม่ถึงนั้นน่าจะมีสิ่งที่ควรดูอยู่อีกบ้าง

อนึ่งเมื่อกล่าวมาจะขาดไปนี้ ก็ไม่ได้มีเวลาค้นหาหนังสือต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในเรื่องเมืองสุโขทัย ศิลาจารึก และกำแพงเพชรมากนัก หนังสือที่ได้ใช้พอเป็นหลักอยู่ ก็คือหนังสือคำจารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยหลักที่ ๑ (ของพระเจ้ารามคำแหง) หลักที่ ๒ (ของพระเจ้ากมรเตญอัศรีธรรมิกราชาธิราช) หลักศิลาจารึกเมืองกำแพงเพชร กับหนังสือพงศาวดารเหนือ และพระราชพงศาวดารกรุงเทพฯ ราชวงศ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา ในจำพวกคำจารึกหลักศิลานั้น ในหลักที่ ๑ ได้แก่นสารมากที่สุด พระราชพงศาวดารกรุงเทพฯ ก็ช่วยได้บ้าง แต่พงศาวดารเหนือนั้น มีความเสียใจที่จะต้องกล่าวว่าเลอะเทอะมาก จนแทบจะไม่เป็นเครื่องช่วยอะไรได้เลย และเชื่อนักก็ชวนจะพาให้หลงเสียด้วย แต่จะว่าไม่เป็นประโยชน์เลยนั้นไม่ได้ เพราะได้ความคิดจากพงศาวดารเหนือก็มากอยู่ เป็นแต่ต้องระวังไม่หลงเชื่อถือเป็นของมั่นคงหรือถูกต้องนักเท่านั้น

ข้าพเจ้าต้องขอกล่าวด้วย ว่าข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์ที่จะยกหนังสือนี้เป็นตำรับตำราอย่างใดเลย ประสงค์แต่จะตั้งโครงพอเป็นรูปขึ้นไว้ที่หนึ่ง เพื่อผู้ที่มีความรู้และพอใจในการตรวจค้นโบราณคดีต่างๆ จะได้ตกแต่งแต้มเติมให้เป็นรูปอันงดงามยิ่งขึ้น

เท่านั้น เพราะฉะนั้นถ้าแม้ผู้ใดอ่านจะมีความเห็นไม่ตรงกับข้าพเจ้า ๆ จะไม่รู้สึกเสียใจเลย แต่ตรงกันข้าม ถ้าแม้ท่านผู้ใดมีความเห็นไม่ตรงกับข้าพเจ้าในข้อใด บอกชี้แจงให้ข้าพเจ้าทราบจะมีความยินดีขอบคุณเป็นอันมาก และข้าพเจ้าจะรู้สึกว่าได้รับความรู้เพิ่มเติมขึ้นอีก

แต่นอกจากที่จะเล่าเรื่องไปดูโบราณสถานต่าง ๆ ให้นักเลงโบราณคดีฟังและออกความคิด หวังใจว่าหนังสือเล่มนี้จะมีผลอย่างอื่นบ้าง คือประการหนึ่งบางทีจะทำให้คนไทยรู้สึกขึ้นมาบ้างว่า ชาติไทยเราไม่ใช่ชาติใหม่ และไม่ใช่ชาติที่เป็นคนบ้า หรือที่เรียกตามภาษาอังกฤษ "อันซิวิไลซ์" ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมามากแล้ว เพราะฉะนั้นควรที่จะรู้สึกละอายแก่ใจว่า ในกาลบัดนี้อย่าว่าแต่จะสู้ผู้อื่นเขาเลย แม้แต่จะสู้คนที่เป็นต้นโคตรของเราเองก็ไม่ได้ ผิมอย่างหรือความยุติธรรมของคนครั้งพระร่วงดีกว่าคนสมัยนี้ปานใด ถ้าอ่านหนังสือนี้แล้ว บางทีจะพอรู้สึกหรือเตือนได้บ้างไม่มากก็น้อย ถ้าอ่านแล้วคงจะเห็นความเรียวของคนเราเพียงไร คนไทยโบราณมีแต่คิดและยุติธรรมทำสถานที่ใหญ่โตงดงามขึ้นไว้ให้มั่นคง คนไทยสมัยนี้มีแต่จะรื้อจะถอนของเก่าหรือทิ้งให้โทรมเพราะมัวหลงนิยมในของใหม่ไปตามแบบของชาวต่างประเทศ ไม่รู้จักเลือกสรรว่าสิ่งไรจะเหมาะจะควรใช้ในเมืองเรา สักแต่เขาใช้ก็ใช้บ้าง มีแต่ตามอย่างไปประดุจทารกฉะนั้น

อีกประการหนึ่งได้ยินอยู่มิได้หยุด ว่าคนไทยสมัยใหม่นี้ พอมีเงินมีทองขึ้นสักหน่อยก็ต้องไปเที่ยว (เรียกกันว่าไปตากอากาศ) ในเมืองต่างประเทศ ถ้ายิ่งไปถึงยุโรปได้ก็ยิ่งเป็นที่นิยมมาก แต่ถึงจะไปได้เพียงสิงคโปร์หรือบันดุงหรือฮ่องกง ก็ดูออกจะพอๆ คงมีเรื่องพูดอวดได้แล้ว ท่านเหล่านี้คงจะไม่ได้นึกเลยว่าในเมืองไทยของเราเองก็มีที่เที่ยวสนุกได้ เพราะฉะนั้นบางทีหนังสือนี้พอจะเป็นเครื่องเตือนได้บ้างกระมัง ว่าถ้าแม้ยากจะเที่ยวในเมืองไทยก็พอจะหาที่เที่ยวได้อยู่บ้าง

ยังในส่วนช่างของไทยเรา ซึ่งเวลานี้อยู่ข้างจะโทรมอยู่มากนั้น บางทีถ้าได้ดูรูปสถานที่และลวดลาย ซึ่งได้พยายามฉายรูปมาพิมพ์ไว้ในหนังสือนี้จะเกิดรู้สึกรันใจได้บ้าง ว่าฝีมือช่างไทยเราได้เคยดีมาแต่โบราณแล้ว หากมาทิ้งกันให้เลือนไปเองจึงได้โทรมหนัก และจึงได้พากันมัวหลงนึกไปเสียว่าวิชาช่างของเราเฉวนัก ต้องใช้ตามแบบฝรั่งจึงจะงาม ที่จริงฝีมือและความคิดของเขากับของเราก็งามด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่งามไปคนละทาง ถ้าแม้จะใช้ของเขาก็ใช้ให้ทั้งหมด ใช้ของเราก็เป็นของเราทั้งหมด ที่น่ารำคาญนั้นคือ ใช้ปนกันเปรอะเช่นมุงหลังคาโบสถ์ด้วยกระเบื้องซีเมนต์เป็นต้น ถ้านึกว่าฝรั่งเขาเห็นงามแล้วต้องแปลว่าเข้าใจผิดโดยแท้

ในที่สุดนี้ข้าพเจ้าขอขอบใจผู้ที่ได้ช่วยเหลือในส่วนตัวในระหว่างเวลาที่ตรวจค้นโบราณสถานต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

พระยาอมรินทรฦาไชย[๑] ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ พระยาอุทัยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ท่านทั้งสองนี้ได้เอาใจใส่ช่วยตรวจค้นโบราณสถาน และวัตถุต่าง ๆ และได้สำแดงความเห็นหลายครั้ง พระวิเชียรปราการผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร ได้เป็นผู้ออกตรวจเป็นกองหน้า ขุดแซกค้นหาสถานต่าง ๆ ได้ดียิ่งกว่าผู้อื่น นับว่าเป็นกำลังมาก นายร้อยโท ชุณวิจารณ์รัฐขันธ์ พนักงานแผนที่กรมเสนาธิการทหารบก ได้เป็นผู้ทำแผนที่ในเขตเมืองกำแพงเพชร สุโขทัยและนครสวรรค์โดยกับถนนพระร่วงตลอด นอกจากที่ได้กล่าวนามมาแล้วนั้น ขอขอบใจข้าราชการกระทรวงมหาดไทยที่ประจำอยู่ตามหัวเมืองในมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก กับทั้งหลวงภูวสถานพินิจ และพนักงานของข้าหลวงเกษตรจัดการที่ดินมณฑลพิษณุโลก ในการที่ได้ช่วยเหลือในการตรวจค้นโบราณสถานและวัตถุต่าง ๆ และช่วยทำแผนที่สถานต่าง ๆ ที่ได้ไปตรวจนั้นด้วย

อนึ่งต้องขอขอบใจพระยาศรีสุนทรโวหาร ในการที่ได้ช่วยเป็นธุระในการพิมพ์แผนที่ต่าง ๆ ในสมุดนี้ และขอขอบใจนายจำนง ราชกิจ ในการที่ได้เป็นผู้ช่วยจดข้อความต่าง ๆ และทั้งเป็นผู้อ่านตรวจที่พิมพ์ขึ้นนี้ ให้ถูกต้องตรงกับต้นร่างด้วย

---

๑ ตัวบุคคลที่ปรากฏนามในคำนำนี้ ดูอธิบายข้างท้ายคำนำ

นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา

ชาต พ.ศ. ๒๔๔๔ มรณะ พ.ศ. ๒๔๙๖

ประวัติย่อ

ของ

นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา

นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา เป็นบุตรคนที่ ๑ ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และ ท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี เกิดเมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ณ บ้านถนนนครสวรรค์ จังหวัดพระนคร เมื่อยังเยาว์ได้ศึกษาวิชาเบื้องต้น ณ โรงเรียนพร้อมวิทยามูลใกล้ๆ บ้าน และ โรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ เมื่อชั้นมัธยมบทที่ ๒ แล้วก็ย้ายไปศึกษาวิชา ณ ร.ร. มหาดเล็กหลวง (ร.ร. วชิราวุธวิทยาลัย) ในประเภทนักเรียนหลวงชั้น ๑ ในทุนส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้ศึกษาจบหลักสูตรมัธยมศึกษาของ ร.ร. นั้น และทำคะแนนเป็นเยี่ยม กับได้เรียนเรียงความเรื่องน้ำท่วมคราวนั้นได้รับพระราชทานรางวัลที่ ๑ เงิน ๑,๐๐๐ บาท นายกำธร เทพหัสดิน ฯ ได้รับรางวัลในการเล่าเรียนดีอยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดส่งไปศึกษาวิชาต่อในประเทศอังกฤษโดยทุนส่วนพระองค์ เวลานั้นเป็นปีสุดท้ายของมหายุทธสงครามครั้งที่ ๑ การเดินทางไปประเทศอังกฤษทางทะเลเมดิเตอร์เรเนียนไม่ปลอดภัย เพราะมีเรือดำน้ำของข้าศึกรบกวนอยู่ จึงต้องเดินทางผ่านประเทศญี่ปุ่นไปอเมริกา และพักอยู่ในอเมริกาจนได้

โอกาสแล้วเดินทางข้ามไปประเทศอังกฤษในขบวนเรือขนส่งทหารอเมริกันที่เดินทางไปร่วมรบในยุโรป ทางสถานทูตไทยในกรุงลอนดอนได้จัดให้เธอเข้าศึกษาภาษาอังกฤษกับครอบครัวของชาวอังกฤษเป็นเวลานานพอสมควร แล้วจึงได้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยในกรุงลอนดอนในวิชา Mining Engineer ที่ Royal School of Mine, Imperial College จน ถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ รวมเวลาศึกษาในประเทศอังกฤษ ๑๐ ปี

ครั้นกลับมาถึงประเทศไทยได้เข้ารับราชการในกรมไปรษณีย์โทรเลขใน พ.ศ. ๒๔๗๒ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๕๐ บาท นอกจากราชการในหน้าที่ปกติแล้ว นายกำธร เทพหัสดิน ฯ ยังได้ปฏิบัติราชการพิเศษอันเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดินหลายครั้งหลายคราว อาทิเช่น ไปราชการพิเศษเกี่ยวกับการสร้างสายโทรศัพท์ของราชการทหารที่อำเภอกบินทร์และอำเภอธัญญะประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี เมื่อคราวกรณีพิพาทระหว่างไทยกับอินโดจีนได้ไปประชุมคณะกรรมการรักษาเส้นทางคมนาคมที่จังหวัดนครราชสีมา และเป็นกรรมการไปรับมอบดินแดนจังหวัดพิบูลสงคราม กับเป็นผู้แทนกรมไปรษณีย์โทรเลขเดินทางไปยังจังหวัดภาคใต้ร่วมกับคณะกรรมการเยี่ยมเยียนและสำรวจภาวะประชากรภาคใต้ ในยามฉุกเฉินเมื่อทหารญี่ปุ่นยกเข้าในดินแดนประเทศไทย เป็นหัวหน้าควบคุมการสร้างสถานที่ของกรมไปรษณีย์โทรเลขที่จังหวัดเพชรบูรณ์ และเมื่อเร็ว ๆ นี้ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการผู้แทนกระทรวงคมนาคมเพื่อพิจารณาสอบสวนสาเหตุที่เกิดเพลิงไหม้พัสดุของกรมรถไฟแห่งประเทศไทย เป็นต้น

นายก้าธร เทพหัสดินณ อยุธยา
ถ่ายเมื่ออายุ ๑๒ ปี

นอกจากนั้น ยังได้เป็นหัวแรงในการจัดตั้งองค์การสงเคราะห์ข้าราชการกรมไปรษณีย์โทรเลขในกรมไปรษณีย์โทรเลข อันเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมของข้าราชการในกรมนี้เป็นอันมาก เป็นประธานองค์การสงเคราะห์ฯ อยู่เป็นเวลา ๘ ปี นอกจากราชการประจำ นายกำธร เทพหัสดินฯ ได้ปฏิบัติราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และเอาใจใส่ต่องานที่ได้รับมอบหมายจากผู้บังคับบัญชาเป็นอย่างดีที่สุดจนวันถึงแก่กรรม เป็นเวลารับราชการรวมทั้งสิ้น ๒๔ ปี และได้รับพระราชทานบำเหน็จความชอบเป็นลำดับมา ตำแหน่งสุดท้ายเป็นนายช่างกำกับการกองพัสดุและโรงงานกรมไปรษณีย์โทรเลข (ชั้นเอก) รับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ ๖๕๐ บาท ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้าสังกรุดเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และครั้งสุดท้ายได้รับพระราชทานตราตริตราภรณ์ช้างเผือกเมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๔

นายกำธร เทพหัสดินฯ ได้ทำการสมรสกับ น.ส. สายสวาท ธรรมสโรช บุตรี พลตรี พระยาวิบุลอายุรเวท และคุณหญิงวอน วิบุลอายุรเวท ต.จ. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ มีบุตรธิดารวม ๕ คน คือ

๑. น.ส. วิชชุดดา เทพหัสดิน ณ อยุธยา
๒. ด.ญ. ผกาวดี เทพหัสดิน ณ อยุธยา
๓. ด.ญ. สุธรา เทพหัสดิน ณ อยุธยา
๔. ด.ญ. กมลาสวาท เทพหัสดิน ณ อยุธยา
๕. ด.ช. สันติศักดิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา

สารบาญเรื่อง

ตอนที่ ๑ ที่ควรดูตามทางไปกำแพงเพชร ... ... หน้า ๑
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑ ... ... ,, ๑๐
ตอนที่ ๒ เมืองกำแพงเพชร ... ... ,, ๑๓
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒ ... ... ,, ๒๗
ตอนที่ ๓ กล่าวถึงถนนพระร่วง ... ... ,, ๓๐
ตอนที่ ๔ เดินตามทางที่พระสังฆราชเดิน ... ... ,, ๓๗
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๔ ... ... ,, ๕๐
ตอนที่ ๕ เมืองสุโขทัย – ตอนในกำแพง ... ... ,, ๕๑
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๕ ... ... ,, ๖๖
ตอนที่ ๖ เมืองสุโขทัย– "เบื้องตวันตก" ... ... ,, ๖๗
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๖ ... ... ,, ๘๐
ตอนที่ ๗ เมืองสุโขทัย– "เบื้องตวันออก" ... ,, ๘๓
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๗ ... ... ,, ๘๕
ตอนที่ ๘ เมืองสุโขทัย– "เบื้องหัวนอน" ... ... ,, ๘๕
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๘ ... ... ,, ๙๒
ตอนที่ ๙ เมืองสุโขทัย– "เบื้องตีนนอน" ... ... ,, ๙๓
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๙ ... ... ,, ๑๐๕
ตอนที่ ๑๐ เมืองสุโขทัย–ข้อความเบ็ดเตล็ด ... ... ,, ๑๐๙
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๐ ... ... ,, ๑๒๓

ตอนที่ ๑๑ เดินทางไปสวรรคโลก	หน้า	๑๒๕
ตอนที่ ๑๒ เรื่องเมืองสวรรคโลก – ในพงศาวดารเหนือ	,,	๑๓๔
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๒	,,	๑๔๗
ตอนที่ ๑๓ เมืองสวรรคโลก ในพงศาวดารกรุงเก่า ...	,,	๑๕๐
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๓	,,	๑๕๖
ตอนที่ ๑๔ เมืองสวรรคโลก – พิจารณาในส่วนตัวเมือง	,,	๑๕๗
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๔	,,	๑๖๖
ตอนที่ ๑๕ เมืองสวรรคโลก – ภายในกำแพง	,,	๑๖๗
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๕	,,	๑๗๒
ตอนที่ ๑๖ เมืองสวรรคโลก – วัดมหาธาตุ	,,	๑๗๓
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๖	,,	๑๙๓
ตอนที่ ๑๗ เมืองสวรรคโลก – วัดภายนอกเมือง ...	,,	๑๙๔
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๗	,,	๒๐๔
ตอนที่ ๑๘ เมืองสวรรคโลก – สถานที่ห่างเมือง ...	,,	๒๐๗
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๘	,,	๒๑๓
ตอนที่ ๑๙ อุตรดิตถ์, ลับแล, กับทุ่งยั้ง.	,,	๒๑๕
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๙	,,	๒๒๒
ตอนที่ ๒๐ ล่องลงแควใหญ่ – แวะดูพิชัยเก่า	,,	๒๒๓
ตอนที่ ๒๑ พิษณุโลก	,,	๒๒๙
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒๑	,,	๒๓๖
ตอนที่ ๒๒ กลับบ้าน	,,	๒๓๗

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒๒ ... ... หน้า ๒๔๓

ใบเพิ่มเติม

คำจารึกหลักศิลาที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงเมืองสุโขทัย

สารบาญรูปถ่าย

๑) รูปถ่าย กระจกเงา สำหรับใช้ ในพิธีแต่งงานของ
ชาวบ้านพรานกระต่าย แขวงเมืองกำแพงเพชร หน้า ๔๓
๒) รูปถ่าย พระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย ... ... ,, ๕๗
๓) รูปถ่าย ซุ้มปรางค์พระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย ,, ๕๙
๔) รูปถ่าย ขอมดำดินในลานวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย ,, ๖๑
๕) รูปถ่าย วัดศรีสวาย เมืองสุโขทัย ... ... ,, ๖๓
๖) รูปถ่าย พระเจดีย์บนเขาพระบาทน้อย
เมืองสุโขทัย ... ... ,, ๗๑
๗) รูปถ่าย ซุ้มปรางค์ วัดพระพายหลวง เมืองสุโขทัย ,, ๑๐๑
๘) รูปถ่าย พระร่วง เมืองสวรรคโลก ... ... ,, ๑๕๓
๙) รูปถ่าย เจดีย์ในวัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองสวรรคโลก ,, ๑๗๕
๑๐) รูปถ่าย ขุดหาถ้วยชาม เตาทุเรียง เมืองสวรรคโลก ,, ๒๐๙
๑๑) รูปถ่าย เพดานในห้องใต้ปรางค์พระมหาธาตุ
ส่วนด้วยไม้ปูทั้งแผ่น เมืองสวรรคโลก ... ,, ๒๑๑
๑๒) รูปถ่าย พระพุทธชินราช เมืองพิษณุโลก ... ,, ๒๓๐

สารบาญแผนที่

๑) แผนที่เมืองกำแพงเพชร ... ... หน้า ๑๑
๒) แผนที่ถนนพระร่วงระหว่างกำแพงเพชรกับสวรรคโลก ,, ๓๗
๓) แผนที่เมืองสุโขทัยเก่า ... ... ,, ๕๑
๔) แผนที่บริเวณเมืองสุโขทัยเก่า ... ... ,, ๙๓
๕) แผนที่เมืองสวรรคโลกเก่า ... ... ,, ๑๓๕
๖) แผนที่บริเวณเมือง สวรรคโลกเก่า ... ... ,, ๒๑๒

ตอนที่ ๑

ที่ควรดูตามทางไปกำแพงเพชร

หนังสือนี้กล่าวถึงเรื่องไปเที่ยวเมืองพระร่วงก็จริง แต่ตามหนทางไปมานั้นที่ควรดูอยู่หลายแห่ง ที่เหล่านี้ถึงแม้จะมิได้เป็นที่เกี่ยวข้องกับพระร่วงก็จริง แต่เป็นที่ควรดู เพราะมีเรื่องนับเนื่องเกี่ยวกันอยู่ในเรื่องของชาติไทย จึงเห็นว่าแม้จะกล่าวถึงบ้างก็ไม่สู้เสียเวลาอ่านมากนัก

ข้าพเจ้าออกเดินทางจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖ โดยสารรถไฟไปลงที่ปากน้ำโพมิได้แวะแห่งใด ที่เมืองนครสวรรค์เองมีของโบราณที่ปรากฏอยู่คือสายสินคู ซึ่งมีแต่เนินดินและคูเหลือเป็นแนว ได้ตราบว่ายังพอเห็นเป็นรูปเป็นร่างได้ แต่หาเวลาตรวจตรานานไม่ได้ ทั้งไม่เชื่อว่าจะค้นพบอะไรที่เป็นหลักฐานหรือที่น่าดู จึงเลยไม่ได้พยายามต่อไป วันที่ ๖ มกราคม ออกจากนครสวรรค์ ขึ้นทางแคมน้อยโดยเรือมาดปะ การเดินทางย่อมจะต้องช้าอยู่ เพราะต้องใช้ถ่อขึ้นไปตลอดทาง วันที่ ๗ จึงถึงที่ซึ่งมีของควรดู คือถึงบ้านหูกวาง จอดเรือที่ฝั่งตะวันตก

ของควรดูที่บ้านหูกวางนั้น คือถนนที่ตัดข้ามบึงหูกวาง เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสทางนี้ ผู้ที่แม่นอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงเทวาราวดีคงจะจำได้ว่า เมื่อปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๐๖๔

พระพุทธเจ้าเสด็จโดยชบวนเรือขึ้นไปถึงนครสวรรค์ ขึ้น
ตั้งตำหนักพลับพลาอยู่ตำบลบ้านหูกวาง แล้วทรงพระกรุณาให้
ตั้งค่ายปักกาล้อมฝูงช้างเถื่อน ณ บ้ายางกองทอง และให้ทำค่าย
มั่นสำหรับจะกันช้างเถื่อนเข้าจับนั้น ก่อนนี้มามีข้อความกล่าว
ไว้ว่า ในที่ระหว่างค่ายหลวงที่ประทับ และที่ค่ายล้อมช้างต่อกัน
นั้น มีบึงใหญ่หลวงขวางอยู่ห่างกลาง และทางเดินตัดตรง
ไปค่ายล้อมนั้นต้องผ่าบึงใหญ่ไปจึงใกล้ ถ้าและจะเดินหลีกไป
ให้พ้นบึงนั้น จะมีระยะล้อมวงไปไกลนัก จึงมีพระราชโองการ
ตรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ให้เป็นแม่กองกะเกณฑ์
คนถมถนนหลวง เป็นทางสัญจรมาครข้ามบึงใหญ่นั้นไปให้สำเร็จแต่
ในเพลากลางคืน รุ่งสว่างขึ้นจะเสด็จพระราชดำเนินข้ามช้างพระที่นั่ง
ไป ส่วนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวันรุ่งขึ้น คือ ช้างพระที่นั่งไปตกหล่ม
กลางบึง และทรงพระพิโรธสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธออย่างไรบ้างนั้น
เป็นเรื่องราวที่คนโดยมากย่อมจำได้โดยแน่นอน ไม่จำเป็นต้อง
กล่าวซ้ำในที่นี้

บ้านหูกวางนั้นข้าพเจ้าทราบแล้วว่ายังมีอยู่ แต่ไม่เชื่อว่า
ถนนข้ามบึงนั้นจะยังแลเห็นเป็นขอบคันอยู่ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อได้
ทราบข่าวจากพระยาอมรินทรฤาไชย ว่าได้ไปพบถนนนั้นแล้ว
ข้าพเจ้าก็ตั้งใจที่จะไปดูให้จงได้ เพราะฉะนั้นพอมีโอกาสได้ขึ้นไป
เที่ยวทางเมืองเหนือ จึงได้แวะที่ตำบลบ้านหูกวาง ขึ้นเดินจาก
ฝั่งแม่น้ำไปประมาณ ๘ เส้น ถึงขอบบึงหูกวาง ถึงปลายถนนด้าน

ตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วเดินไปตามถนนเบ็ดเสร็จยาวประมาณ ๑๐ เส้น ยังพอเห็นเป็นคันได้ถนัด คะเนว่าถนนกว้างประมาณ ๑๐ วา ส่วนบึงนั้น ในเวลาที่ไปดูสังเกตยากว่าจะหมดเขตเพียงใดแน่เพราะเป็นเวลาน้ำแห้ง ในบึงเป็นดงแขมรกทั่วไป ทางด้านเหนือดูมีน้ำขังอยู่บ้างเล็กน้อย แต่ด้านใต้ตอนเลยหมด มีสิ่งที่พอจะเป็นเครื่องสังเกตได้ว่า แห่งใดเป็นบึง แห่งใดเป็นที่ตอนนั้น คือในที่บึงมีแต่ต้นไม้ย่อมๆ ที่ตอนมีต้นไม้เรื่องๆ คะเนว่าบึงนั้นทางยาวประมาณ ๑๐๐ เส้น กว้างประมาณ ๑๐ เส้น ตามขอบบึงด้านตะวันตกเฉียงใต้มีป่ายางสูง และเห็นเป็นทิวไม้ตลอดไปจนต่อกับเนินทางทิศเหนือของบึง ซึ่งราษฎรเรียกชื่อว่า "เนินทอง" นั้น คือกองทองที่กล่าวถึงในพงศาวดาร ส่วนค่ายบกกาซึ่งตั้งล้อมฝั่งข้างเถอนครั้งนั้น น่าจะเดาว่าตั้งยาวไปตามเส้นขอบบึงทางตะวันตกเฉียงใต้ไปหาเนินกองทองทางด้านเหนือ ส่วนค่ายหลวงนั้นน่าจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ของบึง เพราะฉะนั้นจึงต้องทำถนนเป็นทางข้ามบึงตัดไปป่ายาง ถ้าแม้ค่ายตั้งทางตะวันออกเฉียงเหนือ หรือเหนือของบึงคงจะไม่ต้องทำถนนตัด เพราะที่นั้นใกล้กองทอง เดินไปกองทองไม่ต้องอ้อมมากมายอะไร แต่ที่จะขุดลงไปให้แน่นั้นย่อมเป็นการยากอยู่เอง เพราะค่ายคงจะทำด้วยไม้สำหรับใช้ชั่วคราวทั้งสิ้น แต่ส่วนถนนนั้นถ้าจะพิจารณาดูก็เห็นว่าน่าจะสรรเสริญความอุตส่าห์ของผู้ทำ การที่ให้ทำถนนกว้าง ๑๐ วา ยาว ๑๐ เส้นกว่า ให้แล้วเสร็จภายในคืนเดียวนั้น ถึงแม้

ทำไปในที่ดอนและในฤดูแล้งก็ไม่ใช่การเล็กน้อยอยู่แล้ว นี่ยังต้องทำข้ามบึง และทำในฤดูฝน น้ำท่วมนองไปไหนแต่ในบึงทั้งในป่าด้วยฉะนั้น ทำให้เป็นงานหนักขึ้นอีกหลายเท่า นึกดูจึงไม่น่าประหลาดที่ช้างพระที่นั่งไปตกหล่มลง ในพงศาวดารกล่าวว่าช้างพระที่นั่งไปตกหล่มตกลางบึงซึ่งเป็นที่ลุ่ม แต่เมื่อได้ไปดูถึงที่แล้ว จึงสังเกตได้ว่า ที่ตรงกลางบึงไม่ใช่เป็นที่ลุ่มที่สุด ยังมีที่ลุ่มกว่านอกแห่งหนึ่ง ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า ที่น้ำไหล เพราะในฤดูน้ำมีสายน้ำไหลข้ามที่ตรงนั้น ถึงในฤดูแล้งก็ยังแลเห็นว่าเป็นหล่มอยู่มากกว่าแห่งอื่น จึงทำให้คิดไปว่าบางทีจะเป็นแถบนั้นเองกระมังที่ช้างพระที่นั่งมาตกหล่ม แต่ที่น้ำไหลนั้นไม่อยู่ที่ตรงกลางบึง อยู่ค่อนไปทางข้างทางที่ถนนด้านตะวันตกเฉียงใต้ ห่างจากขอบบึงทางประมาณ ๒ หรือ ๓ เส้น ตรวจค้นได้เท่านี้

เดินทางตั้งแต่บ้านหูกวางต่อขึ้นไป ก็ไม่มีอะไรที่จะพึงดูจนกระทั่งบ้านโคน ซึ่งได้ไปถึงเมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม เวลาบ่าย ต่อเมื่อวันรุ่งขึ้น วันที่ ๑๔ มกราคม เวลาเช้าจึงได้ขึ้นบก ที่นมบัญหาอยู่ว่า จะเป็นที่ตั้งเมืองเทพนครของพระเจ้าศรีไชยเชียงแสนหรือมิใช่ เพราะฉะนั้น จึงเห็นเป็นควรขึ้นดูสักคราวหนึ่ง จากที่เรือจอดต้องเดินข้ามหาดทรายไปหน่อยหนึ่งก่อน แล้วจึงถึงที่ตั้งแท้ ๆ บนตลิ่งมีหมู่บ้านดูหนาแน่นหนาตา แต่ในชั้นต้นยังไม่ได้ดูหมู่บ้าน แต่ได้เดินเลยออกไปในป่า ซึ่งมิใช่ป่าสูง ต้นไม้ก็ไม่สู้ใหญ่นัก

พอเดินไปได้ร่มสบาย เดินไปได้ประมาณ ๒๐ เส้นก็ไปถึงลำน้ำแห่งหนึ่ง มีน้ำขังอยู่เป็นห้วง ๆ เมื่อแรกเข้าใจว่าจะเป็นคูเมือง แต่ถ้าเช่นนั้นแล้วหลังลำน้ำเข้าไปควรจะมีเทิน แต่เมื่อได้ข้ามคลองนั้นไปแล้วค้นดูไม่พบเทิน หรือเนินที่รูปร่างพอจะเหยียดเป็นเทินได้เลย พระวิเชียรปราการชี้แจงว่าคลองนอกไปต่อกับลำน้ำแควน้อย เพราะฉะนั้นเข้าใจว่าเป็นลำน้ำเก่า ก็ดูชอบกลอยู่เหมือนกัน ยอมเห็นตามด้วย เดินต่อไปอีกถึงวัดซึ่งราษฎรเรียกว่าวัดกาทิ้ง ไม่ปรากฏว่าเหตุใดจึงเรียกชื่อเช่นนั้น ทางตั้งแต่ท่าเรือมาประมาณ ๔๐ เส้น ดังเกตว่าวัดนี้เป็นวัดเก่าจริง และได้ซ่อมแซมหลายครั้ง มีอุโบสถย่อมก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่ ๆ ถูกขุดเสียบนบัดนี้แล้ว ทั้งพนอุโบสถซึ่งยกสูงเหนือพื้นดินราว ๒ ศอกนั้น ตรงกลางถูกขุดเสียจนเป็นบ่อลึกลงไป พระประธานก็พระเศียรหาย คงจะถูกทำลายเสียด้วยเหมือนกัน เสมาใบหน้าโบสถ์ถูกถอนขึ้นมาตั้งผูกอยู่ และทิศตรงทิศหลังเสมานั้นเป็นหลุมลึก คงจะเป็นนักเลงเล่นพระพิมพ์ทำเสียเป็นแน่ ต่อโบสถ์ออกไปทางทิศตะวันออกมีวิหาร กว้างขวางกว่าโบสถ์ตามแบบวัดโบราณ เสาระเบียงมีเหลืออยู่บ้าง และรักแร้ผนังยังอยู่มุมหนึ่ง วิหารนี้ในชั้นแรกใช้ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่ กว้างยาวขนาดก่อกำแพงกรุงทวาราวดี แต่ละบางกว่าสักหน่อยหนึ่ง แต่อิฐที่ใช้ซ่อมแซมในชั้นหลังนั้น เล็กเพียงขนาดที่ใช้ก่อตึกกันในกาลบัดนี้ ส่วนเสาระเบียงนั้นใช้ก่อด้วยศิลา พระประธานในวิหารยังอยู่พอเห็นได้ พระพักตร์ยาว ๆ เช่น

อย่างพวกพระกำแพงเพชร ไม่ห่างจากวิหารนักมีสระเล็กๆอยู่สระหนึ่งยังมีเสาปักอยู่ ๔ ต้น ซึ่งเข้าใจได้ว่าเป็นเสาหอไตร เสานั้นยังบริบูรณ์อยู่ ซึ่งทำให้เข้าใจว่าที่วัดนี้น่าจะพึ่งทิ้งร้างไปในไม่ช้านัก คงจะพึ่งทิ้งเมื่อลำน้ำเก่าซึ่งผ่านไปริมวัดนี้ เขินแห้งขึ้นมานั่นเอง ออกจากวัดนี้เดินต่อไป ข้ามลำน้ำเก่าบ่ายหน้าลงไปทางลำน้ำใหม่ มีหมู่บ้านซึ่งเรียกว่าบ้านโคนนั้น ตั้งแต่ริมลำน้ำเก่าตลอดลงไปจนถึงผั่งน้ำแคบน้อย สังเกตว่าบ้านเรือนตามแถบนี้แน่นหนา และปลูกไว้เป็นแถวสองข้างถนน ดูท่วงทีเป็นบ้านเป็นเมือง ทางที่ตรงเข้ามาจากลำน้ำแคบน้อยมีบ้านเรือนห่างๆกัน แต่ยิ่งใกล้ลำน้ำลงไปบ้านเรือนยิ่งหนาเข้า มีสวนมีไร่ติดอยู่กับเรือนดูท่าทางมั่นคง ทั้งราษฎรในบ้านโคนนี้ดูกิริยาเป็นชาวเมือง จะเปรียบกับเมืองกำแพงเพชรก็คล้ายกัน และเห็นผิดกับราษฎรที่ได้พบแล้วตามทางที่ไปมาก ด้วยเหตุเหล่านี้ทำให้ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ที่บ้านโคนนี้คงจะเป็นเมืองมาแต่โบราณกาล แต่หาดูหรือเทินและกำแพงไม่ได้เลย จึงเข้าใจว่าคงจะเป็นเมืองชั่วคราว ซึ่งเจ้าแผ่นดินได้มาตั้งพักอยู่ในระหว่างที่จะเที่ยวหาชัยภูมิสร้างเมืองใหม่ จึงทำแต่ค่ายระเนียดขึ้นไว้เป็นขอบเขต เมื่อสร้างเมืองใหม่แล้วยกราชสำนักไปค่ายนั้นก็รื้อ หรือทิ้งให้โทรมไปเองโดยมิได้ซ่อมแซมอีก เพราะไม่ได้ตั้งใจให้เป็นที่ตั้งรับศึกต่อไป ถ้าเป็นเช่นนี้แล้วก็จะกินกับข้อความที่กล่าวในเรื่องต้น แห่งพระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า พระเจ้าศรีโยเชียงแต่นได้สร้างเมืองเทพนคร

ฉัน ส่วนพระเจ้าศรีไชยเชียงแสนซึ่งพงศาวดารกล่าวว่าเสวยราช
อยู่ ณ เมืองเทพนคร ๒๕ พรรษานั้น เข้าใจว่าคงจะคลาดเคลื่อน
ถ้าแม้จะเดาแล้วข้าพเจ้าคงจะเดาว่า ขอที่พระเจ้าศรีไชยเชียงแสน
เสวยราชอยู่ได้ ๒๕ พรรษานั้น ถ้าจริงเช่นนั้นคงจะต้องนับรวม
ทั้งทอนด้วย คือไม่ใช่สร้างเทพนครแล้วจึงเป็นเจ้า คงเป็นเจ้า
อยู่แต่ก่อนแล้ว และที่มาหักอยู่ที่เมืองเทพนครนั้นคงจะไม่สู้นาน
นักก่อนที่สิ้นพระชนม์ ส่วนข้อที่ว่าวงศ์พระเจ้าอู่ทองเดิมมาจาก
ไหนแน่นั้นมีกล่าวกันอยู่สองทาง ทางหนึ่งว่าลงมาจากเมือง
เชียงราย จึงเรียกพระราชวงศ์นั้นในพงศาวดารว่าวงศ์เชียงราย
แต่อีกทางหนึ่งว่ามาแต่เมืองสุพรรณหรือสุวรรณภูมิ และว่าพระนาม
พระเจ้าอู่ทองนั้นเองเป็นพยานอยู่ว่า เดิมเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ
หรือท้าวอู่ทอง และเมืองท้าวอู่ทองเก่าเดี๋ยวนี้ยังมีอยู่ที่ใกล้เมือง
สุพรรณบุรี การที่ท้าวอู่ทองต้องทิ้งเมืองสุวรรณภูมิ มาสร้างกรุง
ทวาราวดีขึ้นใหม่นั้น เพราะว่าเกิดห่าขึ้นในเมืองสุวรรณภูมิ แต่ถ้า
เป็นเช่นนั้นแล้วเหตุใดจึงยังมีกษัตริย์ครองเมืองสุพรรณอยู่ กล่าว
คือขุนหลวงพงัว ซึ่งเป็นพระเชษฐาแห่งพระอัครมเหสีพระเจ้าอู่ทอง
นั่นเอง ข้อนี้ขอให้ข้าพเจ้าอ้างเหตุผลนิษฐานเองว่า พระรามาธิบดีซึ่ง
เรียกว่าพระเจ้าอู่ทองนั้น ตามความจริงหาได้เป็นกษัตริย์วงศ์
พระพรรษาเมืองสุวรรณภูมิไม่ เป็นแต่ไปได้ราชธิดาพระพรรษา
เป็นมเหสีเท่านั้น และบางทีเวลาที่ไปเป็นเขยอยู่นั้น จะได้เป็น
อุปราชครองกรุงพระนครตามแบบโบราณก็ได้ ครั้นเมื่อพระพรรษา

สิ้นพระชนม์แล้ว ขุนหลวงพงั่วผู้เป็นราชโอรสจึงได้ครองราชสมบัติสืบพระวงศ์มา ส่วนเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ว่าท้าวอู่ทองได้อพยพหนีห่าโรงนั้น อาจจะเป็นขุนหลวงพงั่วหรือพระราชบิดาขุนหลวงพงั่วก็ได้ ไม่จำจะต้องเจาะจงลงไปว่าเป็นองค์เดียวกับท่านที่ไปสร้างกรุงทวาราวดีภายหลัง ถ้าแม้ว่าท้าวอู่ทองที่หนีจากสุวรรณภูมิเก่านั้น คือพระรามาธิบดีที่ ๑ กรุงทวาราวดีแล้วก็น่าจะถามว่า ถ้าเช่นนั้นขุนหลวงพงั่วได้คนที่ไหนมาสร้างสุพรรณใหม่ และต้องเข้าใจว่าพวกพ้องขุนหลวงพงั่วไม่มีน้อย ๆ ต้องมีมากจึงได้เข้ามาแย่งราชสมบัติพระราเมศวรได้ ข้าพเจ้าจึงค่อนข้างจะเชื่อว่าพระรามาธิบดีที่ ๑ นั้นเป็นวงศ์เชียงรายจริง ตามที่พงศาวดารกล่าวและเชื่อว่าพระเจ้าศรีไชยเชียงแสน ได้ลงมาจากเชียงรายมาตั้งอยู่ที่ใดที่หนึ่งทางแคว้นอโยธยา ความประสงค์ของพวกเชียงรายก็คงจะอยากตั้งตัวขึ้นในที่ที่ได้ แต่พระเจ้าศรีไชยเชียงแสนเองยังมิทันจะเลือกชัยภูมิได้เหมาะก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน จึงได้ตกมาเป็นหน้าที่ของพระเจ้าอู่ทองผู้เป็นราชโอรส เป็นผู้เลือกหาชัยภูมิสร้างกรุงทวาราวดีได้สำเร็จ ส่วนข้อที่ชาวเชียงรายจะสามารถเดินลงมาถึงแคว้นอโยธยาได้ โดยไม่ถูกสุโขทัยและกำแพงเพชรกีดกันขัดขวางนั้น ถ้าคิดดูถึงเรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสนลงมาสร้างเมืองพิษณุโลกได้แล้ว เหตุไฉนพระเจ้าศรีไชยเชียงแสนจะลงมาสร้างเทพนครทางแคว้นอโยธยาไม่ได้ ต้องเข้าใจว่าตามความจริง พวกเชียงแสน เชียงราย กับพวกสุโขทัย กำแพงเพชร

ก็เป็นไทยด้วยกัน และมีเกียวดองกันอยู่ด้วย เพราะฉะนั้นคง จะไม่สู้เกียดกันอะไรกันนัก

ในวันที่ ๑๔ มกราคมนั้น พอได้เดินดูทั่วบ้านโคนทั่วแล้ว กลับลงไปกินข้าวที่เรือ แล้วก็ออกเรือ เดินทางสัก ๒ ชั่วโมงก็ถึงที่ตาบลวังพระธาตุ ทนมทซึ่งราษฎรตามแถบนี้เรียกว่าเมืองตาขปม เมื่อไปครั้งหลังนี้ข้าพเจ้าหาได้ขึ้นไปดูไม่ เพราะได้ขึ้นไปดูแต่เมื่อครั้งเดินทางกลับจากเมืองมณฑลพายัพเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ นั้นแล้ว ที่เรียกว่าเมืองนั้น มีคูและเทินดินแบ่งเป็น ๒ ตอน มีเจดีย์ร้างอยู่ในที่นั้นแห่งหนึ่ง ข้าพเจ้าได้ตรวจดูตลอดแล้วลงนิษฐานว่าเป็นค่ายเก่า แต่จะเป็นค่ายครั้งใดก็เหลือที่จะกำหนดลงมาเป็นแน่นอนได้ แต่เห็นว่าภูมิฐานไม่เป็นเมือง การที่เรียกกันว่าเมืองตาขปมนั้น น่าจะเป็นเรื่องที่คิดผสมเข้าภายหลัง

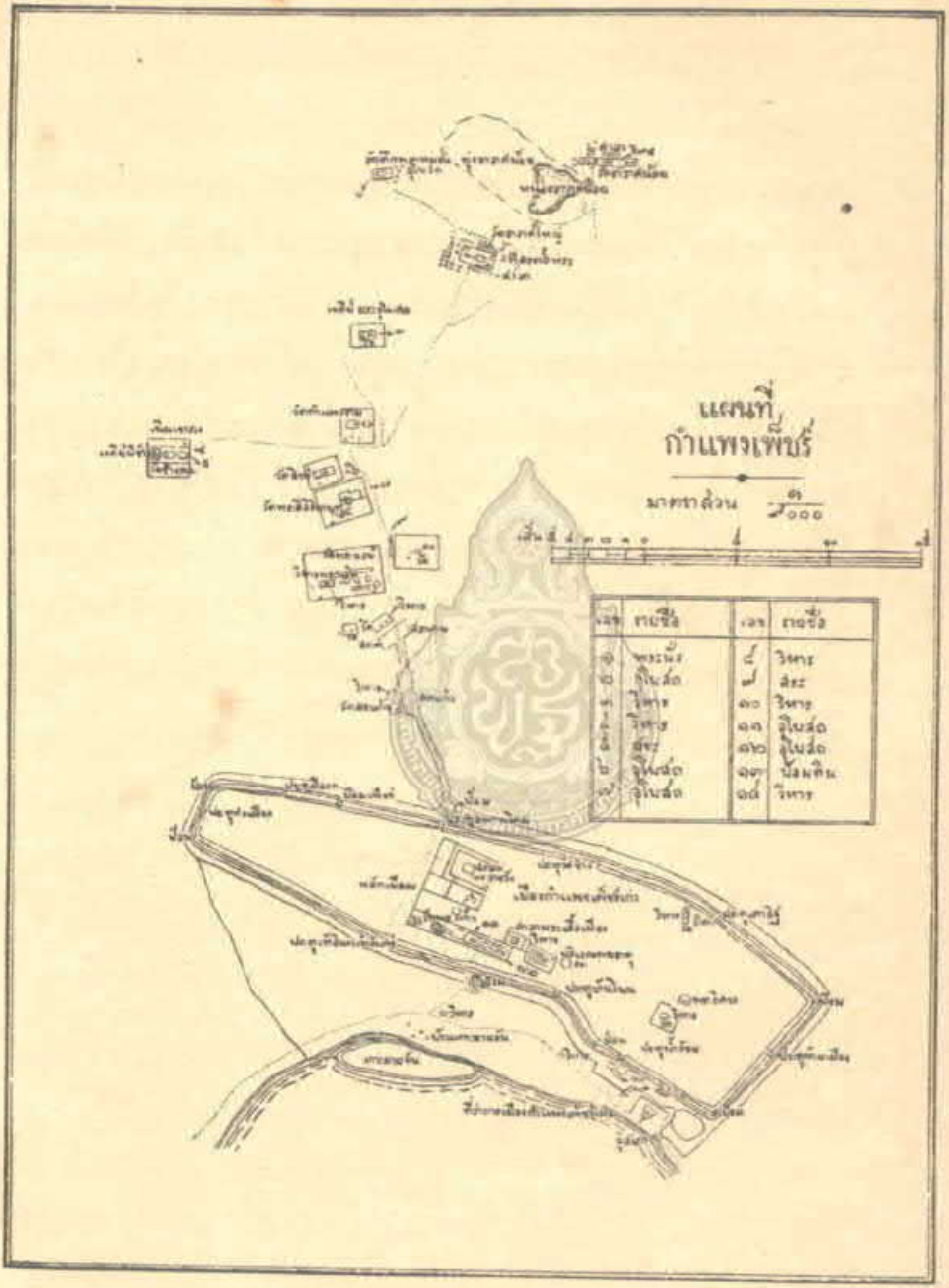
วันที่ ๑๕ มกราคมเวลาเช้า ๒ โมงออกเรือจากวังพระธาตุ พอบ่ายประมาณ ๒ โมงก็ถึงเมืองกำแพงเพชร

---

๑ ดูอธิบายข้างท้ายตอนที่ ๑

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑

เรื่องเมืองโบราณที่บ้านโคนั้น ต่อมาสอบได้ความว่าตรงกับเมือง "คณฑี" ที่ปรากฏชื่อในจารึกพ่อขุนรามคำแหงและในหนังสือจามเทววงศ์ เพราะฉะนั้นมิใช่เมืองเทพนครดังกล่าวในเรื่องเกร็ดข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดาร อนึ่ง เมื่อถึงรัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จประพาสถึงเมืองท้าวอู่ทอง ทรงพระราชวินิจฉัยเรื่องพระเจ้าอู่ทองว่าเห็นจะเป็นแต่เชื้อสายราชวงศ์เชียงราย มาได้เป็นราชบุตรเขยเสวยได้ครองกรุงอู่ทอง แล้วหนีห่าไปตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ส่วนขุนหลวงพงั่วนั้น ได้ครองเมืองสุพรรณอย่างเมืองลูกหลวงอยู่อีกเมืองหนึ่งต่างหาก เมื่อพระเจ้าอู่ทองย้ายไปตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้วจึงได้เป็นใหญ่อยู่ทางเมืองเดิม

แผนที่
กำแพงเพชร
มาตราส่วน 1/2000

ตอนที่ ๒

เมืองกำแพงเพชร

เมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองที่ดูได้ง่าย แต่ที่จะสันนิษฐานเรื่องของเมืองนั้น ยากกว่าดูหลายส่วน เพราะจะว่าไม่มีหลักอะไรจะยึดเลยก็ว่าได้ เรื่องราวที่เป็นตำนานก็ไม่พบ ในพงศาวดารเหนือก็ไม่กล่าวถึง ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ดีกล่าวถึงก็ว่าเป็นเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือที่เดียว ไม่ปรากฏว่าใครสร้าง ในตำนานพระแก้วมรกตนั้น ก็กล่าวถึงแต่ว่าเป็นที่ซึ่งพระแก้วเคยไปประดิษฐานไม่มีตำนานว่าใครสร้าง ที่สุดศิลาจารึกเมืองกำแพงเพชรนั้น ก็ไม่เป็นหลักที่จะชี้ทางให้สันนิษฐานได้ชัดเจน เพราะมีข้อความเฉพาะเรื่องสร้างพระมหาธาตุเท่านั้น แต่พอได้ความจากหลักศิลานั้นอย่างหนึ่งว่า "ศักราช ๑๒๓๗ ประกาศเดือนแปดออกห้าค่ำวันศุกร์" เป็นวันที่จะนับจำเดิมอายุแห่งพระธาตุซึ่ง "พระญาฏไทราชผู้เป็นลูกพระญาเลอไทยเป็นหลานแก่พระญารามราช" นั้น ได้สถาปนาขึ้น "ในเมืองนครปุนพันนั้น" จึงต้องพึงเข้าใจว่าเมืองนครปุหรือกำแพงเพชรมีอยู่แล้ว เมื่อมหาศักราชได้ ๑๒๓๗ ปี คือ ๕๗๑ ปีล่วงมาแล้ว แต่จะได้สร้างขึ้นก่อนนั้นเพียงไรก็ไม่มีหลักอะไรที่จะกำหนดได้

เมื่อข้าพเจ้าไปเมืองกำแพงเพชรครั้งแรก คือเมื่อตอนกลับจากเชียงใหม่ ร.ศ. ๑๒๕ นั้น ได้พักอยู่ ๓ คืน ๒ วัน ได้เที่ยว

ดูในเมืองเก่าและตามวัดที่นอกเมืองบ้าง แต่ในเวลานั้นต้องนับว่ายังอ่อนอยู่มากในทางโบราณคดี คือยังไม่ใคร่ได้มีโอกาสตรวจค้นมาก ทั้งเวลาที่อยู่ก็น้อย และเป็นคนแรกที่ได้ไปดู จะอาศัยฟังความคิดความเห็นผู้ใดๆ ก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้นความเห็นในเวลานั้นจึงยังไม่กล้าแสดงให้แพร่หลายมากนัก เป็นแต่ได้ทำรายงานกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตามที่ได้สังเกตเห็นด้วยตา และแสดงความเห็นส่วนตัวบ้างเล็กน้อย ภายหลังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประพาสเมืองกำแพงเพชร ทอดพระเนตรสถานต่างๆ แล้ว พระราชทานพระบรมราโชวาทเป็นอันมาก ครั้นเมื่อได้ทราบกระแสพระราชดำริแล้ว เมื่อปลายศก ๑๒๖ ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปตรวจตราสถานที่ในเมืองกำแพงเพชรอีก จึงเห็นทางแจ่มแจ้งดีกว่าครั้งก่อนเป็นอันมาก

ที่เรียกว่าเมืองเก่าเดี๋ยวนี้ไม่ใช่เป็นเมืองเก่าที่สุด คือเมืองที่เรียกในศิลาจารึกว่าเมืองนครปุนนั้น ไม่ได้ตั้งอยู่ที่เมืองเก่าตั้งอยู่เดี๋ยวนี้ เมืองนครปุนนั้นสันนิษฐานว่าตั้งอยู่ทางตะวันออกของเมืองเก่าออกไป ในเวลานี้หาดูหรือกำแพงนครปุนมิได้เลย ซึ่งไม่เป็นของประหลาดอันใด เพราะอาจที่จะรื้อกำแพงเก่าเข้ามาทำกำแพงเมืองใหม่ทรมผังแคบน้อยนั้นได้ประการหนึ่ง หรือออกประการหนึ่งเมืองนครปุนอาจที่จะเป็นเมืองไม่มีกำแพงซึ่งก่อด้วยอิฐหรือแลงอย่างถาวรก็ได้ เมืองโบราณที่ไม่มีกำแพงเช่นนี้มีตัวอย่างอยู่มาก และยังอยากจะใคร่เตือนต่อไปอีกว่า ซึ่งเมืองกำแพงเพชรนั้นน่าจะให้ภายหลังเมื่อได้

ยกเมืองลงมาตั้งรวมลำน้ำแควน้อยแล้วและได้ก่อกำแพงขนด้วยแลง เป็นที่มั่นคง จึงตั้งกำแพงใหม่นั้นนักหนาจนเปลี่ยนชื่อเมือง เรียกว่าเมืองกำแพงเพชร คือประสงค์จะอวดกำแพงนั่นเอง คราวนี้มีปัญหาซึ่งจะต้องตอบอยู่ข้อหนึ่ง ว่าเหตุไรจึงต้องย้ายเมืองจากที่เดิม ตอบได้ตามความสันนิษฐานนั้นว่าเพราะลำน้ำเก่าแห้งเขิน จึงต้องย้ายเมืองลงไปหาลำน้ำใหญ่มีน้ำบริบูรณ์ เมื่อได้ไปตรวจดูถึงที่แล้วก็เห็นพยานปรากฏอยู่ชัดเจน ว่าข้อสันนิษฐานไว้นั้นไม่ผิด คือได้พบลำน้ำแห่งหนึ่ง ซึ่งได้ความว่าในฤดูแล้งน้ำแห้ง แต่ฤดูฝนมีน้ำไหล ลำน้ำนั้นปากไปออกแควน้อย ส่วนข้อที่ว่าเมืองเดิมจะตั้งอยู่แห่งใดนั้น ถ้าเมื่อได้ไปดูถึงที่แล้วก็คงจะตอบปัญหาได้โดยความเชื่อว่าจะไม่พลาดมากนัก คือตามที่ใกล้ ๆ ลำน้ำที่กล่าวมาแล้วนั้น มีวัดร้างใหญ่ ๆ อยู่หลาย ๆ วัด ซึ่งพอจะเข้าใจได้ว่าคงจะไม่ได้ไปสร้างไว้นอกเมืองเปล่า ๆ และจะต้องพึงเข้าใจอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงแม้เมื่อได้ย้ายเมืองลงมาตั้งริมฝั่งแควน้อยแล้ว ก็ยังมีบ้านคนอยู่ในที่ตั้งนครปุเดิม เพราะยังมีถนนจากประตูสะพานโคมด้านตะวันออกแห่งเมืองกำแพงเพชรออกไปจนถึงวัดต่าง ๆ ในนครปุ ถนนนั้นสูงพ้นจากพื้นดินบางแห่งถึง ๒ ศอกเศษ ในกาลบัดนี้ก็ใช้เป็นทางเดินไปได้ นี่เป็นพยานอยู่ว่าวัดเหล่านั้นเจ้าเมืองกำแพงเพชรคงจะยังทำนุบำรุงเป็นพระอารามหลวงอยู่ และถ้าเช่นนั้นแล้วก็ต้องสันนิษฐานได้ว่าบ้านคนคงจะต้องมีอยู่ด้วย มิฉะนั้นพระสงฆ์จะอยู่ในวัดนั้น ๆ ไม่ได้เลย ถ้าแม้

จะต้องเดินเข้ามาบิณฑบาตถึงในเมืองกำแพงเพชรทุกวัน ต้องแปลว่าเดินวันละ ๑๐๐ เส้นเศษเสมอ อยู่ข้างจะลำบากมากอยู่ แต่ยังมีพยานอื่น ๆ อีกว่า มีบ้านคนอยู่ตามแถบเมืองเดิมนั้น ซึ่งอาจจะสันนิษฐานได้เมื่อพบบ่อขุดแลงและสิ่งของอื่น ๆ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป กับยังมีพยานว่าเมืองเดิมอยู่ทางทิศใต้ลงมานั้น คือข้างถนนที่เดินจากเมืองกำแพงเพชรนั้น มีสระอยู่ ๒ สระ ราษฎรตามแถบนั้นเรียกว่าสระแก้วกับสระคา (คือคงคา) สระทั้ง ๒ นี้คงจะเป็นที่ขังน้ำในเมืองเดิม เช่นสระอื่น ๆ และสระตระพังทองตระพังเงินเมืองสุโขทัยนั้นเป็นต้น และเมื่อย้ายเมืองไปตั้งใหม่แล้ว ราษฎรที่ยังคงอยู่แถบเมืองเดิม ก็คงยังได้อาศัยน้ำในสระนี้เอง จึงยังคงอยู่ได้ต่อไป[๑]

เมืองกำแพงเพชรนี้เป็นเมืองที่อยู่ริมทางที่คนชอบองค์จริงอยู่ แต่น่าประหลาดที่หาคนที่ได้เคยเที่ยวดูตลอดยากนัก การเที่ยวของไทยเราโดยมากมักนึกถึงแต่การเที่ยวตามตลาดและบ้านผู้คนอยู่เป็นหมู่ ๆ เท่านั้น เพราะฉะนั้นบางคนแทบจะไม่ทราบว่าที่กำแพงเพชรมีเมืองเก่าที่จะเที่ยวดูเล่นได้ เมื่อผ่านไปแลเห็นกำแพงเมืองเก่าก็พอแต่ทราบว่ามีเมืองเก่าเท่านั้น ไม่ได้นึกอยากดูหรืออยากทราบอะไรอีกต่อไป บางคนถึงกับเปล่งอุทานวาจาว่าเมืองเก่านั้นจะไปดูอะไรบ้านั้น จนปรักหักพังเสียหมดแล้ว เพราะคนเรามีความคิดเช่นนี้ เรื่องราวของชาติเราจึงได้สูญเร็วนัก ชาวเราไม่รู้สึก

---

๑ ดูอธิบายเรื่อง (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๒

ละอายแก่ชาติอื่น ๆ เขาบ้างเลย น่าจะประสงค์ที่จะอวดว่าเราเป็นชาติที่แก่ กลับอยากจะลืมความแก่ของชาติเสีย อยากแต่จะตั้งหนึ่งใหม่ เริ่มด้วยสมัยเมื่อรู้สึกว่าเดินไปสู่ทางเจริญอย่างแบบยุโรปแล้วเท่านั้น ข้อที่ประสงค์เช่นนี้เพราะประสงค์จะให้ชาวยุโรปนิยมว่า ชาติไทยไม่เคยเป็นชาติ "บ้า" เลย พอเกิดขึ้นก็จำเริญเทียมหน้าเพื่อนที่เดียว ข้อนี้เป็นข้อที่เข้าใจผิดโดยแท้ ชาวยุโรปไม่นับถือทั้งของใหม่ทั้งชาติใหม่ นิยมในของโบราณและชาติที่โบราณมากกว่าทั้งนั้น ในหมู่เมืองในประเทศยุโรปเองแข่งกันอยู่เสมอว่าชาติไหนจะค้นเรื่องราวของชาติได้นานขึ้นไปกว่ากัน เพราะฉะนั้นนิยมเห็นว่าการตัดอายุแห่งชาติคนเป็นของควรกระทำนั้นเป็นความนิยมผิดเท่ากับการหมิ่นประมาทผู้ใหญ่ว่างุ่มง่ามใช้ไม่ได้ ซึ่งเป็นความคิดของคนไทยสมัยใหม่บางจำพวกนั้นแล

ในขั้นต้นก่อนที่จะไปดูวัดใหญ่ ๆ ซึ่งตั้งอยู่นอกเมือง ต้องไปเที่ยวดูภายในกำแพงเสียก่อน เมืองกำแพงเพชรนั้นรูปขอบกลมไม่ใช่เป็นรูปสี่เหลี่ยม กำแพงด้านตะวันออกตะวันตกยาวกว่าด้านเหนือด้านใต้หลายส่วน ด้านเหนือด้านใต้มีประตูด้านละช่องเดียวเท่านั้น แต่ด้านตะวันออกตะวันตกมีหลายช่อง ทั้งมีป้อมวางเป็นระยะไปด้วยรูปกำแพงทั้ง ๒ ด้านนั้นไม่เป็นบรรทัดตรง ตั้งโค้ง ๆ เพราะฉะนั้นถ้าจะเปรียบรูปเหมือนกำแพงเพชร น่าจะเปรียบกับรูปเรือเป็ดกำแพงบนเชิงเทินทำแน่นหนาก่อด้วยแลง มีใบเสมาก่อเป็นแผ่นตรงขึ้นไปสักศอกหนึ่งแล้ว จึงก่อเป็นรูปหลังเจียดขึ้นไปอีกศอกหนึ่ง

บนกำแพงมีทางเดินได้รอบกว้างพอคนเดินหลีกกันได้สบาย นอกกำแพงมีคูลึก เดี๋ยวนี้น้ำยังขังอยู่บ้างเป็นแห่งๆ มีทางน้ำไหลเข้ามาจากลำแควน้อยได้ สังเกตว่าเป็นเมืองที่แข็งแรงมั่นคง น่าจะรักษาไว้ให้มั่นได้นานๆ

ในกำแพงเมืองนี้ ที่ซึ่งจำเป็นต้องไปก่อนก็คือหลักเมือง ซึ่งได้ไปบวงสรวงตามธรรมเนียม แต่ผู้ที่ไปดูอย่าได้คิดหาหลักเลย เพราะไม่มี หลักศิลาและรูปยักษ์ที่ตั้งไว้เป็นเครื่องหมายเดี๋ยวนี้ เชื่อว่าไม่ใช่ของที่ตั้งอยู่แต่เดิม ออกจากหลักเมืองก็ต้องเลยไปศาลพระอิศวร ที่นั่นเป็นฐานอยู่ เข้าใจว่าเดิมคงจะทำเป็นรูปปรางค์คล้ายๆ ศาลเสื้อเมืองในกรุงเทพฯ เป็นต้น แต่ทะลายลงมาเสียนานแล้วเหลือที่จะเดากัน ที่นั่นมีเทวรูปอยู่ ๒ องค์ หล่อด้วยทองเหลือง องค์ใหญ่ราษฎรนิยมเรียกกันว่าพระนารายณ์ แต่ข้าพเจ้าได้ปีนขึ้นไปตรวจจนถึงที่ประดิษฐานก็เห็นได้ว่าเป็นรูปพระอุมา เครื่องแต่งกายและอาภรณ์ก็เป็นอย่างเครื่องแต่งผู้หญิง และยังมีผ้านุ่งปรากฏอยู่อีกด้วย ตามคำราษฎรกล่าวกันว่า ถ้าใครกล้าไปจับที่ตรงเป็นต้องมีเหตุบ่วยไข้ ทางที่เกิดกล่าวกันเป็นเรื่องเป็นราวเช่นนี้ คงเกิดขึ้นเพราะผู้ที่รักษาเทวสถานนั้น พูดขู่ไว้เพื่อจะมิให้ผู้ใดขึ้นไปคลำเทวรูปเล่นให้มัวหมอง เมื่อมาสังเกตดูถึงความพอใจของคนเรา ที่จะจูบคลำอกตุ๊กตาจนดำไปด้วยเหงื่อไคลก็คงมีอยู่แล้ว ก็จะต้องชมว่าความคิดของผู้รักษาเทวสถานนั้นอยู่ข้างจะแยบคาย ถ้าจะห้ามเฉยๆ คงไม่ฟัง จึงต้องขู่เสียให้

กลัวเจ็บกลัวตาย ส่วนรูปพระอิศวรเองนั้น ในเวลาที่ข้าพเจ้าไปดูหาได้ประดิษฐานอยู่ ณ ที่นั้นไม่ ได้ความว่า รูปที่เคยตั้งอยู่ที่นั้นลงมาอยู่เสียที่กรุงเทพ ฯ เหตุที่รูปพระอิศวรจะมาตกอยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้น คือหลายปีมาแล้วมีชาวเยอรมันผู้หนึ่งไปเที่ยวในเมืองกำแพงเพชร ได้ฉายเทวรูปนั้นลงมาเสียด้วย เมืองกำแพงเพชรมีบอกลงมาที่กระทรวงมหาดไทย จึงได้เกิดต่อว่าต่อขานกันขึ้นกับกงสุลเยอรมัน ๆ จึงได้จัดการไปเรียกรูปนั้นคืนมา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยำรำปรับก์ ซึ่งในเวลานั้นได้ทรงกำกับราชการกระทรวงมหาดไทยได้ทรงรับไว้ เทวรูปนั้นจึงเลยตกอยู่ในกรุงเทพ ฯ จนทุกวันนี้ ยังหาได้กลับไปอยู่ที่เทวสถานเดิมไม่ เทวสถานนั้นจะสร้างขึ้นแต่ครั้งใดก็บอกไม่ได้แน่ แต่น่าจะสร้างขึ้นพร้อม ๆ กับสร้างเมืองใหม่นั่นเอง การก่อสร้างใช้แลงเหมือนกัน ชาวเมืองกำแพงเพชรเขามีเรื่องเล่าถึงการสร้างศาลพระอิศวร แต่เป็นเรื่องที่ไม่มีหลักฐานอันใด และสงสัยว่าจะเป็นเรื่องที่เล่าประกอบขึ้นภายหลัง ตามแบบของเรื่องต่าง ๆ โดยมากที่เกี่ยวด้วยสถานที่อย่างเดียวกับเรื่องเกาะตามองลาย เขาสามร้อยยอด เกาะนมสาว เป็นต้น แต่ถึงกระนั้นก็เป็นเรื่องที่ควรฟัง จึงได้เล่าไว้ในแห่งอื่นต่อไป

ในที่เกือบจะกลางเมือง ไม่ห่างจากหลักเมืองนัก มีที่วังอยู่แห่งหนึ่ง เป็นเกาะย่อม ๆ มีคูรอบ และมีสระเล็ก ๆ ๒ สระ แต่

---

๑ เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

เชิงเทินหรือกำแพงไม่มี จึงสันนิษฐานว่าคงจะใช้กำแพงอย่างระเนียด คือเป็นรั้วไม้ปักกับดินพอเป็นเครื่องกั้น ให้เป็นฝารอบขอบชิดเท่านั้น ส่วนปราสาทราชฐานไม่มีเหลืออยู่เลย และที่จริงก็ไม่ได้คาดว่าจะเหลือ เพราะเชื่ออยู่ว่าคงทำด้วยไม้ทั้งสิ้น อย่างเช่นวังเก่า ๆ ในท้องถิ่น ๆ

ที่ข้างวังทางด้านตะวันตก มีวัดใหญ่อยู่วัดหนึ่ง มีถนนคั่นห่างจากวังอยู่ชั่วทางกว้างของถนนประมาณ ๔ วา เท่านั้น ที่ทางวังตรงวัดมีเกยอยู่อันหนึ่ง และมีเกยอยู่ตรงข้ามฟากถนนอีกอันหนึ่ง มีเป็นรากเรือนยาว ๆ อยู่หลังหนึ่ง ที่ยังเหลืออยู่มีเป็นฐานแลงรูปสี่เหลี่ยมรี มีเสาไม้ยังฝังอยู่บ้างซึ่งทำให้เข้าใจว่าคงจะมีฐานแลง และปลูกเป็นเรือนไม้ขึ้นบนฐานนั้น ถ้าจะคิดดูตามที่ตั้งอยู่ น่าจะเดาว่าเป็นพลับพลาเปลื้องเครื่อง ส่วนวัดนั้นคงเป็นอย่างวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงศรีอยุธยา มีเจดีย์โบสถ์วิหารใหญ่ ๆ งาม ๆ อยู่มาก การก่อสร้างใช้แลงเป็นพื้น มีก่อซ่อมแซมด้วยอิฐภายหลังก็มาก มีกำแพงแก้วสูงประมาณ ๓ ศอก ล้อมรอบลานต่อลงไปทางด้านใต้มีลานอีกลานหนึ่ง มีกำแพงแก้วล้อมเหมือนกัน ในที่กลางมีพระธาตุใหญ่ตั้งบนลานสูง พระวิเชียรปราการตั้งชื่อไว้ว่าวัดมหาธาตุ แต่ดูเหมือนที่จริงจะเป็นวัดเดียวกับวัดริมวังนั่นเอง วัดริมวังนั้นเดิมข้าพเจ้าเดาว่าจะเป็นวัดพระแก้ว คือวัดที่ได้ประดิษฐานพระมณีรัตนปฏิมากร เมื่อได้ไปอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร ตามที่กล่าวไว้ในตำนานพระแก้วมรกต แต่ก็ไม่มี

หลักฐานอย่างไร ต่อมาเมื่อได้ทราบกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเรื่องเมืองเก่า จึงได้กลับความคิดเห็นว่า พระแก้วมรกตคงจะได้มาประดิษฐานไว้ที่ในวัดใดวัดหนึ่งในเมืองนครปุ คือเมื่อพระแก้วมรกตมาอยู่กำแพงเพชรนั้น เมืองกำแพงเพชรใหม่ยังไม่ได้สร้างขึ้น ครั้นได้ตรวจหนังสือในหลักศิลาจารึกว่าด้วยสุโขทัยมีปรากฏอยู่ว่า เมื่อพระมหาสามีสังฆราชไปจากลังกาขึ้นไปที่สุโขทัยนั้น ได้ขึ้นบกที่เมืองเชียงทอง ซึ่งเป็นเมืองท่าทะเลดังนี้ ก็แลเห็นเป็นพยานอยู่ว่าเมืองกำแพงเพชรเวลานั้นยังเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ห่างลำน้ำแควน้อย จึงได้ไปขึ้นเรือที่เชียงทอง ซึ่งเข้าใจอยู่ว่าอยู่เหนือกำแพงเพชรขึ้นไป

นอกจากวัดใหญ่ข้างวังที่กล่าวแล้วนั้น ยังมีวัดอยู่อีกบางสักสามสี่แห่งในเมือง แต่ทราบว่าเป็นวัดเล็ก และรกเต็มที ไม่มีเวลาที่จะถางเข้าไปดูได้ ใช่ว่าจะย่อท้อในการถาง ถ้าแม้ได้ทราบว่าแห่งใดมีที่ควรดูได้เคยพยายามถางเข้าไปจนได้โดยมาก (ที่สุโขทัยและสวรรคโลกต้องไปลงมือถางเข้าไปเองหลายแห่ง) บางทีเมื่อเข้าไปถึงที่แล้วยังดูไม่ได้ เพราะต้นไม้ขึ้นเกาะเสียรุงรัง ต้องถางและถอนลงเสียก่อนจึงดูได้ แต่ที่ในกำแพงเพชรนี้ไม่ได้นึกเชื่อว่าจะมีอะไรที่สลักสำคัญพอที่จะยอมเสียเวลาถาง จึงเลยงดไว้ไปดูนอกเมือง

---

๑ ดูอธิบายเรื่อง (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๒

ที่นอกเมืองออกไปทางด้านตะวันออก เดินไปตามถนนโบราณ ผ่านสระแก้ว สระคา ทางไปจากเมืองราว ๑๐๐ เส้น ถึงหมู่วัดใหญ่ ๆ น่าดูมีอยู่หลายวัด ที่แถบนี้เป็นที่ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นที่ตั้งนครปุโรณ วัดต่าง ๆ ในแถบนี้เหลือที่จะดูให้ทั่ว และที่จริงก็ไม่สู้เป็นการจำเป็นที่จะดูให้ทุกวัด เลือกดูแต่วัดใหญ่ ๆ ก็พอ วัดที่ใหญ่ที่สุดในแถวนี้ คือวัดที่เรียกตามชื่อของราษฎรว่า อาวาสใหญ่ สิ่งสำคัญในวัดนี้ คือพระธาตุใหญ่ อยู่กลางลาน รอบลานมีเป็นกำแพงสูงประมาณ ๕ ศอก บนกำแพงมีเจดีย์ย่อม ๆ ก่อเป็นระยะไว้รอบ เป็นบริวารพระมหาธาตุ ตัวพระมหาธาตุเองตั้งบนฐานทักษิณ มีบันไดขึ้นสี่ด้าน มีกำแพงล้อมรอบทักษิณ ทั้งที่กำแพงและที่ประตูมีรูปสลักงาม ๆ เป็นยักษ์บ้างเทวดาบ้าง ฝีมือสลักแลดูงามน่าดูนัก น่าจะสันนิษฐานว่าพระธาตุองค์นี้เป็นองค์ที่กล่าวถึงในศิลาจารึกเมืองกำแพงเพชร อันมีความปรากฏอยู่ว่า

"ศักราช ๑๒๓๙ ปีระกา เดือนแปดออกห้าค่ำ วันศุกร์หนไทถัดเราปู ๑๔ ๑ ศกุณนักฉัตตวา เมื่อยามอนนศกาปนานั้นเปนหกค่ำแล้ พรญาฦไทยราชผู้เปนลูกพรญาเลือไทยเปนหลานแก่พรญารามราช เมื่อได้เสวยราชในเมืองศรีสัชนาลัย ศุโขทัยได้ราชาภิเษกอนนฝูงท้าวพรญาทั้งหลายอนนมิศหาย อนนมีในจักรวันแต่งกรยาคงวายของฝ่างหมากมาลามาไหว้ บนนยดคยญอภิเษกเปนท้าว

ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๒

เปนพรญา จึงขนขอศรีสุริยพรมหาธรรมมราชาธิราช หากเอาพระศรีรัตนมหาธาตุอนนี้มาสถาปนาในเมืองนครปุนบีนั้น พรมหาธาตุอนนั้นใช่ธาตุอนนี้มาน ก็อพระธาตุแท้จริงแล้ เอาลุกแต่ลังกาทวีปพุ้นมาดาย เอาทั้งพื้นพระศรีมหาโพธิอนนพรพุทธเจ้าเราเสดจอยู่ได้ตั้นแล ๆ ๆ ๆ หลุนมาราชาธิราชได้ปราบแก่สรรเพชญเดญญาณเปนพรพุทธ มาปลูกเบื้องหลังพรมหาธาตุนี้ ๆ ๆ ๆ"[๑]

ศักราช ๑๒๓๙ ที่กล่าวในทินกรอมหาศักราช คิดแต่นี้มาจนกาลบัดนี้ (ซึ่งเป็นมหาศักราช ๑๘๓๐) ได้ ๕๙๑ ปี พรญาฦไทยราชนั้น ก็อพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยที่กล่าวถึงในศิลาจารึกเมืองสุโขทัยที่ ๒ มีนามปรากฏในนั้นว่า พระบาทสมเด็จพระกมรเตญอัครศรีสุริยพงษ์รามมหาธรรมิกราชาธิราช พรญาเลือไทยนั้นตรงกับพระบาทสมเด็จพระกมรเตญอัครมหาธรรมราชาธิราช พรญารามราชนั้นก็ตรงกับพระเจ้ารามคำแหงในหลักศิลาจารึกเมืองสุโขทัยที่ ๓ แต่ศักราชสองแห่งไม่ตรงกัน ในอักศิลาสุโขทัยมีปรากฏอยู่ว่า เมื่อมหาศักราช ๑๒๖๗ พระเจ้าธรรมราช ซึ่งเป็นอุปราชอยู่เมืองศรีสัชนาลัยได้ยกทัพเข้าไปในเมืองสุโขทัย ปราบปรามพวกศัตรูหมู่ร้ายแล้วจึงได้ขึ้นครองราชสมบัติแทนพระราชบิดาที่สวรรคต ดังนี้ศักราชผิดกันอยู่ถึง ๓๐ ปี จะเป็นด้วยในเวลานั้นศักราชคิดกันเป็นหลายอย่างจึงได้เลอะเทอะเช่นนั้น[๒]

---

๑ ดูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๒

๒ ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๒

ที่อาวาสใหญ่นั้นนอกจากองค์พระธาตุและพระเจดีย์บริวารยังมีสิ่งน่าดูอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือทุ่งนอกกำแพงแก้วออกไปมีบ่อน้ำใหญ่อยู่บ่อหนึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยม แต่แรกดูไม่ทราบว่าก่อด้วยอะไร ครั้นพิจารณาดูแล้วจึงได้ความว่า บ่อนั้นหาได้มีสิ่งอะไรก่อเป็นผนังไม่ ที่แผ่นดินตรงนั้นเป็นแลง ขุดบ่อลงไปในแลง ข้างๆ บ่อนั้นพอถูกอากาศก็แข็งเป็นศิลา จึงดูเหมือนก่อเรียบร้อย เพราะฉะนั้นเป็นของควรดูอย่างหนึ่ง และเมื่อดูแล้วจะต้องออกรู้สึกอัศจรรย์ว่าเขาทำบ่อได้ดีและถาวร โดยไม่ต้องเปลืองไส้หยูกก่อข้างบ่อด้วยศิลาหรืออิฐปูนอะไรเลย บ่อนี้เป็นพยานให้เห็นได้ว่าน่าจะเป็นวัดใหญ่มีพระสงฆ์อยู่มาก คงจะเป็นวัดสำคัญในนครปุโรณนั้นเป็นแน่ โดยเหตุนี้และตามนิยฐานตามรูปพระเจดีย์ จึงเห็นว่าน่าจะเป็นทุนเองซึ่งเป็นที่บรรจุพระศรีรัตนมหาธาตุ อันกล่าวถึงในศิลาจารึกนั้น

ยังมีวัดใหญ่ และทุ่มพระเจดีย์เป็นอันสำคัญอยู่อีกวัดหนึ่ง คือวัดที่ราษฎรเรียกกันว่าวัดช้างรอบ พระเจดีย์ในวัดนี้ตั้งอยู่กลางลาน มีกำแพงแก้วล้อมรอบ สูงประมาณ ๓ ศอก ที่ฐานทักษิณมีสัตถ์เป็นรูปช้างครึ่งตัวยืนอยู่รอบ หันศีรษะออกมาจากฐาน จึงได้เรียกนามปรากฏอยู่ว่า วัดช้างรอบ ส่วนองค์พระธาตุนั้นเข้าใจว่าคงจะเป็นรูประฆังอย่างทรงสูง แต่ก็ได้แต่เดา เพราะทะลายลงมาเสียแล้ว ทางขึ้นไปนั้นทักษิณมีด้าน ลวดลายมีบ้าง แต่สู้ที่อาวาสใหญ่ไม่ได้ มีวิหารอยู่ติดพระเจดีย์ทางด้านตะวันออก วิหาร

นั้นกยกพื้นขึ้นบนฐานสูงประมาณ ๔ ศอก ทั้งวัดนี้เป็นวัดใหญ่ น่าจะมีพระสงฆ์ประจำอยู่ พระศรีรัตนมหาธาตุนั้นนอกจากที่อาวาสใหญ่ จะมีที่สมควรจะบรรจุได้อีกแห่งหนึ่งก็ทั้งวัดนี้เท่านั้น ๑

ยังมีวัดที่น่าดูอยู่อีกสองแห่ง คือแห่งหนึ่งเรียกว่าวัดพระนอน แห่งหนึ่งเรียกว่าวัดพระศรีรายบถ ทั้งวัดพระนอนนี้ยังมีของสำคัญอยู่ คือวิหารพระนอน ซึ่งทำด้วยผนังอิฐ การก่อสร้างใช้แลงทั้งนั้น เสาเป็นเสากลมก่อด้วยแลงก้อนใหญ่ๆ รูปอย่างศิลาโม่ ก้อนใหญ่ๆ และหนาๆมาก ผนังวิหารนี้เป็นช่องลูกกรง ลูกกรงทำด้วยแลงแท่งสี่เหลี่ยม สูงราว ๓ ศอก ดูทางข้างนอกงามดีมาก แต่มีความเสียใจที่องค์พระนอนนั้นไม่เป็นรูปเสียแล้ว เพราะมีนักเลงขุดหาทรัพย์ไปทำลายเสียเมื่อเร็วๆ นี้เอง ได้ความจากพระราชปราการว่าจับผู้ที่ทำลายได้ ได้พิจารณาศาลๆ ได้ตัดสินจำคุกแล้ว ส่วนที่วัดพระศรีรายบถนั้น มีของสำคัญอยู่ คือวิหารที่คูหา มีพระยืนด้านหนึ่ง พระนั่งด้านหนึ่ง พระไสยาสน์ด้านหนึ่ง พระยืน พระนั่ง พระไสยายังอยู่พอเป็นรูปร่างเห็นได้ถนัด แต่พระนอนนั้นทำรุดจนไม่เป็นรูป รอบวิหารมีผนังลูกกรงโปร่ง มองเข้าไปข้างในได้ทั้งสี่ด้าน แต่วัดนี้เหมือนวัดเชตุพนที่สุโขทัยเกือบจะไม่มีผิด แต่เล็กกว่าและฝีมือทำเลวกว่า เพราะฉะนั้น จึงจะไม่กล่าวถึงให้ยืดยาวนักในที่นี้ รอไว้ไปกล่าวให้ละเอียดเมื่อเล่าถึงวัดเชตุพนเมืองสุโขทัยทีเดียว

นอกจากวัดใหญ่ ๆ ที่กล่าวมาแล้วนี้ยังได้ไปดูวัดเล็กอีกแห่งหนึ่ง ราษฎรเรียกกันว่า วัดดีกพราหมณ์ อยู่ไม่ห่างอาวาสใหญ่น้อย และใกล้ลำน้ำเก่าที่ได้กล่าวถึงมาแล้วนั้น ที่วัดดีกพราหมณ์นี้มีเหลืออยู่แต่พระเจดีย์กับวิหาร ซึ่งตั้งรวมอยู่บนลานสูง มีบันไดขึ้นไป ๔ หรือ ๕ ขั้น ทั้งพระเจดีย์และวิหารไม่สู้โตนัก ในพระเจดีย์นั้นได้บรรจุตุ่มเคลือบขนาดใหญ่ ชนิดที่เรียกกันว่าตุ่มนครสวรรค์นั้นไว้ ๓ ตุ่ม ถูกก่อยทะลวงเสียแล้วทั้ง ๓ ตุ่ม เพราะฉะนั้นไม่มีอะไรเหลืออยู่ในนั้นเลย ตุ่มนั้นใหญ่มาก คนผู้ใหญ่เข้าไปนั่งในนั้นได้คนหนึ่ง ที่บรรจุตุ่มนั้นตุ่ม ๑ อยู่ตรงตัวระฆังพระเจดีย์ อีก ๒ ตุ่มอยู่ในฐาน องค์พระเจดีย์ที่ตรงระฆังก็เท่าตุ่มนั้นเอง ก่อตั้งตุ่มลงก่อนแล้วก่อแลงทับขึ้นเสียอีก ปากตุ่มบนกับคอระฆังตรงกัน และก่อยอดซ้อนขึ้นไปบนนั้น ในตุ่มทั้ง ๓ นั้นจะมีอะไรอยู่ก็ไม่ได้ความ แต่น่าจะเป็นพระพิมพ์ เพราะพระพิมพ์กำแพงเพชร เช่นชนิดที่เรียกกันว่า พระกำแพงเขย่งนั้นก็ขุดได้จากเจดีย์สถานในเมืองโบราณนี้เอง เพราะเหตุนี้พระเจดีย์วัดดีกพราหมณ์จึงถูกทะลวงเสียบ้าง พนักวิหารก็ขุดเสียหลายช่อง จนขั้นพระประธานแลงในวิหารก็ถูกเจาะที่พระทรวงจนเป็นรู น่าสังเวชจริง ๆ

แต่การที่ถูกทำลายเช่นนี้มีทั่วไปในเมืองกำแพงเพชร และเมืองเก่า ๆ อื่น ๆ มีคนอยู่จำพวกหนึ่งซึ่งเคยหาเลี้ยงชีพในทางค้นหาทรัพย์ต่าง ๆ พระวิเชียรปราการเล่าว่าคนจำพวกนี้ความทุรำนาญจน

บอกได้ว่าพระเจดีย์รูปอย่างไร จะมีตรุผังที่ตรงไหน ตรงไปถึงก็ทำลายที่ตรงต้องการที่เดียว ไม่ต้องมัวเสียเวลาค้น วิธีทำลายก็ออกความคิดกันต่าง ๆ ถ้ามีกำลังน้อย ๆ ใช้วิธีอาศัยแรงต้นไม้เป็นอย่างง่าย คือเอาหวายผูกโยงยอดพระเจดีย์ไปผูกติดกับยอดไม้ ซึ่งได้ดึงโน้มลงมาหาแล้ว พอพ้นต้นไม้ให้ดีมลงต้นไม้ก็พาพระเจดีย์โค่นลงไปด้วยดังนี้ นับว่าอยู่ข้างจะช่างคิด ถ้าใช้ความคิดเช่นนี้ในที่อันควรจะน่าสรรเสริญหาน้อยไม่ พระวิเชียรปราการได้เล่าต่อไปว่า วิธีที่กล่าวแล้วนั้นได้ทราบมาจากชายผู้หนึ่งซึ่งแต่ก่อนเป็นผู้ชำนาญในทางทำลายพระเจดีย์และโบราณสถานต่าง ๆ เพื่อหาครู ชายผู้นั้นบัดนี้เป็นคนพิการ หนังตกกลายเป็นเผือกไปทั้งตัว และกลายเป็นง่อยเดินไม่ได้ ไปไหนต้องถัด นี่ถ้าจะนึกไปก็ควรจะว่ากรรมตามทัน และดูไม่น่าจะส่งสารเลย ในเวลานั้นเทศาภิบาลได้จัดการตรวจตราอย่างแรง คอยจับคนที่ทำลายเจดีย์และโบราณสถานต่าง ๆ และก็จับได้หลายรายแล้ว เช่นรายที่ทำลายพระนอนในวัดพระนอนนั้นเป็นต้น ผู้ร้ายก็ไม่ได้ทรัพย์อะไรไปมากมายนัก ได้แต่พลอยเดา ๆ ไป ๒ หรือ ๓ เมล็ดเท่านั้น แต่ครั้นเมื่อพิจารณาดูก็ได้ตัดสินจำคุกถึงคนละ ๓ ปี การที่ลงโทษเสียหนักเช่นนี้ดีนัก จะได้เป็นตัวอย่างแก่คนอื่น ๆ ต่อไป แต่ที่จะให้หมดที่เดียวเห็นจะยาก เพราะที่ทางก็กว้างใหญ่และไกลที่บ้านเรือนคนอยู่ การที่จะรักษาให้ตลอดนั้นก็ย่อมจะเป็นการยาก เมื่อง

ก้าแพงเพชรต้องนับว่าเป็นเมืองเคราะห์ร้าย ที่มีชื่อเสียงเสียแล้วว่ามีพระพิมพ์ต่าง ๆ มีอาหารต่าง ๆ กันสาธารณชน พื้นไม่เข้ายิ่งไม่ออกเป็นต้น ของชนิดนี้ถ้ายังมีคนที่อยากจะเป็นคน "เก่ง" อยู่ตราบไรก็คงจะยังมีราคาอยู่ตราบนั้น นก ๆ ดูก็น่าขันที่เอาพระพุทธรูปผูกคอไปเพื่อป้องกันตนในการที่คิดมิชอบต่าง ๆ มีปลัดสะดมหรือดีรันพื้นแทงเกะกะต่าง ๆ เป็นต้น จริงอยู่ผู้ที่นับถือพระพิมพ์หรือเครื่องรางต่าง ๆ เช่นผ้าประเจียดแหวนพิรอดเป็นต้นนั้น อาจที่จะเป็นคนดีและอาจที่จะประสงค์ของนั้น ๆ ไปเพื่อป้องกันตัวในเวลาสงครามเป็นต้นก็เป็นได้ แต่สมัยนี้เมืองเราก็สงบราบคาบไม่มีเสียนหนามศัตรูมาเบียดเบียน เพราะฉะนั้นการที่คนดี ๆ จะต้องการเครื่องรางจึงน้อยนักหนา ยังคงมีผู้ต้องการเครื่องรางหรือต้องการมีวิทยาคมกระทำตนให้คงแก่พันธุ์ยังมีอยู่แต่ผู้ที่ใจพาลสันดานหยาบ ซึ่งต้องการแผ่อำนาจของตนเพื่อความพอใจของตนเท่านั้น และเพราะตนมีใจชาดจึงต้องผูกเครื่องราง หรือลักยันต์จนเต็มไปทั้งเนื้อทั้งตัว เพื่ออุดหนุนให้ใจกล้าขึ้น ถ้าคนชนิดนี้ยังมีอยู่ต่อไปตราบใด พระกำแพงก็คงจะต้องเป็นของมีราคาอยู่ตราบนั้น และสถานที่ต่าง ๆ ที่เป็นที่ควรรักษาไว้เป็นอนุสาวรีย์ของชาติ ก็จะยังคงต้องถูกขุดถูกทำลายลงเพราะความโลภของผู้ขุดพระ และความหลงของคน "เก่ง" ที่ต้องการพระนั้น เพราะเป็นธรรมดาความโลภและความหลงทั้ง ๒ ประการนี้อาจทำให้คนล้มทั้งชาติทั้งศาสนาได้

ถ้าแม้จะเล่าถึงเมืองกำแพงเพชรให้ละเอียดไปยิ่งกว่าที่ได้เล่ามาแล้วนี้ ก็คงจะพอเล่าได้ แต่เมื่อนึกดูว่ากำแพงเพชรนั้นมีอะไร ๆ คล้ายที่สุโขทัยและที่สวรรคโลกโดยมาก ก็รู้สึกว่าไม่จำจะต้องมาเสียเวลาที่กำแพงเพชรนี้ให้มากนัก ผู้เคยไปดูที่สุโขทัยและสวรรคโลกต่อไปไม่ได้ ตั้งแต่ไปกำแพงเพชรเมื่อปลายศก ๑๒๔ นั้นแล้ว ข้าพเจ้าได้เคยเชื่ออยู่ว่าเป็นเมืองลูกหลวงของสุโขทัย ถึงแม้พงศาวดารเหนือจะมิได้กล่าวความปรากฏไว้เช่นนั้นจริง แต่ครั้นเมื่อได้ไปดูเมืองสุโขทัยแล้วก็ยังมีความเชื่อแน่ขึ้นว่า กำแพงเพชรเป็นเมืองลูกหลวงของสุโขทัย ทั้งเป็นเมืองด่านสำคัญรักษาด้านทางอันหนึ่งด้วย สรุปความว่าถ้าผู้ใดไม่มีเวลาพอที่จะไปถึงเมืองสุโขทัยหรือสวรรคโลก ถ้าได้ไปดูเมืองกำแพงเพชรก็พอจะอวดกับเขาได้บ้างแล้ว ว่าพอเห็นถูกว่าเมืองพระร่วงเป็นอย่างไร

---

๑ ดูอธิบายเลข (๕) ข้างท้ายตอนที่ ๒

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒

(๑) เรื่องเมืองกำแพงเพชรเก่าใหม่ตรวจในสมัยต่อมาได้ความดังนี้ ที่เรียกว่าเมือง "นครปุ" นั้นถูกคือเมือง "นครชุม" เพราะในจารึกเขียน "นครชุ" ดังนี้ เมื่ออ่านกันนั้นเรกเข้าใจว่าชื่อนครปุ ต่อภายหลังจึงพิจารณาเห็นว่า ชุ เมืองนี้เป็นเมืองเดิมที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมืองชากังราว ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกได้ปากคลองสวนหมาก เมืองกำแพงเพชรที่ริมน้ำทางฝั่งตะวันออกเป็นเมืองสร้างที่หลัง หลังเมืองกำแพงเพชรออกไปทางตะวันออกที่มีวัดสร้างไว้มากนั้น เป็นที่อรัญญิกมิใช่เมือง

(๒) เรื่องวัดร้างในเมืองกำแพงเพชร ภายหลังมาได้ถางตรวจดูทั้งหมด เห็นแปลกประหลาดกว่าก่อน คือมีที่เป็นบริเวณวัดอยู่ ๒ บริเวณ แต่ในบริเวณเดียวกัน สร้างวัดเป็นหลายวัด ต่างมีโบสถ์วิหารและพระสถูปเจดีย์อยู่คละๆกันไป ไม่เห็นมีที่ไหนเหมือน ตรวจค้นหาเหตุที่สร้างวัดอย่างนี้อยู่ช้านาน จึงคิดเห็นว่าวัดที่สร้างในสมัยครั้งสุโขทัยและตอนต้นสมัยอยุธยา โดยมากสร้างเป็นอย่างอนุสาวรีย์ ไม่มีพระสงฆ์อยู่เหมือนอย่างวัดในสมัยชั้นหลัง ที่สร้างโบสถ์หลายโบสถ์ไว้ในบริเวณเดียวกัน เห็นจะเป็นแต่ให้พระสงฆ์บวชนาคได้ในวัดซึ่งสร้างเป็นอนุสาวรีย์นั้น อนึ่งสังเกตดูวัดที่สร้างในเมืองกำแพงเพชร สันนิษฐานว่าจะเป็นของสร้างขึ้นหลังด้วยผู้มีอำนาจกว่าวัดซึ่งสร้างไว้ในอรัญญิกข้างหลังเมืองออกไป

(๓) พระมหาธาตุที่ในศิลาจารึกว่า พญาฤไทยราชสร้างนั้น ภายหลังสอบได้ความแน่ว่าอยู่ที่เมืองนครชุมฝั่งตะวันตกที่ปากคลองส่วนหมาก เดี๋ยวนี้ยังอยู่ แต่เศรษฐีกะเหรี่ยงคนหนึ่งปฏิสังขรณ์แปลงรูปไปเป็นพระเจดีย์พม่าเสีย

(๔) สอบศิลาจารึกได้ความว่า พญาฤไทยราชที่เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัย กับที่สร้างพระมหาธาตุที่เมืองนครชุม เมื่อเสวยราชแล้วเป็นพระองค์เดียวกัน

(๕) ชื่อเมืองกำแพงเพชรนี้สังเกตดูชอบกล ในบรรดาศิลาจารึกครั้งสุโขทัยมิได้กล่าวถึงเลย มีออกชื่ออยู่ในศิลาจารึกแผ่น ๑ ก็เรียกว่าเมืองนครชุม คือเมืองที่อยู่ฝั่งตะวันออก แต่หนังสือโบราณทางเชียงใหม่ก็ดี ทางกรุงศรีอยุธยาเช่นในกฎหมายลักษณะลักพาซึ่งตั้งแต่ในรัชกาลพระเจ้าอู่ทองก็ดี เรียกว่าเมืองกำแพงเพชรทั้งนั้น แต่เป็นเมืองลูกหลวงตั้งทรงพระราชดำริเป็นแม่เมืองเช่นเดียวกันทั้ง ๔ ทิศ เมืองสุโขทัย คือเมืองศรีสัชนาลัย (สวรรคโลก) อยู่ทิศเหนือ เมืองสองแคว (พิษณุโลก) อยู่ทิศตะวันออก เมืองสระหลวง (พิจิตร) อยู่ทิศใต้ เมืองกำแพงเพชรอยู่ทิศตะวันตก

ตอนที่ ๓

กล่าวถึงถนนพระร่วง

เมื่อก่อนที่ข้าพเจ้าจะไปเที่ยวเมืองเหนือครั้งหลัง คือปลายปี ร.ศ. ๑๒๖ นั้น พอได้ทราบข่าวว่าจะได้เดินไปตามถนนพระร่วง ข้าพเจ้าช่างรู้สึกยินดีเสียจริง ๆ เพราะตั้งแต่ข้าพเจ้าไปเมืองกำแพงเพชรเมื่อปลายศก ๑๒๔ นั้นแล้ว ข้าพเจ้าได้ปรารภอยู่ว่าอยากจะเดินไปตามถนนพระร่วงจนถึงสุโขทัย แต่ในเวลานั้นไม่ได้คาดได้หมายเลยว่าจะได้สมประสงค์ เพราะประการหนึ่งข้าพเจ้าต้องรับสารภาพว่าไม่รู้จะแน่ใจนัก ว่าได้มีถนนในระหว่างกำแพงเพชรกับสุโขทัย โดยเหตุที่ข้าพเจ้ายังอ่อนในทางโบราณคดีอยู่มาก และจำไม่ได้ถนัดว่าได้อ่านพบที่แห่งใดในเรื่องถนนพระร่วง อีกประการหนึ่งนึกอยู่ว่าถึงแม้ถนนจะได้เคยมีไปครั้งหนึ่ง ก็น่ากลัวจะสูญไปเสียหมดแล้ว เพราะได้ได้ถามผู้ที่เคยเที่ยวตามแถบนั้นมาแล้วบ้าง ก็ไม่ใคร่มีผู้ใดได้สังเกตนัก ว่าถนนจะมีอยู่มากเท่าใด แต่ข้าพเจ้าได้บอกพระวิเชียรปราการไว้ว่าขอให้ลองค้นดู เพราะฉะนั้นจึงมีความยินดีเป็นอันมาก เมื่อได้ทราบข่าวจากพระวิเชียรปราการมาว่าได้ค้นถนนพบแล้ว และภายหลังได้ทราบต่อไปว่าถนนพระร่วงมีติดต่อตลอดไป ตั้งแต่กำแพงเพชรถึงสุโขทัย และตั้งแต่สุโขทัยไปถึงสวรรคโลก

ต่อนั้นมาก็ได้ตั้งค้นตรวจค้นดู ว่าจะมีกล่าวถึงถนนอยู่

ในหนังสือแห่งใดบ้าง ได้พบเป็นหลักฐานอยู่แห่งเดียวแต่ในคำแปลหลักศิลาเมืองสุโขทัย ๒ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงแต่ง ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณรายเดือน เล่ม ๑ ฉบับที่ ๓ ปี ๑๒๔๖ ในหนังสือนั้นมีปรากฏอยู่ว่า "ในกาลนั้น พระองค์ (พระเจ้ากมรเตงญัดศ์รีธรรมิกราชาธิราช) ทรงระลึกถึงพระเชษฐา เมืองศรีชนาลัยจะเสด็จนำพยุหพลไป ฯลฯ แล้วพระองค์ท่านเสด็จดำเนินพลไปปราบปรามเมืองหนึ่ง ชื่อศรีจุฬามณีราชมหานคร ตั้งอยู่ทิศพายัพเมืองศรีสัชนาลัย เสด็จทอดพระเนตรตามระยะถนนมารถไป เห็นว่าทางลำบากยากแก่ราษฎรไปมาค้าขาย จึงทรงพระกรุณาโปรดให้รี้พลขุดคลองทำถนนหนทางหลวง ตั้งแต่เมืองสุโขทัยมาจนตลอดถึงเมืองศรีสัชนาลัย แต่ละเมืองน้อยเมืองใหญ่ ทำทางน้ำทางบกแวะเวียนไปตามหว่างทางใหญ่ เป็นการบุญสนองคุณพระราชบิดา" การทำถนนนั้นมิได้กล่าวปรากฏว่าทำเมื่อศักราชเท่าไร แต่ปรากฏอยู่ว่าทำภายหลังเวลาที่ได้ทรงผนวชที่วัดป่ามะม่วงในสำนักพระมหาสามีสังฆราช เมื่อไปอาราธนาพระสามีสังฆราชมานั้น มีปรากฏอยู่ว่ามหาศักราชได้ ๑๒๘๓ ศกฉลู เพราะฉะนั้นถนนนั้นต้องเข้าใจว่าได้ทำขึ้นภายหลังมหาศักราช ๑๒๘๓ นั้น แต่พิจารณาดูตามคำแปลหลักศิลานั้นมีปรากฏอยู่ว่า เมื่อพระมหาสามีสังฆราชมาจากนครจันทรเขตในลังกาทวีปนั้น ได้ขึ้นเดินโดยทางสถลมารค "แต่เมืองเชียงทอง เมืองจันทร เมืองพราน เมืองงาน ตลอดถึงเมืองสุโขทัย" ข้อนี้ทำ

ให้นึกสันนิษฐานว่า ถนนตอนระหว่างท่าเรือที่ลำน้ำแควน้อยไปจนถึงเมืองสุโขทัยนั้น ถ้าไม่ได้มีอยู่แต่ก่อนแล้วก็คงจะได้ทำขึ้นในคราวที่พระสังฆราชจะเดินไปนั่นเอง เพราะฉะนั้นต้องเดาว่าเก่ากว่าตอนที่ต่อแต่สุโขทัยไปสวรรคโลก ยังมีสิ่งที่ทำให้น่าเชื่อมากขึ้นคือ ถนนระหว่างกำแพงเพชรกับสุโขทัยนั้น ได้ผ่านไปใกล้เมืองย่อม ๆ ๓ เมือง ตรงตามความในหลักศิลา แต่เมื่อข้าพเจ้าเดินตามถนนนั้น ได้เห็นปลายถนนทางด้านตะวันตก ไปหมดอยู่เพียงขอบบึงใหญ่อันหนึ่ง ห่างจากเมืองกำแพงเพชรกว่า ๑๐๐ เส้น พระวิเชียรปราการแสดงความเห็นว่าน่าจะทำข้ามบึงไป แต่น้ำได้พัดทำลายไปเสียหมดแล้ว จะขุดก็อาจจะเป็นได้ แต่ข้าพเจ้ายังไม่สู้จะเชื่อนัก ยังนึกสงสัยอยู่ว่าคงจะมีต่อไปจนถึงเมืองเชียงทอง ซึ่งเป็นเมืองท่าเรือ ถามถึงเมืองเชียงทอง แต่เมื่ออยู่ที่เมืองกำแพงเพชรก็ยังไม่ได้ความ ครั้นจะรออยู่คอยมาต่อไปก็ไม่มีเวลาพอ จึงได้ขอให้พระวิเชียรปราการจัดหาคนที่รู้จักภูมิประเทศ เที่ยวตรวจค้นดูทางเหนือเมืองกำแพงเพชรขึ้นไป ว่าจะหาที่อะไรที่พอจะสันนิษฐานว่าเป็นเมืองได้บ้างหรือไม่ แล้วก็ได้ออกเดินทางต่อไปฝ่ายพระวิเชียรปราการได้ไปด้วย ถึงที่บ้านพรานกระต่ายพบสนทนากับขุนภักดีนายอำเภอ ตกลงเป็นสั่งให้ขุนภักดีไปตรวจค้นหาเมืองตามที่ข้าพเจ้าแนะนำ ขุนภักดีได้ไปเที่ยวตรวจค้นจนพบ แล้วรับตามไปที่สวรรคโลก บอกว่าได้พบเมืองโบราณเมืองหนึ่ง อยู่เหนือเมืองกำแพงเพชรขึ้นไปประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ เป็นเมืองย่อม ๆ

เป็นคูและเทินดิน ราษฎรตามแถบนั้นเรียกว่าเมืองเทินทอง หรือชุมนุมกองทอง เมืองนั้นตั้งอยู่ริมลำน้ำเรียกว่าคลองเรือ ปากคลองทะลุลำน้ำแควน้อย และมีถนนจากเมืองนั้นไปทางตะวันออกเฉียงใต้ แต่มาขาดเสียกลางทาง นี่เป็นพยานอยู่ว่า การที่สันนิษฐานไว้นั้นถูกต้องแล้ว และถนนคงจะได้มาจนต่อกับที่ขาดอยู่ทับบางอยู่นั้น ส่วนเมืองกองทองหรือเทินทองนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าคือเมืองเชียงทองที่กล่าวถึงในหลักศิลานั่นเอง เพราะพิจารณาภูมิฐานที่ตั้งดูเหมาะกับที่จะเป็นเมืองท่าเรือทะเล และที่ตั้งนี้จะเป็นเมืองเชียงทองที่กล่าวถึงอยู่หลายแห่งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา และน่าจะเป็นเมืองนี้เองที่กล่าวถึงในเรื่องอินทรชุนแผน

ส่วนเมืองจันทร เมืองพราน เมืองฉาน ทั้ง ๓ เมืองที่กล่าวไว้ว่าพระมหาสามสังฆราชได้ผ่านไปเมื่อไปสู่สุโขทัยนั้น ข้าพเจ้าได้ผ่านไปและพักดูทั้ง ๓ แห่ง เชื่อว่าคงจะไม่ผิด แต่จะของดไว้กล่าวถึงต่อภายหลังตามลำดับระยะทางที่เดินไป

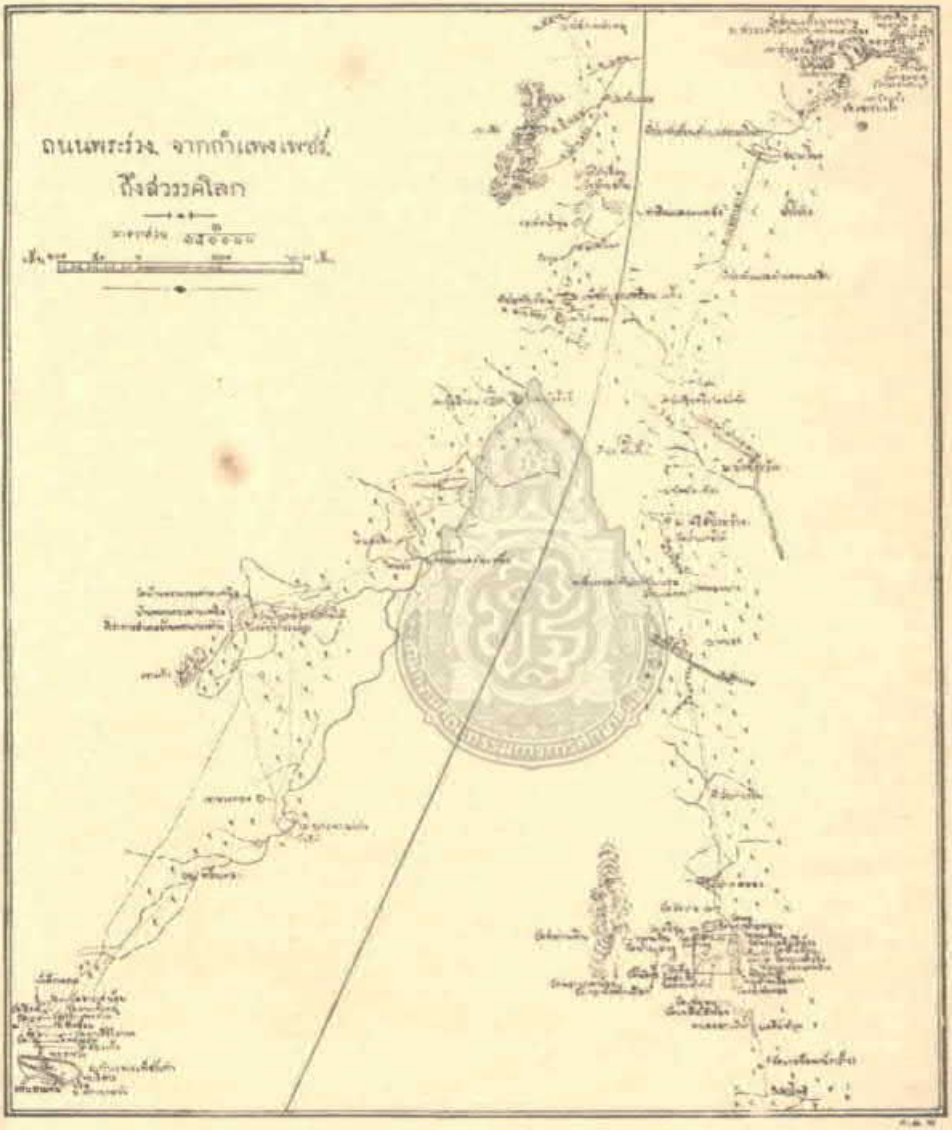
ตามที่ได้กล่าวถึงเรื่องถนนพระร่วงนั้น กล่าวแต่เฉพาะตามที่ค้นได้ในหนังสือเป็นแน่นอน แต่ข้าพเจ้าเองไม่ใคร่อยากจะเชื่อว่าได้ทำขึ้นใหม่ในแผ่นดินพระเจ้าธรรมิกราช เพราะถ้าอ่านดูตามถ้อยคำที่พระเจ้ารามคำแหงได้จารึกไว้ ต้องเข้าใจว่าเมืองสุโขทัยในสมัยพระเจ้ารามคำแหง (ราวมหาศักราช ๑๒๐๕ – ๑๒๑๕ คือ ๖๐๐ ปีเศษล่วงมาแล้ว) นั้นจำเริญรุ่งเรืองมาก อาณาเขตกว้างขวางควรจะได้มีถนนไปติดต่อกับเมืองลูกหลวงบ้าง มี

สวรรคโลกและกำแพงเพชร เป็นต้น ที่เมืองศรีสัชนาลัยนั้น ควรเชื่อได้ว่าอย่างไร ๆ พระเจ้ารามคำแหงคงได้เสด็จไปอยู่บ้าง จนได้ปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักที่ ๑ มีข้อความอยู่ว่า "๑๒๐๔ ศก ปีกุณ ให้ขุดเอาพระธาตุออกทั้งหลายเห็นกำบูชาบำเรอแก่พระธาตุได้เดือนหกวันนั้น จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชนาไลย ก่อพระเจดีย์เหนือหกเข้า (ปี) จึงออกแล้ว ต้องวางผา (กำแพงศิลา) ล้อมพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว" การก่อสร้างพระธาตุเจดีย์ ต้องทำอยู่ถึง ๖ ปี จึงแล้วดังนั้น ก็ต้องพึงเข้าใจว่าคงจะต้องมีการไปมาในระหว่างเมืองศรีสัชนาลัย (สวรรคโลก) กับสุโขทัยอยู่บ่อย ๆ ถึงแม้ไม่ใช่พระราชาเสด็จเอง พวกบริษัทบริวารก็คงจะต้องเดินไปมาอยู่ เพราะฉะนั้นจึงทำให้น่าถามว่าถนนพระร่วงนั้น จะเคยได้ทำขึ้นในสมัยนั้นแล้วได้หรือไม่ ถ้าแม้ได้ก็จะต้องเคยเดินต่อไปอีกว่า การที่พระเจ้าธรรมราชาธิราช ได้สั่งให้ทำถนนระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลกนั้น ไม่ใช่ให้ทำถนนขึ้นใหม่ เป็นแต่ให้ซ่อมถนนเก่าของพระเจ้ารามคำแหง ผู้เป็นอัยกา ให้แน่นหนาดีขึ้นกว่าเก่า แล้วทำถนนเล็กแยกซอยเพิ่มเติมขึ้นอีกเท่านั้น ส่วนคลองที่ว่าให้ขุดนั้นก็ขุดด้วยความประสงค์สองประการ คือให้มีน้ำใช้ตามทางประการหนึ่ง กับต้องการดินขึ้นมาถมถนนอีกประการหนึ่ง ข้อนี้เมื่อได้เดินไปตามถนนพระร่วงแล้วได้แลเห็นแก่ตา จึงกล้ากล่าวลงไว้ได้เป็นแน่นอนเช่นนี้

ถนนพระร่วงนี้เชื่อว่าพังมาสูญไปเสียเมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่ว่าสูญในที่นี้ไม่ใช่หมายความว่าหายไปทีเดียว เป็นแต่คนลืมเสียเท่านั้น จนกระทั่งผู้ที่อยู่บ้านเรือนอยู่ใกล้ ๆ ถนนนั้นโดยมาก ถามดูก็ไม่ใคร่ทราบว่าถนนจะไปทางไหน บอกได้แต่ว่าออกจากหมู่บ้านที่คนอยู่แล้วก็เลยหายเข้าไปในป่าเท่านั้น ถนนพระร่วงในเร็ว ๆ นี้เป็นอันไม่ได้ใช้เป็นถนนเลย บางแห่งใช้เป็นคันนา บางแห่งปลูกเรือนคร่อม บางแห่งเกลี่ยแล้วปลูกกล้วยบนหลังถนน การที่จะเดินตามถนนนั้นไปจึงไม่ใช่การง่าย ต้องถางทางเลียบไปข้าง ๆ ถนนเดิมอย่างนั้นเอง หาได้ไปตามทางเกวียนที่ใช้กันอยู่ไม่ นึกดูก็น่าเสียดายที่ไม่ได้รักษาไว้เป็นทางหลวง เพราะถ้าใครได้เห็นแล้วต้องชมทีเดียว ว่าการที่ทำแน่นหนามั่นคงประหลาด ถ้าได้ขุดถนนลองเสียให้ลึกแล้ว ก็จะทำเป็นถนนรถเดินไปสบาย ที่กล่าวเช่นนี้ก็พอให้เห็นว่าถนนนั้นยังเหลืออยู่ดีพอใช้ แต่ที่เหลืออยู่สูง ๆ กว้าง ๆ นั้น เป็นตอนที่อยู่ในป่าสูงโดยมาก ตอนที่อยู่ริมบ้านคนมักขุดไปมาก เพราะคนเหล่านั้นเกลี่ยลงเพื่อเพาะปลูกเป็นต้น และบางแห่งที่อยู่ในทุ่งนา ถูกไถนาคืนกร่อนเข้าไปมากจนเหลือนิดเดียว เช่นในทุ่งหนองดินแดง อำเภอพรานกระต่าย แขวงเมืองกำแพงเพชรเป็นต้น ถ้าจะปล่อยให้คนทำลายถนนไปด้วยความเขลาเช่นนี้ ไม่ช้าถนนพระร่วงจะสูญจริง ๆ จะไม่มีใครชี้ได้ถูกอีกต่อไปว่าอยู่ตรงไหน และพยานแห่งความเจริญรุ่งเรืองของชาติไทยเราในโบราณกาลก็จะหมดไปอีกอย่างหนึ่ง

และยังจะมีผลอีกประการหนึ่ง คือต่อไปในอนาคตกาล เมื่อใครกล่าวขึ้นว่าได้เห็นถนนพระร่วง พอถึงคนภายหลังก็น่าจะหาว่าหลงประการหนึ่ง หรือร้ายกว่านั้นจะหาว่า 'กุ' หรือ 'กุละ' (คือพูดเล่นเฉย ๆ โดยหาหลักฐานมิได้เลย) เพราะฉะนั้นจึงจำจะต้องกล่าวเรื่องถนนพระร่วงนี้ไว้ให้ยืดยาวเป็นส่วนสำคัญ ๆ ในตอนหลัง ๆ จะได้เล่าข้อความตามลำดับที่ได้ดูได้เห็นตามระยะทางต่อไป

ถนนพระร่วง จากกำแพงเพชร์
ถึงสวรรคโลก

ตอนที่ ๔

เดินตามทางที่พระสังฆราชเดิน

วันที่ ๑๗ มกราคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ได้ออกจากที่พักณ เมืองกำแพงเพชร เดินทางด้วยม้าเข้าไปในเมืองเก่า ทางประตูน้ำอ้อยด้านตะวันตก แล้วตีข้ามไปออกทางประตูสะพานโคมด้านตะวันออก ไปตามถนนที่ไปนคร 'ปุ' แต่ยังไม่ทันถึงหมู่วัดใหญ่ ๆ ที่ได้ดูแล้ว ก็แยกทางไปทางขวามือไปตามทางเกวียนริมทางได้เห็นบ่อที่ขุดศิลาแลง และตัดเป็นแท่ง ๆ สี่เหลี่ยมไว้แล้วก็มี บ่อนั้นดูก็ไม่สู้ลึก ดู ๆ ไปก็ทำให้นึกเสียดายว่าไม่มีผู้ใดคิดขุดเอาแลงขึ้นมาก่อสร้างเล่นบ้างเหมือนแต่ก่อน

ต่อแถบบ่อแลงมาได้สักหน่อย เป็นทางไม่ในดงอยู่ข้างจะร่มดี เดินทางสบายเสียแต่ฝุ่นจัด ไปได้ประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษจึงถึงถนนพระร่วง ปลายถนนมาหมดอยู่เพียงบึงที่ได้เดินเลียบมาแล้วนั้น ถนนนั้นในชั้นต้น ตัดผ่านไปในท่งจระเข้ บางแห่งอยู่ข้างจะเลือนเห็นยากว่าเป็นถนน ครั้นได้ถากคอพันดินเรียบราบ และดูจะแน่นกว่าพื้นดินสองข้างทาง กับเห็นต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นเป็นเทือกไปทั้งสองข้าง ผิดกับทางทุ่งซึ่งโดยมากเห็นแต่ต้นไม้เล็ก ๆ ถนนบางแห่งกว้างประมาณสัก ๓ วา จึงเข้าใจว่าคงจะเคยเป็นถนนใหญ่ พอพ้นทุ่งไปแล้ว เข้าดงไปอีกหน่อยก็ถึงที่พักร้อน อยู่รมลำน้ำเรียกว่าคลองประจำรัก หน้าน้ำมีน้ำเต็ม แต่หน้าแล้งแห้งขอด

ทรมทพกรอนนน มทอนหนงเรยกวาเมองพลบพลา ตาม
คำราษฎรแถบนเลาเรองราวว่า ในกาลครงหนงมผเดนทางไปตาม
ถนนพระร่วง พบตาผ้าขาวผหนงมานอนอยทตรงนน ชนสามญ
จะได้ถามประการใดก็มได้ได้ตอบเลย มผนำความไปบอก
พระยาบางพาน พระยาบางพานจงออกมาหาตาผ้าขาวเอง ตา
ผ้าขาวบอกกับพระยาบางพานว่า อยากจะเฝ้าพระเจ้าศรธรรมาโศก
เมองกำแพงเพชร เพราะมข่าวสำคญทจะทล พระยาบางพานกรบ
เข้าไปเฝ้าพระเจ้าศรธรรมาโศก ทูลเล่าความทกประการ พระเจ้า
ศรธรรมาโศกก็มรับส่งให้ไปปลูกพลับพลาขนทกลางป่า รมทตา
ผ้าขาวนอยนน แล้วก็เสดจออกไปอญเชญตาผ้าขาวขนบนพลับพลา
ถามว่าเป็นผใด และมข่าวสำคญอะไรมาบอก ตาผ้าขาวบอกว่า
ตนคอองคอมรนทราธราช การทมานประสงค์จะมาบอกข่าว ว่าจะ
เกดมความไข้ขนในเมองกำแพงเพชร เพราะฉะนนให้สร้างเทวรป
พระเป็นเจ้าทง ๓ ขนประดษฐานไว้ในทอนครอ เมอไข้เกดขน
ก็ให้ไปรองน้ำมนต์สรงพระเป็นเจ้าทง ๓ นน ไปอาบและกน พอ
กล่าวดงนนแล้ว ตาผ้าขาวก็อนตรธานไปทนท พระเจ้าศรธรรมาโศก
ทรงทราบได้ชดว่า องค์สมเดจพระอมรนทราธราชได้จำแลงพระองค์
ลงมาบอกข่าวสำคญ จงรบเสดจกลบเข้าไปในเมองกำแพงเพชร
ครนเมอได้เกดความไข้ขนจรงดงเทวทำนาย ก็ได้ใช้น้ำมนต์สรง
เทวรปเป็นยารกษาบำบดโรคได้ ทตาบลทปลูกพลับพลานนก็เลย
เรยกว่าเมองพลับพลามาจนทกวนน ถามพระเชยรปราการว่ามสง

ไรเป็นพยานว่ามีเมืองอยู่บ้างหรือเปล่า พระวิเชียรปราการว่าไม่มีอะไรเลย เพราะฉะนั้นเรื่องเมืองพลับพลาทั้งเรื่องน่ากลัวจะเป็นเรื่องเล่าประกอบขึ้นภายหลัง อย่างแบบเรื่องต่าง ๆ ของทัดทามเมืองโบราณ ข้าพเจ้ายังสงสัยต่อไปว่า ที่เรียกว่าเมืองพลับพลานั้น บางทีจะเรียกผิด บางทีเดิมจะเรียกว่าเหมืองพลับพลา คือเป็นชื่อเหมืองหรือลำน้ำเล็ก ๆ แต่ภายหลังเรียกกันเลอะเทอะกลายเป็นเมืองไป แต่ข้อนี้ก็ไม่มีหลักฐานอะไร

จากที่พักร้อนเดินทางต่อไป ๑๐๐ เส้นเศษ พอถึงที่พักแรมริมเมืองบางพาน พลับพลาตั้งอยู่ในทุ่งริมบ้านบางพาน ที่ตรงหน้าที่พักออกไป มีถนนซึ่งตามเกวียนเรียกว่าถนน "พระยาพาน" ทำออกมาจากเมืองบางพาน เลยไปทางเขานางทองสายหนึ่ง แยกไปเข้าบรรจบถนนพระร่องสายหนึ่ง ถนนตอนตั้งแต่หน้าเมืองพานไปจนต่อถนนพระร่องนั้น เข้าใจว่าทำไปตามแนวถนนเดิม พระยาพานเป็นแต่เสริมให้สูงขึ้นเท่านั้น

เวลาบ่ายเดินเลียบไปตามถนนพระยาพาน เลยข้ามทุ่งไปทางทิศตะวันตก จากที่พักประมาณ ๔ เส้นเศษถึงเชิงเขานางทอง ถนนที่มาทางนี้ทำเป็นคันสูง เหนือพื้นทุ่งข้าง ๆ ราว ๒ ศอก แต่กำหนดแน่ยาก เพราะต้นไม้ใหญ่ขึ้นเลียบนั้นเป็นอันมาก จนดินเป็นเนิน ๆ ไปทั้งนั้น ทางกว้างจะเพียงไรก็กำหนดแน่ไม่ได้ เพราะทะลายเสียมากแล้ว คงเหลือแต่ดินที่เกาะอยู่กับต้นไม้รากไม้ยึดไว้ แต่เชื่อว่าอย่างไร ๆ ถนนคงไม่เกินกว่า ๗ ศอกหรือ ๓ วา เขานางทองนั้น

ตามคำเล่ากันว่า เรียกชื่อตามนางทองผู้หนึ่ง ซึ่งถูกพระยานาคกลืนเข้าไปได้ พระร่วงตามถึงที่เขานั้น ได้ล้วงนางออกมาจากคอพระยานาค แล้วเลยได้นางไปเป็นชายา บนยอดเขานั้นมีกองแลงอยู่กองหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นพระเจดีย์ได้ตั้งอยู่บนเนินหนึ่ง อีกเนินหนึ่งมีอะไรคล้ายบุษบกอยู่บนนั้น ที่ระหว่างเนินทั้งสองนั้นมีแผ่นศิลาสลักเป็นรอยพระพุทธบาทไว้แผ่นหนึ่ง นอกจากลายนั้นหอยทนอยู่กับจักรใหญ่ตรงกลางฝ่าพระบาท มีลายต่าง ๆ แบ่งเป็นห้อง ๆ เป็นต้นว่าเป็นอะไรคล้าย ๆ ไก่งันอยู่ในนั้นหลายห้อง ทางริมแผ่นศิลาข้างซ้ายพระบาท แต่นอกรอยพระบาทออกมา มีตัวอักษรขอมจารึกอยู่ แต่ศิลากระเทาะออกเสียมากอ่านไม่ได้ความ พระบาทนี้เหลือที่จะกำหนดอายุได้ อาจเป็นของเก่าครั้งพระร่วง หรือเป็นของใหม่เร็ว ๆ นี้ก็ได้ ที่หน้าศิลากระเทาะนั้น ก็ไม่เป็นพยานว่าเป็นของเก่า เพราะได้ทราบความจากพระวิเชียรปราการว่า ราษฎรได้มาขอเอาไปไว้ที่อื่นเพื่อบูชาการให้สะดวก พึ่งได้ยกกลับคืนมาไว้ที่เดิม การที่ยกไปมาขึ้นลงจากเขานั้น อาจเป็นเหตุให้ชำรุดไปได้เป็นอันมาก

ลงจากเขานางทอง เดินตามถนนพระยาพาน ไปดูเมืองบางพานซึ่งอยู่ห่างจากพลับพลาที่พักไปทางใต้ประมาณ ๑๑ เส้นเศษ เมืองพานหรือบางพานนี้ มีคูและเทินสองชั้น ได้ความว่าโดยรอบกำแพง ๘๐ เส้นเศษ มีลำน้ำผ่าไปกลางเมือง ลำน้ำนี้มีน้ำขังอยู่เป็นห้วง

---

๑ ดูคำอธิบายเดช (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๔

เป็นตอนในหน้าแล้ง ราษฎรที่ตั้งบ้านอยู่ตามแถบนี้ก็ได้อาศัยใช้น้ำในลำน้ำนั้นเอง แต่เดิมคงจะเป็นลำน้ำใหญ่ บางทีจะเป็นต้นของลำน้ำเก่าที่นคร "ปุ" และเมืองพานนี้ต้องทิ้งร้างไปก็คงจะเป็นเพราะแม่น้ำเริ่มไม่มีน้ำกินพอ เช่นนคร "ปุ" นั่นเอง ในเมืองบางพานเวลานี้ ค้นอะไรไม่พบ นอกจากที่ราษฎรเรียกว่าวัดกลางเมืองมีกองศิลาแลงรูปร่างคล้ายพระเจดีย์อยู่อันหนึ่งแต่ดูเล็กนัก ต่อนั้นไปอีกมีเป็นลานยกสูงขึ้นไปจากพื้นดิน บนนั้นมีฐานชุกช้ออยู่อันหนึ่งรากก่อด้วยแลงแล้วมีอิฐก่อทับ เป็นฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีบัวซ้อนกันขึ้นไปสามชั้นแล้วถึงฐานเป็นรูปกลม อิฐทำโค้งสำหรับให้เข้ารูป พระวิเชียรปราการแปลได้ความว่า ที่ตรงนี้เคยมีหลักศิลาจารึกตั้งอยู่ แต่ราษฎรได้มาทำลายและรื้อไปเสียแล้ว พระวิเชียรปราการให้เที่ยวตาม ก็ไม่พบเป็นแท่งใหญ่ ๆ มีอยู่บ้างตามบ้านราษฎร แต่เขาได้ใช้เป็นศิลาฉลุมีตัวหนังสือเสียแล้ว และเฉพาะเลือกลับทางที่จารึกตัวอักษรลบไปจนหมด ไม่มีเหลือเลย พระวิเชียรปราการเก็บได้แต่ชิ้นเล็กๆ ที่ยังเป็นเศษทิ้งไว้ ยังมีตัวอักษรติดอยู่บ้างแต่เหลือที่จะอ่านได้ นอกจากนี้ก็ค้นไม่พบอะไรอีกเลย

น่าเสียดายหลักศิลานั้นเป็นอันมาก เพราะอาจได้เรื่องราวประกอบเป็นหลักฐาน ในเวลานี้คงได้แต่เดาว่าเมืองพานนี้ คงจะตรงกับเมืองวาน ที่กล่าวถึงในหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๒ เป็น

---

๑ ดูอธิบายเรื่อง (๒) ข้างท้ายตอน ๔

เมืองอันหนึ่ง ที่พระมหาสามีสังฆราชได้พักระหว่างในเวลาเดินทางไปสุโขทัย เชื่อว่าคงจะเป็นเมืองด่าน ไม่ใช่เมืองมีกษัตริย์ และน่าจะเป็นเมืองชื่อกำแพงเพชร เพราะห่างกันเพียง ๕๐๐ เส้นเศษเท่านั้น

วันที่ ๑๙ มกราคม เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งออกจากที่พักบางพาน ไปโดยพาหนะช้าง ถึงบ้านพรานกระต่ายจวนเที่ยง ที่บ้านพรานกระต่ายนี้ มีบ้านเรือนแน่นหนา ทุก ๆ บ้านมีรอกน้ำเป็นของเขตสังเกตว่าบ้านช่องสะอาด และเรียบร้อยเป็นระเบียบ จึงเข้าใจได้ว่าราษฎรตามแถบนี้อยู่ข้างจะบริบูรณ์ และนายอำเภอก็คงจะเป็นคนแข็งแรง ที่พักเขาได้ปลูกขึ้นแน่นหนา ถามดูได้ความว่าเขาจะเลยใช้เป็นที่ว่าการอำเภอต่อไป พวกผู้หญิงมีภรรยาขุนภักดีนายอำเภอเป็นประธาน ได้จัดสำรับมาเลี้ยง ในระหว่างเวลาที่เลี้ยงนั้น ราษฎรได้ขออนุญาตเวียนเทียนทำขวัญบรรดาพวกที่เดินทาง จัดให้หญิงแก่ผู้หนึ่งเป็นผู้ให้พร พวกราษฎรรับโห่ร้องพลับพลา ตีฆ้องและประโคมพิณพาทย์อยู่ข้างจะครึกครื้นมาก นับว่าเป็นการสมโภชเต็มบริบูรณ์ตามศัพท์ เพราะได้กินอาหารจริง ไม่ใช่แต่จิบน้ำมะพร้าวสามจิบพอเปรี้ยว ๆ ปากตามอย่างที่พราหมณ์ทำ

ที่นี่ได้เห็นของประหลาดอย่างหนึ่ง คือกระจกหอบ่าวสาว กระจกนี้เป็นของนายมากผู้ใหญ่บ้าน กรอบทำด้วยไม้สลักลวดลายแปลก มีกระจกอยู่ที่ตอนข้างบน ใต้ยอดกรอบลงมานิดเดียว กระจกนี้นับว่าเล็ก กรอบโตกว่าเป็นอันมาก ถ้าดูผาด ๆ ก็นึกว่ากระดานทำรูปคล้ายพระเจดีย์ ยอดสลักเป็นรูปหงส์ แต่

กระจกเงา สำหรับใช้ในพิธีแต่งงานของชาวบ้านพรานกระต่าย

แขวงเมืองกำแพงเพชร

กระจกนั้นเป็นของสำคัญมาก ใครจะแต่งงานกันต้องมายืมกระจกบานนี้ไปแต่งเรือนหอ พอเสร็จงานแล้วก็นำไปส่งคืนเจ้าของ ว่าเป็นธรรมเนียมเช่นนี้มานานแล้ว กระจกนั้นมากว่าได้รับมรดกสืบต่อกันมาหลายชั่วคน ว่าเดิมเป็นของพวกชาวเมืองเชียงราย เมื่อถูกพวกเมืองเชียงแสนตีแตกกระจัดกระจายหนีมาอยู่ทุพรานกระต่าย หวังใจว่าเจ้าของจะไม่ขายกระจกนั้นไปเสีย ถ้าชาวต่างประเทศมาฉวยไปเสียได้ก็จะเจ็บอยู่ แต่ก็ค่อยอุ่นใจนิดหนึ่ง ที่ตรงว่าบ้านพรานกระต่ายนี้ ไม่ใครรู้ใครไปถึง

แต่ที่จริงบ้านพรานกระต่ายไม่ใช่ที่เลว ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว บ้านเรือนก็มั่นหนามาก ราษฎรก็อยู่ข้างบริบูรณ์และไร่นาดี ได้สังเกตกิริยามารยาทเรียบร้อย ซึ่งทำให้เข้าใจว่า ทนจะได้เป็นที่ตั้งบ้านเมืองมาแต่โบราณกาล ถนนพระร่วงก็ได้ผ่านหมู่บ้านนี้ไปที่เดียว มีเรือนตั้งคร่อมถนนหลายหลัง ข้อนี้ทำให้สันนิษฐานว่า บ้านพรานกระต่ายนี้จะเป็นเมืองพรานที่กล่าวถึงในหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๒

เวลาบ่ายออกจากบ้านพรานกระต่าย ลองขี่นเกวียน ถ้าผู้ใดไม่เคยลองเดินทางด้วยเกวียนก็ควรจะต้องลอง แต่ครั้งเดียวคงพอ เพราะถูกพัดไปพัดมาเมื่อยไปทั้งกาย เดินทางพ้นวัดพรานกระต่ายไปออกทุ่งนา เข้าประจบถนนพระร่วง ที่ตอนนี้ไม่มีเป็นขอบคันอะไร มีแต่ทิวไม้เป็นที่สังเกตไปจนถึงบ้านหนองโสน จึงได้เห็นถนนเป็นคันขึ้นมาสูงกว่าพื้นที่ข้าง ๆ มาก ตามแถบนี้ดินลุ่ม จึงต้องถมขึ้นมาเป็นคันให้พ้นน้ำ ดินที่ถนนแน่นดี เกวียนเดินตามถนนพระร่วงเลียบ

ไป บางทีก็ไปข้างถนน บางทีก็ไปบนถนนทีเดียว ถนนมีครงข้างทุ่งหนองดินแดงไป ผ่านบ้านวังตะแบกซึ่งตั้งอยู่ทั้งสองข้างถนน บนถนนนั้นตามแถบนี้ใช้ปลูกกล้วย เพราะเป็นเนินน้ำไม่ท่วม ก็เลยเป็นเคราะห์ดี ถ้ามิฉะนั้นถนนคงจะต้องเป็นอันตรายไป เช่นในทุ่งดินแดงซึ่งถูกไถนาถินแหว่งไปเสียบ้าง ถนนที่ต่อวังตะแบกไปนั้น อยู่ข้างจะบริบูรณ์มาก บางแห่งเหลืออยู่กว้างเกือบ ๕ วา ข้ามห้วยยังไปแล้ว เข้าไปในป่าเต็งรัง ที่ถนนยังแลเห็นถนนดีอยู่ แต่ไม่สู้เป็นเนินสูงเหมือนเช่นในทุ่ง เพราะไปถึงที่ดอนขึ้นแล้ว ไม่จำเป็นจะต้องถมให้สูง จนมาถึงบ้านเหมืองหาดทราย เกือบจะราบเสมอพื้นดินข้าง ๆ ทาง พ้นเหมืองหาดทรายไปอีกนิดหนึ่งก็ออกทุ่งนา เดินข้ามทุ่งไปอีกครู่หนึ่งถึงที่พักแรม ตำบลคลองยางโทน รวมทางเดินจากบางพานถึงคลองยางโทน ๔๓.๕ เส้น

วันที่ ๒๐ มกราคม เวลาเช้า ๓ โมงออกเดินทาง ใช้ช้างเป็นพาหนะ เมื่อแรกออกเดินก็ได้เลียบไปตามถนนพระร่วง ไปได้ราว ๓๐ เส้นข้ามคลองวังขนาย ซึ่งเป็นพรมแดนเมืองกำแพงเพชรกับสุโขทัยต่อกัน ตั้งแต่นี้ไปทางที่เดินไม่ใคร่จะได้ไปตามแนวถนน บางแห่งก็จำเป็นต้องออกห่างมากจนไม่แลเห็นเนินถนน แต่คงแลเห็นทิวไม้เรื่อยไปจนถึงห้วยตาเถียน ทางจากยางโทนประมาณ ๑๕๐ เส้น ได้เห็นถนนเป็นคันสูงขึ้นมามาก มีคูทั้ง ๒ ข้างถนน และถนนตรงนี้ยังเหลืออยู่กว้างประมาณ ๕ วา เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งถึงบ่อชุมแสง

ที่บ่อชุมแสงนี้มีเมืองร้างอยู่เมืองหนึ่ง ซึ่งราษฎรเรียกว่า

เมืองเพชรหรือศรีครมาศ เมืองนี้มีคูและเทินดินอยู่รอบบริบูรณ์ รูปเป็นสี่เหลี่ยมรี ยาว ๖ เส้น ๑๕ วา กว้าง ๓ เส้น ๕ วา ภายในเขตเมืองไม่มีอะไร จึงเข้าใจว่าเป็นเมืองด่านอันหนึ่งเท่านั้น เพราะตั้งอยู่ริมถนนพระร่วงทีเดียว พระวิเชียรปราการออกความเห็นว่า นี่คือเมืองจันทร์ที่กล่าวถึงในคำจารึกหลักศิลาในส่วนระยะทางเดินของพระสามสังฆราช แต่ชื่อที่เรียกกันอยู่เดี๋ยวนี้ ดูไม่มีจันทร์อะไรอยู่ในนั้นเลย เป็นเพชรเป็นเขาทองอะไรไปโน่น ๆ เพราะฉะนั้นยากที่จะกล่าวได้ว่าความสันนิษฐานจะผิดถูกอย่างไร ไม่มีหลักที่พอจะยึดได้ เช่นเมืองวานหรือเมืองพรานนั่นเอง

เวลาบ่ายโมง ๕๐ นาที ออกเดินจากบ่อซุมแสง ตามแนวถนนพระร่วงเรื่อยไป เห็นถนนได้ถนัดดี เพราะพูนเป็นคันขึ้นมาสูงพ้นพื้นดิน ทั้งมีคูไปข้างถนนทางด้านตะวันตกด้วย เข้าใจว่าคงได้ขุดดินจากคูนี้เองขึ้นมาถมถนน นอกจากนั้นคูคงจะได้ใช้เป็นประโยชน์ทางขังน้ำไว้กินกลางทางบ้าง ถึงในเวลาเมื่อไปนี้ก็ยังได้เห็นน้ำขังอยู่บ้างบางแห่ง จึงเข้าใจว่าในฤดูฝนน้ำคงจะมีอยู่มาก ถนนแถบนี้แลดูเป็นสันดอไป ราวกับถนนตัดใหม่ ๆ เลยอยู่แต่มีต้นไม้ขึ้นรกเกะกะอยู่บนทางเดินเท่านั้น ถนนไม่มีขาดตอนเลย ตั้งแต่ออกจากเมืองเพชรไปได้ประมาณ ๓๓๐ เส้น ถึงบึงแห่งหนึ่งเรียกว่าตระพังมะขาม ถนนขาดตอนขอบบึงนี้ ข้างเหนือเลยบขอบบึงไป ออกทุ่งนานิดหนึ่งแล้วผ่านหมู่บ้านวังมะขามจึงได้เห็นถนนอีก ดังนี้ทำให้เข้าใจว่าเดิมถนนคงได้ทำข้ามตระพังมะขามไป แต่โดยเหตุ

ที่เป็นทางจังและโหดอยู่บ้าง ถนนจึงได้อันตรธานไปเสียแล้ว นอกจากที่ได้เป็นอันตรายไปเพราะน้ำ ยังมีที่เป็นอันตรายไปเพราะคนชนหลังนอก ตอนรวม ๆ บ้าน ถนนถูกปราบลงเพื่อทำไร่อ้อยเสียก็มี แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีเค้าพอสังเกตได้ พ้นบ้านวังมะขามไปหน่อยหนึ่งทางเดินเข้าป่า มีไม้ไผ่และไม้เต็งรังรวมรวน เกินวังมะขามไปอีกประมาณ ๒๐ เส้นจึงได้เห็นถนนสูงพ้นดินข้าง ๆ ขึ้นมาอีก แต่คันนี้คงมีเป็นแนวตลอดไป แต่ส่วนตัวถนนนั้นเป็นดินเรียบร้อยไปไม่ได้กี่มากน้อย ก็แลเห็นเป็นก้อน ๆ เป็นเนินเล็ก ๆ เรียง ๆ กันไปไม่สม่ำเสมอ มีลำน้ำเล็กผ่าไปหลายแห่ง บางแห่งที่ทางเกวียนตัดข้ามถนนก็มีเป็นช่องเฉพาะทางเกวียน จนเดินพ้นวังมะขามไปแล้วได้ประมาณ ๑๐๐ เส้น ถนนจึงได้เห็นเป็นรูปร่างขึ้นอีกคล้ายที่ใกล้ ๆ เมืองเพชร เป็นเช่นนี้ไปได้ประมาณ ๑๐ เส้น ทางผ่านเข้าในป่าไผ่ลำใหญ่ถนนก็ลับทะลายเหลวไปอีก เพราะรากไผ่ไม่ไหว ถนนไม่เป็นไปเช่นนี้ประมาณ ๑๕ เส้น พ้นป่าไผ่แล้วจึงเห็นเป็นคันสูงขึ้นมาอีกและไม่ขาดเป็นตอน ๆ เลย เป็นประดุจเดินยาวยืดไป บางแห่งซึ่งเป็นที่ลุ่มถนนได้พูนขึ้นไว้สูงมาก ข้างเดินไปข้าง ๆ สังเกตว่าเกือบท่วมหลังช้าง เพราะฉะนั้นแปลว่าสูงเกือบ ๕ ศอก ทางกว้างยาวบางแห่งราว ๑๕ วา คงจะทำให้หนาเช่นนี้ไว้เผื่อถูกน้ำชะทะลายได้เดินเลียบไปตามถนนที่ถมสูงและใหญ่เช่นนี้ประมาณ ๑๐ เส้น ถึงคลองแดน ได้หยุดพักนอนที่รมคลองแดนคืนหนึ่ง

ที่พักรมคลองแดนนั้น ดังอยู่รมเขาลูกหนึ่ง ซึ่งมีต้นไม้เป็น

ยาขนอยู่มาก กับทั้งพระพยุหาภิบาล[๑] ผู้รั้งราชการเมืองสงขลาได้นำไม้ชนิดหนึ่งมาให้ แลดูเหมือนไม้เชรรย์ฝรั่งชอบใช้ทำไม้เท้า และทำกล้องสูบยา และกลิ่นไม้นั้นก็เป็นไม้เชรรย์นั่นเองไม่มีผิดเลย ถามว่าไม้อะไร ได้ความว่าเป็นไม้อบเชย คือลำต้นอบเชยที่ใช้ใบทำยานั่นเอง ถามว่าต้นเป็นอย่างไร ได้ความว่าเป็นไม้แก่นต้นอย่างใหญ่ราวอ้อมหนึ่ง มีดอกสีขาวเต็มต้น และเมื่อดอกร่วงแล้วมีผลย่อม ๆ สีแดง ถามว่ารสชาติผลอบเชยเป็นอย่างไรก็ไม่ได้ความ เพราะคนตามแถบนั้นไม่มีผู้ใดเคยลองกินเลย พังดูตามเสียงที่เล่าดูได้เค้าเป็นไม้เชรรย์ของฝรั่ง หรือบางทีของจีนนั่นเอง ข้าพเจ้าต้องยอมสารภาพว่าพึ่งทราบว่าในเมืองไทยเรามีอบเชยนกเคยได้ยินชื่อมานานแล้ว แต่ไม่ได้คาดหมายเลยว่าจะเป็นต้นเชรรย์ ถามเขาว่าต้นอบเชยนั่นขึ้นอยู่ที่ไหน ได้ความว่าขึ้นอยู่บนเขาหลวง ซึ่งแลเห็นจากที่พักริมคลองแดน เขาหลวงนี้ตามคำที่กล่าวกันว่าเป็นเขาที่มีนามปรากฏอยู่ในพงศาวดารเหนือ คือตรงกับเขาใหญ่ซึ่งเป็นที่พระยาอภัยคามณีเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาออกไปจำศีลอยู่จนร้อนถึงนางนาค และนางนาคได้ขึ้นมาพบเสพเมถุนด้วยพระยาอภัยคามณี จึงได้เกิดกุมารด้วยกัน ซึ่งภายหลังพระยาอภัยคามณีให้นามว่าเจ้าอรุณราชกุมาร เจ้าอรุณราชกุมารนี้พระยาอภัยคามณีได้เอาไปเป็นพระยาในเมืองศรีสัชนาลัย ได้นามภายหลังว่าพระร่วง ที่เขาหลวงนี้มีช่องอยู่ช่องหนึ่ง ซึ่งคนตามแถบนั้นว่าเป็นทาง

---

๑ พระพยุหาภิบาล ภายหลังได้เป็นพระยารามราชภักดี

ทางนางนาคขึ้นมาหาพระยาอภัยคามณีครั้งหนึ่ง และได้ขึ้นมาเมื่อคลอดเจ้ายุณราชกุมารอีกครั้งหนึ่ง ทางจากคลองแคนไปเขาหลวงนี้ไม่สู้ไกลนัก แต่ได้ข่าวว่าเขาชันอยู่ข้างจะลำบาก รวมเบ็ดเสร็จขั้นแต่พาไปจะต้องให้เวลาถึง ๒ วัน จึงเห็นว่าดูจะเสียเวลาโดยหาผลมิได้ เพราะไม่เชื่อว่าจะมีสิ่งใดที่ควรดูบนเขานั่นเลย นอกจากเหวที่กล่าวว่าเป็นปล่องนางนาคนั้น จึงเลยเป็นอันงดไม่ได้คิดไปถึงแม้จะไปก็คงจะไม่ช่วยในการที่จะสันนิษฐานเรื่องราวของเมืองสุโขทัยเลยจนนิดเดียว และถ้าจะไปขั้นแต่สำหรับไปดูไม้อบเชยเท่านั้นก็ยิ่งจะไม่จำเป็นใหญ่ จึงตกลงกันว่าทนโง่ไม่รู้จักเขาหลวงเสียทีหนึ่ง เมื่อผู้ใดจะไปตรวจต่อไปภายหลังก็แล้วแต่การ

รุ่งขึ้นวันที่๒๑ มกราคม เวลาเช้า๓ โมงเศษออกเดินทางต่อไป วันนี้โดยมากได้เดินไปตามข้างถนนพระร่วง ซึ่งแลเห็นได้ถนัดเป็นคันสูงพ้นดินเป็นเนินไปตลอดไป ทางไปในป่าไผ่โดยมากมีไม้เต็งรังและไม้อื่นแทรกบ้างบางแห่ง มีข้ามคลองสองสามแห่ง ที่ข้ามคลองถนนมักขาดไปนิดหนึ่งเป็นช่องเฉพาะคลอง แล้วถมต่อออก กับมีคูข้างถนนไปตลอด เดินจากคลองแคนได้ ๑๒๐ เส้น ถนนเป็นเนินสูงขึ้นมามาก จนคะเนเท่าหลังช้างทีเดียว และสูงไปเช่นนั้นจนถึงคลองฉลวย ต่อคลองฉลวยมาถนนกลับเป็นลูกๆ เตี้ยบ้างสูงบ้างไปอีก จนมาได้เกือบถึงเมืองสุโขทัยเก่า จึงเป็นคันยาวต่อกันอีก

---

๑ ปล่องที่ว่านี้พิจารณาดูต่อมา เห็นว่าเป็นปล่องภูเขาไฟแต่ดึกดำบรรพ์

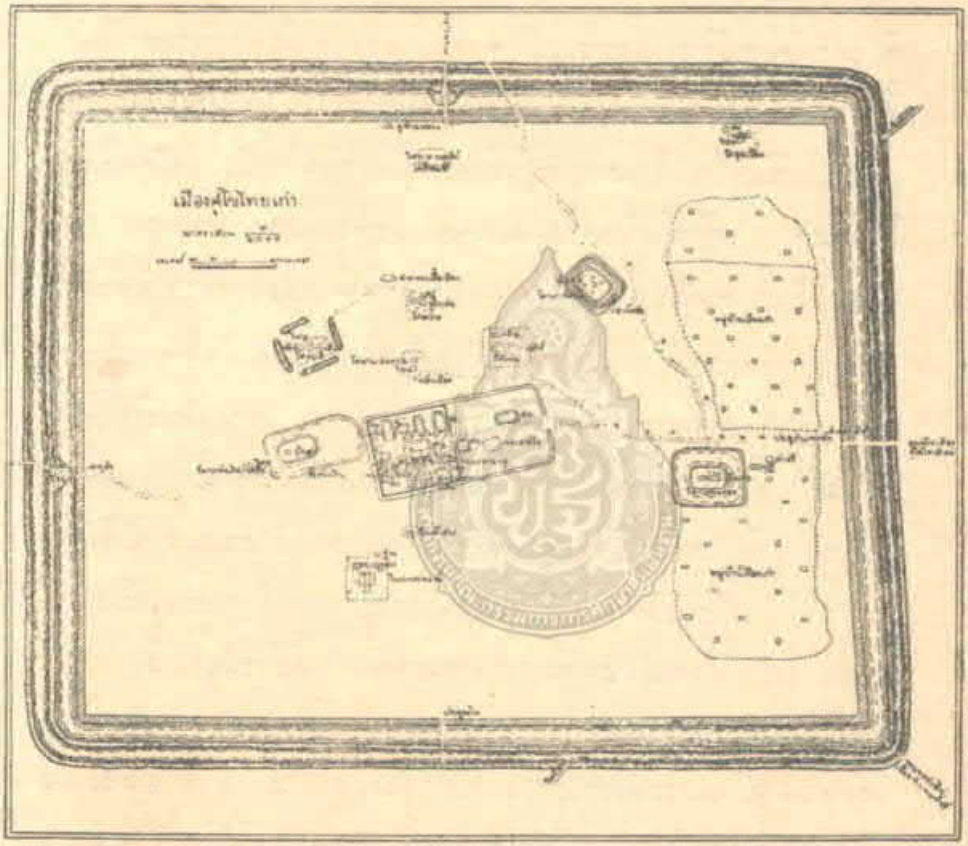
บางแห่งกว้า ๕ หรือ ๖ วาเป็นอย่างน้อย อีก ๑๕ เส้นจะถึงกำแพงเมือง เห็นถนนขวางตัดผ่านไปอีกสายหนึ่ง และตรงถัดไปทางตะวันออกตะวันตก เดินต่อไปอีกหน่อยก็ถึงกำแพงเมืองชั้นนอก เดินต่อจากมุมกำแพงนั้นออกประมาณ ๔ เส้นก็ถึงที่พัก ซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงด้านตะวันออก

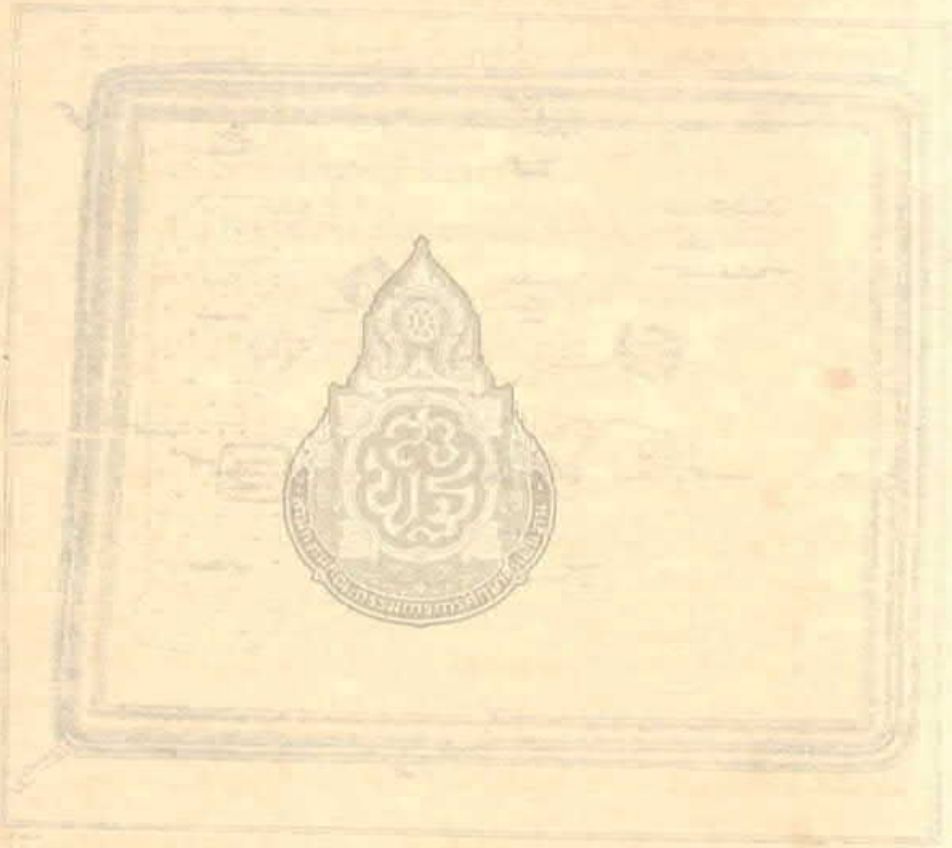
ตามที่ได้เดินไปจากกำแพงเพชรถึงเมืองสุโขทัยเก่านั้น ยกเสียแต่ตอนจากเมืองเชียงทอง จนถึงบึงใหญ่นอกกำแพงเพชรโบราณ (หรือนครปุ) นั้น นับว่าได้เดินตามที่พระมหาสามีสังฆราชได้เดินไปสุโขทัยตลอด และบางที่จะเป็นทางนี้เองที่ "พระญาญไทยราช" ได้เดินไปนครปุ เมื่อไปทำพิธีประดิษฐานพระมหาธาตุ ดังกล่าวปรากฏอยู่ในศิลาจารึกเมืองกำแพงเพชรนั้น เพราะเหตุฉะนี้อยู่ข้างจะรู้สึกยินดีอยู่บ้าง และเชื่อว่าคนชาวกรุงเทพฯ สมัยนี้น้อยคนที่จะได้เคยเดินทางนี้.

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๔

(๑) รอยพระบาทศิลาที่เขานางทองนั้น ได้ความในศิลาจารึกซึ่งพบภายหลัง ว่าพระมหาธรรมราชา (พญาฤทัยหรือลิไทย) ราชนัดดาของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงสร้าง เดิมนั้นเอามารักษาไว้ที่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

(๒) ด่านทับเมืองบางพานนั้น ได้ความต่อมาภายหลัง ว่ามีต่อไปทางตะวันออกจนถึงด่านข้ามย แต่โบราณน่าจะเป็นทางเรือในระหว่างเมืองสุโขทัยกับเมืองกำแพงเพชร

ตอนที่ ๕

เมืองสุโขทัย – ตอนในกำแพง

การตรวจค้นดูสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองสุโขทัยอยู่ข้างจะได้ความลำบากมาก รวมเบ็ดเสร็จได้มีเวลาตรวจค้นอยู่ ๔ วัน ที่เจ้าเมืองได้ถางไว้บ้างแล้วก็มี แต่ที่ต้องไปถางเข้าไปใหม่ก็มีเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นการตรวจค้นจึงไม่ใคร่จะทั่วถึงนัก การที่ได้ทำครั้งนี้เปรียบเหมือนหักร้างถางพง ถึงแม้ผู้มีความรู้ในทางโบราณคดีขึ้นไปดูเมืองสุโขทัยอีกคราวหนึ่ง เชื่อว่าคงจะสะดวกขึ้นอีกเป็นอันมาก และคงจะได้เค้าเงื่อนประกอบเรื่องราวได้ดียิ่งขึ้นกว่าที่มีอยู่ในหนังสือนี้แน่ ที่จะได้กล่าวต่อไปนี้ เล่าไปตามที่ได้เห็นและตามความคิดความสันนิษฐานประกอบบ้าง พอเป็นโครงให้ผู้ชำนาญในทางโบราณคดีตรวจตรองวินิจฉัยต่อไป

เมืองสุโขทัยนี้ วัดตามกำแพงเมืองชั้นในคงได้ความว่าด้านเหนือและด้านใต้ ๔๔ เส้น ๑๕ วาเท่ากัน ด้านตะวันออกและตะวันตก ๓๗ เส้น ๕ วาเท่ากัน ถ้าจะวัดไปโดยรอบกำแพงรวมเป็น ๑๖๔ เส้น กำแพงชั้นในนี้ได้ตรวจสอบเป็นแน่นอนแล้ว แต่กำแพงชั้นกลางกับชั้นนอกหาได้มีเวลาวัดสอบไม่ แต่เมื่อได้ตรวจดูทั่วแล้วสันนิษฐานว่ากำแพงชั้นในเป็นกำแพงแท้ ยังมีแลงทึกอิเหลออยู่บ้างบางแห่ง ชั้นกลางกับชั้นนอกเป็นเทินดิน ตรวจดูในคำจารึกหลักศิลาของพระเจ้ารามคำแหงได้ความว่า “รอบเมืองสุโขทัยนี้ครั้งไปได้ ๒๔๐๐ วา”

คิดลงเป็นเส้นได้ ๑๗๐ เส้น จึงสันนิษฐานว่ากำแพงชั้นในเป็นกำแพงเดิมครั้งพระเจ้าราม[๑]คำแหง ชั้นกลางชั้นนอกคงได้เพิ่มเติมขึ้นต่อภายหลัง ประตูเมืองซึ่งกล่าวไว้ในหลักศิลาว่ามีสี่ช่องนั้นก็พบทั้งสี่ช่อง แต่หน้าประตูออกไปที่แนวกำแพงชั้นกลาง มีป้อมบังประตูอยู่ทั้งสี่ด้าน ซึ่งทำให้เข้าใจว่า เชิงเทินและคูชั้นกลางกับชั้นนอกนั้น น่าจะได้ทำขึ้นเมื่อคราวใดคราวหนึ่ง แล้วเห็นว่าเป็นการมั่นคงดีจึงเลยทิ้งไว้เช่นนั้น ถ้ามิฉะนั้นคงจะไม่ทำป้อมบังประตู ซึ่งไม่ทำให้เมืองงามขึ้นเลย แต่ทำให้มั่นขึ้นนั้นเป็นแน่ ถึงแม้ว่าในสมัยนี้ถ้าจะต้องตีเมืองเช่นนี้จะไม่ใช่ตีได้ง่ายนัก

ส่วนที่ต่าง ๆ ซึ่งได้ไปตรวจตรานั้นมีเป็นอันมาก และตามความจริงได้ข้ามไปข้ามมา ตามแต่จะค้นพบ ครั้นจะเล่าไปตามที่ไปดูเป็นรายวันไปนี้จะพาให้ยุ่งนัก จึงได้คิดแบ่งออกเป็นตอน ๆ เก็บเรื่องราวของสถานที่ซึ่งอยู่ในจังหวัดใกล้เคียงกันไปรวมกันเข้าไว้ กล่าวเป็นตอนในกำแพงเสียตอนหนึ่ง นอกกำแพงแยกออกไปตามทิศ พออ่านเข้าใจง่ายขึ้น จะได้จับกล่าวถึงตอนในกำแพงเมืองก่อน

พออกจากที่พักเข้าประตูเมืองด้านตะวันออก ไปได้หน่อยถึงหมู่บ้านในเมือง (ซึ่งมีอยู่ ๓ หมู่บ้านด้วยกัน) บ้านนั้นตั้งอยู่ใกล้ตระพังทอง เป็นสระน้ำใหญ่อันหนึ่ง ในเมืองนี้มีสระหรือตระพัง

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๕

สามแห่ง คือตระพังทองอยู่ด้านตะวันออก ตระพังเงินอยู่ด้านตะวันตก ตระพังสออยู่ด้านเหนือ วัดมหาธาตุเป็นศูนย์กลาง ในคำจารึกหลักที่๑ของพระเจ้าราม คำแหงก็มีกล่าวไว้ว่า "ในเมืองสุโขทัยนี้มีน้ำตรพังโพยสีใสกินดีดังกินน้ำโขงเมื่อแล้ง" ดังนี้จะกล่าวถึงตระพังเหล่านี้เอง แต่นอกจากตระพังทั้งสามนี้ นอกเมืองก็ยังมีอยู่อีกเป็นหลายแห่ง ซึ่งเห็นได้ว่าในเวลานั้นน้ำบริบูรณ์ และถ้าแม้ได้รักษาการเรื่องน้ำไว้แต่เดิมมาแล้ว เมืองสุโขทัยจะไม่ต้องทิ้งร้างเลย

ที่ตระพังทองนี้มีวัดเรียกว่าวัดตระพังทอง มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ กลางตระพังมีเกาะ บนเกาะนี้มีพระเจดีย์ใหญ่อยู่กลางองค์หนึ่ง มีพระเจดีย์บริวารอีก๔องค์ พระเจดีย์ใหญ่ยังพอเป็นรูปร่างอยู่ คือเป็นรูประฆัง ข้างล่างเป็นแลงข้างบนเป็นอิฐ พระเจดีย์บริวารนั้นชำรุดเสียไปมากแล้ว ลักษณะทางบางทีจะเป็นวัดไม่สู้สำคัญนัก และน่าจะไม่สู้เก่านักด้วย ที่เกาะนี้พระยาลิไทยราชบุตร (ครุธ) เจ้าเมืองสุโขทัยเก่า ซึ่งได้ออกบรรพชาเป็นสามเณรอยู่นั้น ได้มาสร้างกุฏิอาศัยอยู่ และในเวลาที่ไปดูวัดนี้นักได้เห็นโบสถ์ ซึ่งสามเณรรณไชยได้จัดการเรี่ยรายและกำลังสร้างขึ้น

จากวัดตระพังทองไปดูวัดร้าง ซึ่งราษฎรเรียกกันว่าวัดใหม่จะเป็นใหม่มาครั้งไรก็ไม่ปรากฏ วัดนี้มีคูรอบ ภายในจังหวัดคูนั้นมีทกว้าง๑เส้น๗วา ยาว๓เส้น คูนี้คงจะเป็นสี่มา (สังเกต

ว่าวัดโบราณมีคูทั้งนั้น คงจะถือสืบมาว่าเป็นของมั่นคง) ทับนเกาะกลางนั้นมีวิหาร รูปร่างยาวยกพื้นขึ้นไปประมาณ ๔ ศอก มีบันไดขึ้น วิหารเป็นรูปสี่เหลี่ยมกว้าง ๒ วา ยาว ๑๕ วา มีเสาใหญ่ๆ รูปกลมก่อด้วยแลงแผ่นเล็กๆ ทางด้านตะวันออกกับตะวันตกมีมุขเด็จ ทางด้านตะวันออกหลายเสียแล้ว แต่ทางด้านตะวันตกยังเป็นรูปร่างเรียบร้อยดี ยังแลเห็นบัวที่ฐาน บนมุขเด็จมีพระปรางค์ย่อมๆ ตั้งอยู่ หน้าตาเป็นมุขเด็จปราสาท วิหารด้านเหนือนอกแนวเสาออกมามีผนังปูนเกลี้ยงๆ ที่ผนังมีหน้าต่างช่องใหญ่ๆ รูปสี่เหลี่ยมเหมือนหน้าต่างโบสถ์สมัยปัจจุบันนี้ พอแลเห็นหน้าต่างก็เดาว่าเป็นของใหม่ ครั้นพิจารณาดูก็พอจะสังเกตได้ ว่าผนังวิหารตลอดถึงเสาบุษบกที่มุขเด็จ และพระปรางค์ที่เป็นมุขเด็จนั้น เป็นของเพิ่มเติมขึ้นใหม่ทั้งสิ้น ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่ เสริมขึ้นไปบนฐานแลงของเดิม ฐานชุกชีที่รองพระประธานก็เป็นของที่ทำเติมขึ้นภายหลัง แลเห็นได้ชัดเจนที่ตรงรอยต่อกับเสาเดิมไม่สนิท เป็นพยานอยู่ว่าทำคนละคราวกัน พอจะเดาต่อไปได้ว่า วิหารนี้คงทิ้งร้างอยู่ แล้วมีผู้มาปฏิสังขรณ์ขึ้น ก่อตอนที่ทำด้วยอิฐนั้น และโดยเหตุที่ไม่รู้จักนามวัด จึงได้เลยเรียกว่าวัดใหม่ต่อมา วัดนี้พระยาอุทัยมนตรีได้ออกความเห็นว่า จะเป็นทวารวดี และวิหารนี้จะเป็นปราสาท การที่คิดเช่นนี้เพราะเห็นมุขเด็จนั่นเอง แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย เพราะตั้งแต่ได้ดูวังในเมืองโบราณมาหลายแห่งแล้ว ยังไม่เคยพบปราสาท

รากฐานทำด้วยแลงหรืออิฐเลย (ยกเว้นแต่ที่กรุงทวาราวดีและลพบุรี ซึ่งนับว่าเป็นสมัยใหม่กว่าเขาแล้ว) ข้าพเจ้าเชื่อว่าปราสาทราชฐานอะไรคงจะทำด้วยไม้ทั้งสิ้น[๑] วิหารวัดใหม่นั้นถ้าแม้จะเป็นปราสาทก็ดูชอมช้อยเต็มที ทั้งที่ทางก็ดูไม่สู้เหมาะแก่การที่จะทำเป็นวังนัก จึงเข้าใจว่าน่าจะได้ตั้งใจทำเป็นวัดมาแต่เดิม

จากวัดใหม่ได้ไปที่วัดซึ่งราษฎรเรียกกันว่า วัดตะกอนบ้าง วัดตาควนบ้าง ซึ่งสันว่าบางทีที่ถูกจะเป็นวัดตระกวน (ผักบุ้ง) เรียกตามชื่อภาษาเขมรซึ่งปรากฏอยู่ว่า ได้ใช้อยู่ในเมืองสุโขทัยสมัยพระเจ้ากมรเตงอัศร์ธรรมิกราชาธิราชนั้น ที่วัดตระกวนนี้มีพระเจดีย์ใหญ่ตั้งโดดอยู่องค์เดียว ดูเป็นโบสถ์อยู่ทางทิศตะวันออกด้วยหลังหนึ่ง ที่นี่ไม่สู้มีอะไรประหลาดนักในส่วนพื้นที่ แต่ได้พบหัวมังกรทำอยู่หัวหนึ่ง หน้าตาเป็นมังกรไทย ทำด้วยดินเผาเคลือบสีขาวมีลายคำอย่างชามสวรรคโลก เข้าใจว่าคงจะใช้ครอบปลายราวบันไดเป็นแน่นบันไดนาค มีก้อนต่อๆ ขึ้นไป จนถึงท่อนหางเป็นที่สุด ได้ความว่าหัวมังกรเช่นนี้มีทำอยู่ตามวัดร้างๆ โดยมากมีขนาดต่างๆ กัน จึงต้องเดาว่าคงจะใช้เป็นราวบันไดบ้าง เป็นเครื่องประดับอื่นๆ บ้าง เช่นช่อฟ้าใบระกา เป็นต้น

ต่อจากวัดตระกวนไปทางด้านเหนือ ห่างประมาณ ๑๐ เส้น มีศาลเทพารักษ์ใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่าศาลตาผ้าแดง เป็นรูปปราสาท ก่อด้วยศิลาแลงก้อนเขื่องๆ เหมือนปราสาทหินที่พิมาย

---

๑ ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๕

และลพบุรี เครื่องบนพังลงมาเสียหมดแล้ว แต่เห็นได้ตามรูปว่าคงทำเป็นยอดปรางค์ ก่อด้วยแลงล้วนไม่ได้ใช้เครื่องไม้เลย ด้านหน้ามีมุขยาวออกมา แล้วมีบันไดใหญ่สำหรับขึ้นไปบนศาล ซึ่งตั้งอยู่บนฐานบัวสูง ด้านหลังทะลายเสียแล้ว แต่สังเกตดูว่าคงมีมุขเหมือนกัน แต่ไม่ยาวเท่าด้านหน้า ตัวหลังกลางนั้นมียอมุมไม้สิบสองยังแลเห็นได้ชัดอยู่ ตรวจดูในที่ใกล้โดยรอบ ไม่พบสิ่งอะไรอื่นอยู่ใกล้เคียง จนชั้นระเบียงหรือคดก็ไม่มี จึงนึกเดาว่าคงจะไม่ใช่เทวสถานที่ใช้เป็นโบสถ์พราหมณ์ คงจะเป็นศาลเทพารักษ์ เช่นศาลพระเสื้อเมืองทรงเมือง เชื่อว่าคงจะเป็นของสำคัญและเป็นที่นับถือในกรุงสุโขทัยโบราณ จึงได้ทำแน่นหนาและด้วยฝีมืออันประณีตเช่นนั้น

ต่อนี้ได้ไปที่วัดกลางเมือง ซึ่งเรียกกันว่าวัดใหญ่บ้างวัดมหาธาตุบ้าง ที่วัดนี้ได้ตรวจเที่ยวไปเที่ยวมาหลายครั้ง กว่าจะจับเรื่องราวลงร่องรอยเรียบร้อยดี เพราะเป็นวัดใหญ่และมีการก่อสร้างอยู่ในนั้นมาก พระเจดีย์วิหารต่าง ๆ และกุฏิเล็กกุฏิน้อยนับไม่ถ้วน พระพุทธรูปก็มีทุกท่าทุกทางนั่งยืนนอน ซึ่งสำคัญที่สุดในวัดนี้ คือพระมหาธาตุเจดีย์ซึ่งตระหง่านอยู่กลางลิ่วท้องฟ้าขึ้นไป ยอดเป็นปรางค์ชลูดเรียวงามดีและแปลกนัยกว่าที่อื่นมา[๒] มีฐานเป็นชั้น ๆ ลงมาจนถึงลานบน ซึ่งมีบันไดขึ้นอย่างพระปรางค์

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายคอนที่ ๕

๒ ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายคอนที่ ๕

พระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

วัดอรุณ แต่บันไดปรักหักพังเสียสิ้นแล้ว ที่ลานชั้นบนเป็นเช่นวิหารทิศทั้งสี่ด้าน ที่ชุมมลายจำหลักงาม ๆ มาก ที่ฐานพระมหาธาตุเองก็มีลวดลายจำหลักไว้อย่างวิจิตร ด้านตะวันออกแห่งพระมหาธาตุเจดีย์มีวิหารหลวงเก้าห้อง[๑] ใหญ่ยาวมาก ขนาดวิหารพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลก หรือจะเยื่องกว่าเสียอีก เสาทำด้วยแลงก้อนเยื่อง ๆ มีเป็นสี่แถว วิหารนี้เดิมเป็นที่ประดิษฐานพระศรีศากยมุนี ซึ่งได้เชิญลงมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดสุทัศน์อยู่จนทุกวันนี้ คิดดูว่าเมื่อพระศรีศากยมุนีประดิษฐานในวิหารหลวงวัดมหาธาตุนี้ คงจะแลดูงามเป็นสง่ายิ่งนัก เพราะประการหนึ่งวิหารนี้ยาวพอที่จะยืนพิศดูพระได้เต็มพระองค์ และอีกประการหนึ่งพระองค์จะต้องอยู่เสมอ ๆ เพราะฉะนั้นคงจะดูได้ดีกว่าที่จะดูที่วัดสุทัศน์เดียวนี้ วิหารที่วัดสุทัศน์ส่วนยาวไม่พอประการหนึ่ง และพระก็ประดิษฐานไว้สูงนักอีกประการหนึ่ง เพราะฉะนั้นเมื่อเข้าไปดูทำให้เมื่อยคอไปเป็นอันมาก

วัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยนี้ เห็นได้ว่าเป็นวัดสำคัญอย่างยิ่ง มีกำแพงและคูล้อมรอบ เขตวัดกว้าง ๕ เส้น ยาว ๕ เส้น ๔ วา มีสระใหญ่อยู่ ๓ สระ มีสระเล็กอีกหลายสระ ถ้าจะเปรียบกับกรุงทวาราวดีก็คงเป็นอย่างวัดศรีสรรเพชญ คิดอยู่กับวัง ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปภายหน้า วันนี้เข้าใจว่าคงจะเป็นวัดเก่า ตรวจดูคำจารึกหลักศิลาของพระเจ้ารามคำแหงมีข้อความอยู่ว่า “กลาง

---

๑ สิบเอ็ดห้อง เป็นทั้งพระหกห้อง เป็นทั้งหนึ่งห้าห้อง

เมืองสุโขทัย มีพิหารมีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฐารส มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอนนใหญ่ มีพระพุทธรูปอนนราม มีพิหารอนนใหญ่ มีพิหารอนนราม มีปู่ครูมีสังฆราชมีเถรมีมหาเถร" ดังนี้ ดูก็น่าจะสันนิษฐานว่ากล่าวถึงวัดมหาธาตุนี้ "พิหารมีพระพุทธรูปทอง" นั้นน่าจะเป็นวิหารหลวงซึ่ง ประดิษฐาน พระศรีศากยมุนี "พระอัฐารส" นั้นแปลว่าพระยืน ซึ่งมีอยู่ในวิหารในวัดมหาธาตุหลายองค์ "พระพุทธรูปอนนใหญ่ พระพุทธรูปอนนราม (งาม)" หรือ "พิหารอนนใหญ่ พิหารอนนราม" นั้น ก็มีอยู่มาก แต่ข้อที่ท่านพวกปู่ครูสังฆราช เถรและมหาเถร จะได้มีอยู่ในวัดนี้บ้างหรือไม่นั้น เป็นอันเหลือเดา

ในหลักศิลาของพระเจ้ากมรเตญอัศร์ธรรมิกราชาธิราช มีกล่าวถึงการหล่อพระพุทธรูปสัมฤทธิ์เท่าพระองค์ ทรงกระทำมหกรรมการฉลองพระนั้นแล้ว ประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัย โดยบูรพทิศด้านพระมหาธาตุนั้น แต่ในเรื่องนี้จะได้งดไว้กล่าวถึงต่อเมื่อเล่าถึงเรื่องวัดสังฆาวาส[๑]ต่อไป

อนึ่งวัดมหาธาตุราษฎรนับถือกันว่าเป็นที่สำคัญนัก เพราะกล่าวว่าเป็นที่พระร่วง (นายส่วยน้ำ) ได้มาทรงผนวชอยู่ยังมีสิ่งที่เป็นพยานกันอยู่ คือขอมดำดิน ซึ่งตามนิทานว่าดำดินมาแต่นครธม มาโผล่ขึ้นในลานวัดกลางเมืองสุโขทัยเพียงแค่อกเห็นพระร่วงซึ่งผนวชเป็นภิกษุกวาดลานวัดอยู่ ขอมไม่รู้จักจึง

---

๑ ดูอธิบายเลข (๕) ข้างท้ายตอนที่ ๕

ซุ้มพระปรางค์พระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

ถามหาพระร่วง พระร่วงก็บอกว่า ให้ขอมคอยอยู่ ก่อนจะไปตาม พระร่วงมาให้ กายขุนขอมก็เลยกลายเป็นศิลาติดอยู่ที่ลานวัดนั่นเอง ก้อนศิลาซึ่งชมมุติเรียกกันว่าขอมดำดินนั้น อยู่ในลานพระมหาธาตุข้างด้านใต้ ยังแลเห็นได้นั่นเป็นรูปมน ๆ คล้ายหัวไหล่คน ถ้าแม้ดอศีรษะเข้า ก็พอจะดูคล้ายรูปคนโผล่ขึ้นมาจากดินเพียงหน้าอกได้ ศิลานั่นเบียดอยู่กับฐานพระเจดีย์องค์หนึ่ง แต่บัดนี้พระเจดีย์นั่นพังเสียมากแล้ว จึงเห็นศิลานั่นได้ถนัด เมื่อแรกเห็นอยากจะใคร่เดาว่า เป็นศิลาจารึกอะไรสักอย่างหนึ่ง แต่เมื่อได้พิจารณาดูแล้วจึงเห็นว่าเป็นศิลาเกลี้ยง ๆ อยู่ ยิ่งเป็นที่น่าพิศวงยิ่งขึ้น ว่าเหตุไฉนจึงเอาก้อนศิลาเช่นนี้มาฝังไว้ในดิน อย่างไร ๆ ก็เชื่อว่าไม่ใช่ศิลาที่เกิดอยู่ในดินนั่นเอง เพราะก้อนๆก็ไม่เห็นมีก้อนศิลาเช่นนั้น จึงต้องเข้าใจว่ามีผู้นำมาฝังไว้ จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่าเอามาฝังไว้ทำไม นึกอยากจะเดาว่ามาฝังไว้ทำหลักเมือง เพราะที่ตรงนั้นดูเป็นที่เกือบจะกลางเมือง การที่เข้าไปอยู่ในเขตวัดเช่นนั้นก็มีหนทางที่อาจจะเป็นไปได้ทางหนึ่ง คือพระเจ้ากรุงสุโขทัยองค์ใดองค์หนึ่งจะใคร่สร้างวัดที่ไว้พระมหาธาตุ เลือกได้ที่เหมาะกลางเมือง จึงสร้างลงไปริมหลักเมือง ซึ่งไม่เป็นข้อขัดข้องประการใด เช่นที่เมืองเชียงใหม่หลักอินทขิลนั้นก็อยู่ในเขตวัดเจดีย์หลวง แปลความว่าหลักตั้งอยู่ก่อน วัดตามไปภายหลัง ที่นี่ก็อาจจะเป็นได้เช่นเดียวกัน แต่ทางทิศเหนือวัดมหาธาตุ ริม

วัดที่เรียกกันว่าวัดชนะสงครามนั้น มีสถานอันหนึ่งซึ่งราษฎรเรียกว่าศาลกลางเมือง ได้แต่งให้พระวิเชียรปราการไปตรวจดูก่อน บอกว่าเข้าใจว่าจะเป็นหลักเมือง ครั้นไปดูเองภายหลังก็ลงเห็นด้วย คือมีเป็นเนินอยู่เฉย ๆ ก่อน แต่ครั้นให้ถางและขุดลงไป จึงได้เห็นท่าทางพอเดาได้ ว่ามีเสาแลงตั้งขึ้นไปทั้ง ๔ มุข มีมุมละ ๒ เสาซ้อนกันเป็น ๒ ชั้น ที่ตรงกลางเนินมีหลุมซึ่งเข้าใจว่าคงจะเป็นหลุมที่ฝังนิมิต ในหลุมนั้นมีศิลาแผ่นแบนตั้งอยู่แผ่นหนึ่ง แต่แตกแยกเป็นสองชิ้น ตรวจดูศิลานั้นก็แลเห็นเป็นลายอะไรเลือน ๆ จึงเหลือที่รู้ได้ว่าเป็นอะไร บางทีจะเป็นแผ่นศิลาที่ลงดวงของเมืองก็ได้ แต่ถูกขุดทำรุดและถูกฝนชะจนลายหรืออักษรลบเลือนไปเสียสิ้นแล้ว รูปร่างสถานที่เดิมคงมีหลังคาเป็นสี่เหลี่ยม และมีเพิงรอบ ตั้งสันนิษฐานได้ตามเสาที่เหลืออยู่ ท่าทางก็ที่จะเป็นหลักเมืองได้ แต่ถึงแม้ที่นี่จะเป็นหลักเมือง ก็ยังไม่จบข้อความที่สันนิษฐานเรื่องศิลาของมีดำดิน คืออาจที่จะเดาต่อไปว่า ครั้นเมื่อได้สร้างวัดมหาธาตุลงที่ริมหลักเมืองเดิมแล้ว ท่านต้องการจะขยายถนนให้กว้างออกไป และต้องการทำการโยธาต่าง ๆ ในวันนั้น ท่านจะเกิดรู้สึกขึ้นมาว่า การที่หลักเมืองมาอยู่ตรงนั้นก็ดี จึงคิดอ่านย้ายไปไว้เสียแห่งอื่นให้พ้น แต่หลักศิลาที่บักไว้เป็นเครื่องหมายเดิมนั้นท่านไม่ได้ย้ายไป เพราะตัวหลักไม่เป็นของสำคัญ สำคัญอยู่ที่นิมิตต่างหาก หลักเป็นแต่เครื่องหมายให้ปรากฏว่าฝังนิมิตไว้ตรงไหนเท่านั้น เมื่อท่านได้ขุดเอานิมิต

ขอมดำดิน ในลานวัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

ไปฝังไว้ที่แห่งอื่นแล้ว หลักนั้นก็เป็นหลักเหลว ๆ อยู่ลอย ๆ ไม่เป็นหลักเมืองอีกต่อไป การที่คิดไปว่าหลักเมือง คือหลักศิลาหรือไม้ที่ปักให้แลเห็นปรากฏอยู่นั้นเห็นว่าเป็นการเข้าใจผิด เพราะได้ยินเรียกว่า "หลักเมือง ๆ" ก็เลยจับเอาคำหลักนั้นมาถือมั่นว่าหลักเมืองจำจะต้องเป็นหลักทำด้วยไม้หรือศิลาปักแต่อย่างเดียว ตามความจริง "หลัก" ไม่ได้แปลได้เฉพาะแต่ว่าเสา "หลัก" จะแปลว่าอย่างอื่นก็ได้ เช่นคำที่เรียกว่าผู้นั้นผู้นี้เป็นหลัก ไม่ได้หมายความว่าผู้นั้น ๆ เป็นเสาเลย หมายความว่าเป็นคนสำคัญมั่นคงต่างหาก ถ้าแม้จะเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่า ใหม่ ๆ ท่านจะย้ายหลักเมืองสุโขทัยนั้นทิ้งที่แล้ว ท่านจะชักเสาศิลาที่หมายไปด้วยไม่ได้หรือ ต้องตอบว่าก็คงได้แต่ค่อนข้างจะลำบาก เพราะศิลาขอมดำดินนั้นไม่ใช่เล็ก โดยว่าอย่างมากยังฝังอยู่ในดินเดียวนี้ราว ๒ ศอก ในกาลบัดนี้ปลายอยู่เพียงเสมอพื้นดิน แต่พิจารณาดูเห็นจะลึกต่อยมาก พระยาอุทัยมนตรีสืบได้ความมาจากคนชราที่อยู่ใกล้เคียงนั้นว่าได้เคยเห็น "ขอม" นั่งพื้นดินขนมากว่าศอก และได้ความว่าชาวเมืองพอใจต่อยเป็นชิ้นเล็ก ๆ ไปฝนเข้ากับยา นิยมกันว่ามีรสทั้งเปรี้ยวทั้งหวานทั้งเค็ม เป็นยาอย่างประเสริฐนัก ว่าแก้โรคภัยต่าง ๆ ได้สารพัด ได้นิยมกันมาเช่นนี้ช้านานแล้ว ยังมาตอนหลังผู้มาเที่ยวชอบต่อยขึ้น "ขอม" ไปเป็นที่ระลึกอีก และ "ขอม" นั้นก็เป็นศิลาแตกต่อยง่าย เพราะฉะนั้น "ขอม" จึงเหลืออยู่น้อยเต็มที แต่บัดนี้ผู้ว่าราชการเมืองได้ประกาศห้ามมิให้ผู้ใด

ผู้หนึ่งต่อยหรือทำอันตรายศิลานี้อีกแล้ว จึงพอจะเป็นที่หวังได้ว่าคนที่จะไปเมืองสุโขทัยต่อ ๆ ไปในกาลเบื้องหน้าคงจะยังได้ดู "ขอมดำดิน" ศิลานี้เดิมจะสูงพ้นดินเท่าไรก็เหลือเดา เพราะไม่ทราบว่าได้ต่อยกันมาลึกลงไปสักเท่าใดแล้ว แต่อย่างไร ๆ ก็คงเป็นศิลาแท่งใหญ่มากอยู่ และการที่จะถอนขึ้นและขอไปจากที่นั้น น่าที่ท่านจะเห็นว่าความลำบากจะไม่สมกับเหตุ ท่านจึงทิ้งไว้ให้คนภายหลังแต่งเรื่องราวประกอบ จนวิจิตรพิสดารหนักหนา ยังมีเหตุอื่น ๆ อีกที่ทำให้สันนิษฐานว่า "ขอม" เป็นเสาหลักเมืองเดิม คือพิจารณารูปพรรณสัณฐานก็ดูสมควร นึกดูถึงเสาหลักเมืองอื่น ๆ ที่ได้เห็นมาแล้วก็ดูขนาด ๆ กัน และการที่ขาวเมืองนับถือว่าศิลานี้ฝนกินเป็นยาวิเศษ ก็ยิ่งจะเป็นพยานขึ้นอีกประการหนึ่ง เพราะหลักเมืองที่เมืองอื่น ๆ ก็มักนิยมว่ารักษาโรคภัยไข้เจ็บได้ต่าง ๆ เช่นหลักเมืองนครราชสีมาเป็นต้น ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ก็เป็นแต่ความเห็นส่วนตัว แลแต่ท่านผู้ชำนาญในโบราณคดีจะวินิจฉัย

ที่รอบวัดมหาธาตุทางด้านตะวันออก มีที่ดินว่างเปล่าอยู่แปลงหนึ่ง เป็นรูปสี่เหลี่ยมรี ทางด้านเหนือกับด้านใต้ มีเทินดินและมีคูต่อไปประจบกับคูวัดมหาธาตุเป็นอันเดียวกัน ด้านตะวันตกติดกับวัดมหาธาตุนั้น มีกำแพงแต่ไม่มีคู ด้านตะวันออกมีคู คูด้านเหนือและใต้นั้นยาวต่อไปจนจดคูวัดด้านตะวันตก เข้าใจว่า

---

๑ ดูอธิบายเลข (๖) ข้างท้ายตอนที่ ๕

วัดศรีสวาย เมืองสุโขทัย

น้ำในตระพังทองด้านตะวันออก กับตระพังเงินด้านตะวันตก จะมีทางไขให้เดินเข้าคูวัดกับที่แปลงต่อนั้นได้ตลอด วัดกับที่แปลงตะวันออกนี้จึงเป็นเกาะอยู่ คูด้านสกัดตะวันออกตะวันตกยาว ๕ เส้น ๔ วาเท่ากัน ด้านเหนือด้านใต้ยาว ๑๒ เส้น อยู่ทางเขตวัด ๕ เส้น ทางต่อมาอีก ๗ เส้น เพราะฉะนั้นที่แปลงต่อวัดออกมานั้น กว้าง ๕ เส้น ๔ วายาว ๗ เส้น ในนั้นมีสระใหญ่ถึง ๒ สระ และมีฐานสี่เหลี่ยมอยู่อันหนึ่งกว้าง ๑๒ วา ๓ ศอกยาว ๒๐ วา สูงพ้นดินประมาณ ๒ ศอกคืบหรือ ๓ ศอก ทางด้านเหนือยังแลเห็นบัวคว่ำบัวหงายแต่ด้านอื่น ๆ ดินทุนรนมาเสียมาก แลทลายเสียแล้วด้วย นอกจากนกไม่มีอะไรอีกเว้นแต่ที่แผ่นดินเกลี้ยง ๆ จึงสันนิษฐานว่าที่ดินแปลงนี้คงไม่ใช่ของวัดมหาธาตุ เพราะถ้าเป็นที่ในเขตวัดที่ไหนจะเว้นไม่พระเจดียวิหารอะไรสักอย่างหนึ่ง ถึงแม้แต่เดิมจะไม่มีอยู่ ก็น่าจะต้องมีผู้ใดมาสร้างเพิ่มเติมขึ้นให้รกเช่นที่วัดโบราณอื่น ๆ แม้ที่วัดมหาธาตุนั้นเอง ภายในที่แปลงตะวันตกนั้น ถึงเจดียวิหารชนเล็กชนน้อยเรียงรายระกะไปจนเดินหลีกแทบไม่พ้น ถ้าแม้จะสันนิษฐานว่าฐานในแปลงตะวันออกนั้นเป็นวิหาร ก็ควรที่จะมีสิ่งไรเป็นร่องรอยพอให้เป็นที่สังเกตบ้าง นี่ไม่มีอะไรเลย แนวผนังก็ไม่เห็น เสาศิลาหรือเสาทลายก็ไม่เห็น แม้แต่กองแลงหรืออิฐปูนอะไรสักกองหนึ่งก็ไม่มี เป็นลานเกลี้ยงอยู่เฉย ๆ จึงทำให้สันนิษฐานว่า ฐานนี้คือลานปราสาท และปราสาทนั้นทำด้วยไม้ ใช้เสาตั้งไม่ใช่ปักลงไปในดิน จึงไม่มี

อะไรเหลืออยู่เลย และที่แปลงตะวันออกนั้นทั้งแปลงกว้าง ๕ เส้น ๕ วายาว ๗ เส้นนั้น คือพระราชวังของพระเจ้ากรุงสุโขทัย ถ้าไม่ใช่วังก็ไม่ทราบว่าจะเป็นอะไรได้อีก

ยังมีสถานที่ภายในกำแพงเมืองซึ่งควรดูอยู่อีกแห่งหนึ่ง คือสถานที่ราษฎรเรียกว่าวัดศรีสวาย อยู่ใกล้วัดมหาธาตุไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ที่นี่ครูรอบและมีกำแพงก่อด้วยแลงแท่งเขื่องๆ ในนั้นมีเป็นปรางค์อยู่ ๓ ยอด แต่แยกๆกันอยู่เป็น ๓ หลัง หลังกลางฐานสี่เหลี่ยม ด้านละ ๓ วา สูง ๑๐ วา หลังข้างๆสองหลังเท่ากัน ฐานสี่เหลี่ยมด้านละ ๑๐ ศอก สูง ๖ วา รูปปรางค์นั้นเป็นอย่างเทวสถาน ๓ ยอดที่ลพบุรี มีลวดลายอย่างทำนองนั้น คือเป็นรูปพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ และรูปนารายณ์ปางต่างๆ ที่ช่องผนังข้างล่างเดิมมีรูปพระนารายณ์ปั้นไว้ แต่เมื่อไปดูนั้นหลุดทลายเสียแล้ว ยังคงเห็นได้แต่เป็นเงาๆอยู่ที่พื้นผนัง ไม่แลเห็นเป็นสีกร แต่เห็นได้ว่าเคยจักรมีหนึ่ง ราษฎรผู้เฒ่าได้เล่าว่า ได้เคยเห็นเป็นรูปสีกร ต่อหน้าปรางค์ใหญ่มีเป็นโบสถ์ มีผนังทึบเจาะช่องแลงข้างเป็นรูปลูกกรงไว้เป็นช่องๆ มีประตูเข้าทางด้านตรงหน้า ๑ ประตู ด้านข้างๆละประตู รวม ๓ ช่อง กรอบประตูข้างบนทำด้วยศิลาท่อนแท่ง แผ่นหนึ่งๆกว้าง ๑ ศอกยาว ๓ ศอกคืบ หนาประมาณ ๖ นิ้ว ประตูด้านข้างมีแห่งละแผ่น แต่บนประตูด้านตรงหน้าพาดเรียงกันถึง ๔ แผ่น เมื่อเข้าไปในโบสถ์แล้วแลเห็นทางเข้าไปในปรางค์ได้ มองเข้าไปเห็นหลักไม้ปักอยู่ ๒ หลัก

ท่าทางดูเหมือนที่นั่งพระยายืนชิงช้า จึงสันนิษฐานว่าที่นี่คงเป็นโบสถ์พราหมณ์ และผู้เป็นตัวแทนพระเป็นเจ้าในพิธีรำเชนงและโล้ยมพวายนั้น คงนั่งในปรางค์นั้นเอง ครั้นไปค้นมาก็เผอิญไปพบศิลาทำเป็นรูปพระสยมภูทรงอยู่องค์หนึ่ง ซึ่งดูเป็นพยานชนิดหนึ่ง ว่าวัดศรีสวายนี้คือโบสถ์พราหมณ์[๑]

นอกจากสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในตอนนี้ก็ไม่มีอะไรที่สลักสำคัญในเขตกำแพงเมืองสุโขทัยอีก ถ้าแม้จะยังมีอยู่ก็ต้องเข้าใจว่าอยู่ลึกลับมาก จึงยังไม่ได้ค้นพบเห็นเองบ้างเลย บัดนี้จะได้กล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ นอกกำแพงเมืองต่อไป

---

๑ ดูอธิบายเลข (๗) ข้างท้ายตอนที่ ๕

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๕

(๑) การที่ทำเชิงเทินดินนอกกำแพงเมืองอีกสองชั้น มีเค้าเงื่อนในเรื่องพงศาวดารที่จะสันนิษฐาน ว่าทำขึ้นต่อเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อเตรียมสู้ศึกหงสาวดี ด้วยถึงสมัยนั้นเกิดมีปืนใหญ่ใช้รบพุ่ง และมีฝรั่งโปรตุเกตรับราชการ จึงทำเชิงเทินดินกันทางปืนใหญ่

(๒) พระราชมนเทียรที่พระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณเสด็จประทับ แม้ที่เมืองนครหลวงของขอม ก็สร้างเป็นเครื่องไม้ทั้งนั้น ในพระนครศรีอยุธยาก็เช่นนั้น ปราสาทสร้างด้วยศิลาหรือก่ออิฐเป็นแต่ที่ทำพระราชพิธี พระราชมนเทียรเป็นตึกก่ออิฐพึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

(๓) ปราสาทศิลาแลงแห่งนี้ ตรวจต่อมาทราบว่าเป็นที่ประดิษฐานรูปพระอิศวรทางมุขหน้า รูปพระนารายณ์ทางมุขหลัง เทวรูปหล่อทั้ง ๒ องค์นี้เห็นจะเชิญลงมากรุงเทพฯ เมื่อรัชกาลที่ ๑ พร้อมกับพระพุทธรูปศิลากายมุนีที่วัดสุทัศน์ เดิมเอาไว้ในเทวสถานทิศเสาชิงช้า ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดฯ ให้ย้ายมาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน คือองค์ใหญ่กว่าเพื่อนที่อยู่คู่กันในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พึงสังเกตได้ว่าลักษณะภาพเป็นแบบครั้งสมัยสุโขทัยทั้ง ๒ องค์

(๔) พระเจดีย์รูปทรงอย่างพระมหาธาตุเมืองสุโขทัย ชอบสร้างแต่ในสมัยสุโขทัยสมัยเดียว เมื่อมาถึงสมัยอยุธยาคิดเอาแบบ

พระสถูปดังกากับพระเจดีย์สุโขทัยนั้นประสมกัน จึงเกิดมีพระเจดีย์เหลี่ยม เช่นที่สร้างในวัดพระเชตุพนในกรุงเทพฯ นี้ ผู้ศึกษาโบราณคดีได้คิดค้นกันมาช้านาน ว่ารูปทรงพระเจดีย์สุโขทัยนั้นจะได้แบบมาแต่ไหน พึ่งได้เค้าเงื่อนใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ด้วยเห็นรูปปรากฏอยู่ในหนังสือพิมพ์ อิลลัชเตรติดลอนดอน นิวส์ ว่ามาแต่แบบพระเจดีย์ในเมืองจีน ซึ่งสร้างสำหรับบรรจุอัฐิธาตุ จึงสันนิษฐานว่าชะรอยพระเจ้ารามคำแหงมหาราชจะได้แบบพระเจดีย์จีนมาทรงพระราชดำริแก้ไขให้เข้ากับ กระบวนช่าง ของไทย จึงเกิดแบบพระเจดีย์สุโขทัยขึ้น

(๕) ตรวจดูต่อมาก็ไม่พบที่สำหรับพระสงฆ์อยู่ในวัดมหาธาตุ พระอุโบสถก็มีอยู่ก็เห็นได้ว่าเป็นของสร้างเพิ่มเติมขึ้นต่อชั้นหลัง สันนิษฐานว่าพระสงฆ์เห็นจะอยู่วัดต่างหาก ซึ่งสร้างขึ้นใกล้ ๆ วัดมหาธาตุ เช่นเดียวกับวัดมหาธาตุที่เมืองนครศรีธรรมราช เดิมพระสงฆ์อยู่วัดต่างหาก มีทั้ง ๔ ทิศพระมหาธาตุ

(๖) ศิลาของดำดินนั้น ต่อมาต้องย้ายเอามารักษาไว้ที่ศาลากลาง เพราะคนยังลักค่อยเอาไปทำยาหรือทำเครื่องรางเสียวันเหลืออยู่เล็กกว่าที่ทรงพรรณนาในพระราชนิพนธ์มาก

(๗) วัดศรีสวายเดิมเป็นเทวสถานเป็นแน่ นามเดิมเห็นจะเรียกว่า "ศรีศิวายะ"

ตอนที่ ๖

เมืองสุโขทัย – "เบื้องทวนนคก"

ก่อนที่จะออกตรวจสถานที่จำจะต้องอ่านหนังสือดูก่อน ว่ามีที่แห่งใดบ้างควรจะต้องค้น จับค้นเป็นทิศ ๆ ต่อไป บัดนี้จะจับทางทิศตะวันตกก่อน ตามอย่างพระเจ้ารามคำแหง ในคำจารึกหลักศิลาของพระราชาองค์นี้ มีข้อความกล่าวไว้ว่า "เบื้องทวนนคกเมืองสุโขทัยนี้มีรฐญิก" พ่อขุนรามคำแหงกทำไอยทานแก่พระมหาเถรสังฆราชปราชญรยนจบปิฎกไตร หวงกกกว่าบูครูในเมืองนี้ทุกคน ฤกษ์เมืองศรีธรรมราชมา ในกลางอรญญิกมีพิหารอนหนึ่งมนนใหญ่สูงงามนัก มีพระอฐสารอนหนึ่งฤกษ์น" ครั้นตรวจดูในคำแปลหลักศิลาสุโขทัยที่ ๒ คงได้ความต่อไปว่า วัดที่สร้างขึ้นให้เป็นที่พักพระมหาสามสังฆราชนั้นได้สร้างขึ้นในบ้านม่วงอันมีอยู่ทางทิศประจิมเมืองสุโขทัย ได้ความพอเป็นเค้าไว้เท่านี้ก่อน แล้วจึงได้ออกตรวจค้นหาสถานที่ต่าง ๆ ต่อไป จะได้เล่าตั้งแต่ใกล้เมืองออกไปหาที่ห่าง

สถานที่ทางทิศตะวันตกที่อยู่ใกล้เมืองที่สุดก็คือ วัดบ้านม่วง ออกจากเมืองทางประตูด้านตะวันตก พอพ้นคูเมืองขึ้นมาก็ถึงถนนถมขึ้นมาทำนองถนนพระร่วง ไปตลอดจนถึงวัดบ้านม่วง ถนนนี้คงจะได้ทำเมื่อครั้งพระสังฆราชมาอยู่ ที่วัดนี้มีอุโบสถ

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๖

หลังหนึ่ง เสาเป็นแถงแท่งกลม ๆ ข้อนกันตั้งทางแน่นหนา ต่อขึ้นไปทางตะวันตกมีฐานยกสูงขึ้นมีบัวรอบตัว ฐานนั้นรูปเป็นสี่เหลี่ยมราว ๓ วาจัตุรัส มีเสาตั้งขึ้นไปทั้งสี่มุม เป็นเสาสี่เหลี่ยมประมาณ ๒ ศอกจัตุรัส บนฐานนั้นมีกากอิฐปูนกองอยู่ สันนิษฐานว่าเป็นมณฑปมีพระปรางค์อยู่ในกลาง โบสถ์นั้นติดกับมณฑป เพราะทึ่งนั้นยังแลเห็นหลังคาระเบียงอยู่ทั้งสองข้างมณฑปนั้นก่อด้วยอิฐ แต่โบสถ์ใช้แลง เพราะฉะนั้นเข้าใจว่าไม่ได้ทำในคราวเดียวกัน มณฑปนั้นคงได้ทำต่อเข้าไปภายหลัง แต่อย่างไร ๆ ก็ดูน่าเชื่อว่าวัดบ้านมะม่วงที่กล่าวถึงในหลักศิลาที่ ๒ นั้น คงจะอยู่ที่นี่ เพราะถนนไม่ใช่ของสำคัญ เหตุไฉนจะมีถนนมั่นคงตรงออกมาจากเมืองเช่นนั้น ต่อถึงตรงนี้ไปถนนก็หมด ถามว่ายังมีต้นมะม่วงเหลืออยู่บ้างหรือไม่ ได้ความว่าไม่มี จึงเข้าใจว่ามะม่วงเดิมนั้นก็คงจะเป็นมะม่วงบ้าน ต่อเอาไปปลูกที่นี่ คงจะได้ปลูกไว้แต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหง เพราะในศิลาจารึกหลักที่ ๑ นั้น มีกล่าวถึงมะม่วงอยู่หลายแห่ง และคงจะได้ใช้ที่บ้านมะม่วงนี้เป็นที่ประพาสตรงพระราชวังของพระราชากรุงสุโขทัยต่อมาจนถึงพระเจ้าลกมรเคญอัคคีรธรรมิกราชก็โปรดปรานมาก เมื่อครั้งสั่งให้นายช่างหล่อรูปพระนเรศวร พระมเหศวร พระวิศณุกรรม รูปพระสุเมธวรดาบส พระศรีอารย ทั้ง ๕ รูปนั้น ก็ได้ให้ไปประดิษฐานไว้ในหอเทวาลัยมหาเกษตรพิมาน "เป็นที่พุทธบูชา ณ ตำบลบ้านมะม่วง" เพราะฉะนั้นเมื่อได้ตรัสให้ไปอาราธนาพระมหา

สามสังฆราช กับพระสงฆ์บริวารมาแต่นครจันทรเขตในลังกาทวีป จะจัดที่พักให้สำราญ จงทรงพระดำริถึงป่ามะม่วงซึ่งเข้าใจว่าเป็นที่โปรดอยู่แล้วนั้น และมีรับสั่งให้สร้างกุฏิวิหารเสนาสนะขึ้นเรียบร้อย ภายหลังเมื่อพระสังฆราชมาจำพรรษาอยู่แล้ว เกิดทรงพระศรัทธาขึ้นมาเสด็จออกผนวช ก็ได้เสด็จไปจำพรรษาอยู่ที่วัดป่ามะม่วงนั่นเอง ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในคำแปลหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๒ นั้นแล้ว มีปัญหาอยู่ข้อหนึ่ง คือในคำแปลหลักศิลานั้นมีกล่าวไว้ว่า “พระองค์จึงรับสั่งให้ศิลปีนายช่าง ปลูกกุฏิวิหารระหว่างป่ามะม่วงอันมีในทิศประจิมเมืองสุโขทัย นายช่างได้ทำทิราบตามปราบภูมิภาคเสมอแล้ว เทตรายเกลี่ยตามทิตามทางราวกับพระวิศณุกรรมานฤมิตก็ปานฉะนั้น” ดังนี้ ดูตามข้อความนี้น่าจะเป็นวัดใหญ่โตมาก เหตุไฉนจึงมีซากเหลืออยู่นิดเดียวแต่โบสถ์กับมณฑปเท่านั้น จะต้องคอยว่าเพราะไม่ได้ตั้งพระทัยให้เป็นวัดมั่นคง พระมหาสามสังฆราชมาอยู่ก็เป็นการชั่วคราว การที่จะออกทรงผนวชก็เป็นการชั่วคราว เพราะฉะนั้นกุฏิและเสนาสนะคงจะทำด้วยไม้เป็นพื้น เพื่อจะได้รื้อถอนได้ง่ายๆ และใช้ที่นั้นเป็นสวนสำหรับเที่ยวเล่นอย่างเดิม คงทิ้งไว้แต่โบสถ์สักหลังหนึ่งเป็นอนุสาวรีย์ต่อไป

ต่อจากนี้ไปในป่าทางประมาณ ๖ เส้น พบที่ซึ่งคนนำทางเรียกว่าวัดตึก ที่นี่เป็นเช่นวิหารตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม ด้านละ ๕ วาเศษ มีเสา ๘ เสา คือที่มุมๆ ละเสา ระหว่างเสามุมออกข้างละเสา เสาเหล่านี้เป็นแลงมีเป็นช่องสี่เหลี่ยมเจาะข้างๆ

เจดีย์บนเขาพระยาทนัย เมืองสุโขทัย

ซึ่งเข้าใจว่าสำหรับใส่กรอบลูกกรง ด้านหน้ามีประตูเข้าสองประตู รูปร่างทนชอบกล เป็นเหมือนบุษบกอะไรโปร่งๆ ส่วนกว้างไม่เท่าส่วนสูง ดูรูปร่างแปลกกับวิหารหรือมณฑปที่ได้เคยเห็นมาแล้ว พระวิเชียรปราการเดาว่าจะเป็นหอเทวาลัย อันเป็นที่ประดิษฐานรูปทั้ง ๕ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างบนนั้น พระวิเชียรปราการอ้างพยานคือรูปของสถานนั้นอย่างหนึ่ง กับอีกอย่างหนึ่งว่าบ่ามะม่วงนั้นเขตคงจะได้กินออกมาถึงที่ตรงนั้น และยังมีหน้าชาวบ้านมะม่วงให้อีก ว่ายังมีอยู่ข้างวิหารนั้น ๒ ต้น แต่หลักฐานดูยังน้อยอยู่ ข้อที่ว่าบ่ามะม่วงเขตกินมาถึงแค่นั้น ก็อาจที่จะเป็นได้ ไม่น่าจะสงสัย เพราะห่างจากที่วัดบ่ามะม่วงตั้งนั้นมาเพียง ๖ เส้นเท่านั้น อาจที่จะเป็นเขตวัดนั้นก็ได้เสียอีก แต่เขตวังยังยาวได้เป็น ๗ เส้นแล้ว แต่ส่วนหอเทวาลัยนั้นข้าพเจ้ายังสงสัยอยู่ ว่าน่ากลัวจะทำด้วยไม้ และจะสูญไปเสียนานแล้ว

ที่จริงทางด้านตะวันตกนั้น ภูมิที่น่าจะสนุก เพราะมีลำธารห้วยหนองและเนินเขาน่าเที่ยว "อรัญญิก" ของ "พ่อขุนรามคำแหง" นั้น ที่จริงอยู่ข้างจะเป็นที่สำราญและน่าจะ "กทำโยยทานแก่มหาเถรสังฆราชปราชญ์รจนจบปิฎกใดๆ" ที่ชวนยกให้มหาเถรสังฆราชนั้นคงจะเป็นที่บ่ามะม่วงนั่นด้วย เพราะฉะนั้นการที่พระเจ้าธรรมิกราชยกบ่ามะม่วงให้เป็นที่อยู่พระสามสังฆราชนั้น ต้องเข้าใจว่าเดินตามแบบพระเจ้ารามคำแหงผู้เป็นบู๊ แต่นอกจากที่รโหฐานๆ กำแพงเมืองยังมีควรดูอยู่ห่างออกไปอีกหลายแห่ง

ทิศอุดรแห่งหนึ่งคือเขาพระบาทน้อย ซึ่งเป็นทิวาษฎรไปนมัสการกัน ทางไปในบ้านและทุ่งเลยบลำน้ำใหญ่ลำหนึ่งในฤดูแล้งแห้งหมด แต่เห็นถนนตัดไปมาตามนิยายว่า คงจะได้ทำขึ้นครั้งพระเจ้าราม[ลำแหง] เพราะมีข้อความปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักศิลา "วันเดือนพ[เดือนเต]มท่านแต่งช้างเผือกกรพดดลยางท้ายญ้อมทองงาม ทงงวาชอรูบาส์ พ่อขุนรามคำแหงขนขึ้นไปนบพระพุทธรอรญิก" ดังนี้ ต้องเข้าใจว่าทางบ้านแถบนี้เป็นที่เสด็จอยู่เนืองๆ ทางจากเมืองสุโขทัยไปถึงเขาพระบาทน้อยประมาณ ๑๐๐ เส้น เขานี้ไม่สู้สูงนัก ทางขึ้นลาดสบาย มีศิลาแดงเป็นแผ่นแบนๆ วางเรียงกันเป็นถนนขึ้นไปตลอดถึงเขา มีเป็นลานรูปขนไป มีบันไดขึ้น ๔ หรือ ๕ ขั้น ขึ้นไปพระเจดีย์ทรงจอมแห (คือชนิดที่มอญทหารวัดชนะสงครามในกรุงเทพฯ นี้) มีเป็นช่องกลมๆ ทิศเหนือบัวกลุ่ม พระเจดีย์ทรงงามดี ควรถือเป็นแบบอันดีของพระเจดีย์ชนิดนี้ได้ ทางด้านตะวันออกของพระเจดีย์มีวิหารย่อมๆ หลังหนึ่ง วิหารนี้มีเป็นแท่นติดกับฐานพระเจดีย์ ที่แท่นนี้มีศิลาแผ่นแบนแกะเป็นรอยพระพุทธบาท ลวดลายลบเลือนเสียมาก เพราะหน้าผานั้นแตกชำรุด แต่พิจารณาดูตามลายเห็นได้ว่า ถึงแม้เมื่อยังไม่ชำรุดลวดลายก็คงเหมือนจะไม่สู้งามอะไรนัก ลงจากเนินที่ประดิษฐานพระเจดีย์และพระพุทธบาทนี้ ต่อไปอีกเนินหนึ่ง มีเป็นฐานพระเจดีย์ใหญ่น่าดูมาก เป็นรูปแปดเหลี่ยม เหลี่ยมหนึ่งถึง ๕ วา มุมมีย่อเป็นไม้สิบสอง ฐานนั้นมีบัวซ้อนเป็นชั้นๆ ขึ้นไป รูปพรรณ

สัณฐานงามมาก วัดจากพื้นดินขึ้นไปถึงบัวบน ๒ วา ๑ ศอก ต่อขึ้นไปพระเจดีย์ทลายเสียหมดแล้ว คงยังมีอยู่แต่กองดินปนกับแลงทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ แลเห็นทะลักทลายลงมา เห็นได้ชัดว่าจะได้มีผู้พยายามตั้งกองขุดกันอย่างสามารถ เพราะฉะนั้นรู้ไม่ได้แน่ว่าพระเจดีย์รูปจะเป็นอย่างไร พระยาอุทัยมนตรีสันนิษฐานว่าจะเป็นรูปทรงเดียวอย่างพระเจดีย์รามัญ ซึ่งชอบกลอยู่ เพราะสังเกตว่าถ้าเป็นรูปที่มีทรงสูง น่าจะมีก้อนแลงที่ทำลายลงมากองอยู่กับดินนั้น เป็นกองใหญ่กว่าที่มีอยู่บัดนี้ อย่างไร ๆ พระเจดีย์นี้เห็นได้ว่าทำด้วยฝีมือประณีตบรรจงมาก ราก่อด้วยอิฐ แล้วต่อขึ้นไปเป็นแลงก้อนใหญ่ ๆ ที่บัวและมุมก็ตัดแลงเป็นรูปให้เหมาะกับที่ต้องการ ไม่ใช่ประดับขึ้นแล้วบั้นบัวให้เป็นรูปด้วยปูน ที่นี่คงจะเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินสุโขทัยเสด็จมานมัสการแห่งหนึ่งเป็นแน่แท้ และพระเจดีย์องค์นี้ นอกจากผู้มีอำนาจจะสร้างก็เห็นจะทำให้สำเร็จได้โดยยาก เพราะเฉพาะแต่ยกก้อนแลงเรียง ๆ เท่านั้นซ้อนกันจนสูงได้เป็นหลายวาเช่นนั้น ก็ต้องใช้กำลังคนมากอยู่แล้ว ความประสงค์ของผู้ที่สร้างคงจะให้พระเจดีย์นี้เป็นอนุสาวรีย์เครื่องหมายแห่งความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยปรากฏอยู่ชั่วกาลนาน และทำก็แน่นหนาพอที่จะหวังได้ว่าจะอยู่ไปได้หลายร้อยหลายพันปี การที่ทำลายลงครั้งนี้มิใช่ทำลายลงเอง หากมีภัยอันร้ายยิ่งมาเบียดเบียนกล่าวคือความโลภของคน ฤทธิ์ของความโลภนั้นทำให้สิ้นความรู้สึกนับถือในพระศาสนา ถึงกับทำลายสิ่งซึ่งเขาได้ทำไว้เป็นที่

สักการะนั้นลง เพื่อค้นหาทรัพย์ซึ่งเข้าใจว่าได้ฝังบรรจุไว้ภายในนั้น ผู้ที่ได้ทำลายพระสถูปเช่นนี้ จะได้ทรัพย์สิ่งไรไปบ้างหรือไม่ก็ไม่ปรากฏแต่หวังใจว่าจะไม่ได้อะไรไปที่จะเป็นแก่นสารให้ได้ผลเพียงพอกับความลำบาก ถ้าคนเหล่านั้นได้ใช้ความเพียรพยายามและกำลังกายที่ได้ใช้ทำลายโบราณวัตถุนั้นในทางที่ดีที่ควรแล้ว เมืองเราจะเจริญรุ่งเรืองหาน้อยไม่

กลับลงจากเขาพระบาทน้อยแล้วได้เดินเข้าไปดูวัดมังกร หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่าวัดช้างล้อม ในนี้มีอุโบสถย่อม ๆ มีพระเจดีย์ย่อม ๆ รูประฆังมีรูปช้างแบกฐานเจดีย์ไว้โดยรอบ นอกจากนี้ไม่มีอะไร เข้าใจว่าคงจะมีผู้มาสร้างขึ้นในไม่ช้านานมานัก

ออกจากวัดนี้เดินไปใน "อรัญญิก" ของพระเจ้ารามคำแหง เลียบไปตามเชิงเขา ภูมิทัศน์งามน่าเที่ยว เดินไปได้หน่อยก็เข้าป่าทึบ ต้นกาหลงเต็มไปทั้งนั้น ตลอดไปจนถึงเชิงเขาวัดตะพานหิน จากเชิงเขาตรงนี้ขึ้นไปจนถึงยอดมีถนนศิลาแผ่นบาง ๆ บนถนนกว้าง ๓ ศอก ในตอนเชิงเขาถนนก่อด้วยศิลาแผ่นแบนซ้อนกันหลายชั้นแน่นหนาเป็นคันขึ้นไป สูงพ้นพื้นดินขึ้นไปถึง ๓ ศอกคืบ การที่ต้องเสริมถนนให้สูงเพียงนี้ ก็ประสงค์จะให้เดินไม่ชัน ถ้าไม่ทำเช่นนี้ก็ต้องทำเป็นบันได เพราะที่เชิงเขาอยู่ข้างจะชันหักลงมาหาพื้นดินต่าง ถนนตั้งแต่เชิงเขาขึ้นไปที่ยังคงเหลืออยู่บัดนี้ยาว ๔ เส้น ๕ วา ๒ ศอก พวกที่ไปด้วยกันเดินบนถนนไม่ใคร่จะได้ เพราะส่วนรองเท้าเหยียบกับศิลาลื่นชวนจะหกล้ม ที่

ปลายถนนมีบันไดขึ้นไปบนลาน บนยอดเขานั้นมีวิหารสูงมาก ในวิหารมีพระพุทธรูปยืน พระรัศมีหักเสียแล้ว แต่เช่นนั้นก็วัดดูได้ความว่าสูงถึง ๖ วา คือสูงกว่าพระอัฐารศทศพลญาณที่วัดสระเกศกรุงเทพฯ นี้ ๖ ศอก ส่วนวิหารนั้นก็จะสูงมิใช่เล่น และดูท่าทางจะสง่างามมาก เสาทำด้วยแลงแผ่นกลมซ้อน ๆ กัน แผ่นหนึ่ง ๆ หนาประมาณ ๑ ศอก วัดโดยรอบรอบนอกประมาณ ๕ ศอก วิหารนั้นไม่สู้จะยาวนัก แต่เข้าใจว่าทำเบ็ดโปร่ง ๆ ไม่มีฝาทึบมีผนังทึบแต่ที่หลังพระเท่านั้น เพราะฉะนั้นการที่จะดูพระ คงไม่ต้องเข้าไปดูในที่ใกล้ ๆ จนแลไม่เห็นส่วน อย่างเช่นดูพระอัฐารสวัดสระเกศนั้น ก็เข้าใจว่าตรงกับความที่กล่าวไว้ในคำจารึกของพระเจ้ารามคำแหงว่า " ในกลางอรญญิกมีพิหารอันหนึ่งมนใหญ่สูงงามนัก มีพระอัฐารศอันหนึ่งตั้งอยู่ " เมื่อได้ไปดูแล้วก็ยอมว่าพระเจ้ารามคำแหงน่าจะอวดอยู่บ้าง[๑]

ออกจากวัดสะพานหินย้อนทางกลับไปดูวัดกระพังช้างเผือกซึ่งอยู่ริมทางที่เดินไปเขาพระบาทน้อย วัดนี้ยังอยู่ข้างบึงหรือสระอันหนึ่งซึ่งมีนามว่ากระพังช้างเผือก ในวัดนี้มีอุโบสถย่อม ๆ อยู่หลังหนึ่ง แต่เสาเป็นแลงมีบัวปลายเสา ทำฝีมือพอดูได้ หลังอุโบสถออกไปทางตะวันตกมีเป็นฐานยกสูงพ้นดิน ฐานเป็นสองชั้น มีเสาแรงสี่มุมทั้งสองชั้น รวมเป็น ๘ เสาด้วยกัน ท่าทางชะรอยจะเป็นบุษบกโถง ๆ ประดิษฐานพระปรางค์หรือพระพุทธรูป

---

๑ ดูอธิบายเดช (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๖

ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีพระเจดีย์เล็ก ๆ องค์หนึ่ง กับมีเป็นกอง ๆ อยู่อีก ซึ่งอาจเป็นเจดีย์แต่ทลายเสียหมดแล้ว ในเขตวัดนี้ได้พบศิลาจารึกแผ่นหนึ่งนอนทับอยู่ในรก ยอดเป็นรูปมน ที่ฐานมีเป็นเดือยต่อลงไปสำหรับบัก แต่ไม่ปรากฏว่าได้เคยบักอยู่ตรงไหน วัดศิลานี้นดูได้ความว่า สูงแต่เดือยถึงยอด ๒ ศอกคืบเศษ กว้าง ๑ ศอก หนาประมาณ ๙ นิ้ว ส่วนเดือยนั้นยาวประมาณคืบกับ ๖ นิ้ว กว้างประมาณคืบกับ ๗ นิ้ว ศิลานี้ชำรุดแตกและตัวอักษรลบเลือนเสียมาก ได้จัดการให้ยกไปยังที่พัก ชำระล้างพอสะอาดแล้วตรวจดูอีกทีหนึ่ง อักษรจารึกมีทั้ง ๒ หน้า เป็นอักษรขอมหน้าหนึ่ง อักษรไทยโบราณหน้าหนึ่ง ทางด้านอักษรขอมเป็นด้านที่จมอยู่ในดิน ตัวอักษรจึงไม่ใคร่จะลบเลือน ยังอ่านได้ แต่ตัวอักษรขอมมีตัวที่แปลก ๆ นับว่ายากอยู่มาก จึงได้คัดตามตัวส่งเข้ามาถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรสเพื่อทรงอ่าน มาภายหลังท่านจึงได้ทรงชี้แจงว่า คำจารึกนี้เป็นคำนมัสการพระพุทธบาท ตัวอักษรที่แปลกนับว่านี้คือเขียนตามแบบอักษรรามัญ ทั้งตัวสะกดที่ใช้ในนั้นก็มีผิดคลาดเคลื่อนอยู่หลายแห่ง เพราะฉะนั้นทรงสันนิษฐานว่าผู้ที่จารึกไม่ใช่ผู้ที่รู้หนังสือ เป็นแต่ได้คัดมาจากหนังสือฉบับใดฉบับหนึ่ง จึงได้คัดไปตามตำราของครู ซึ่งอาจจะเป็นรามัญหรือเป็นผู้ได้ศึกษาในสำนักรามัญ เพราะในสมัยสุโขทัยโบราณนั้นนับถือพระรามัญกันมาก ว่าเป็นผู้ปฏิบัติดีใกล้ชิดอย่างพระในลังกาทวีป และยังทรงสงสัยต่อไปอีกว่า พระ

มหาสามสังฆราชซึ่งกล่าวว่าไปจากลังกาทวีปนั้น น่าจะไม่ถูก น่าจะไปจากรามัญประเทศนั่นเอง เมื่อมาคิดเทียบเข้าดูกับข้อความในพงศาวดารเหนือที่เล่าถึงเรื่องขุนการเวก และพระยาศรีธรรมราชาภูดาษราชวัตรเมืองอินทรภูดาษสิ่นเมืองพรหม ยกกระบัตรนายเพลงกำจาย นายช้านถององกรักษ์ นายหาญใจเพชร นายเผด็จสงคราม ทง ๗ คนนี้ เป็นข้าหลวงนำเครื่องบูชาไปถวายพระมาลเจดีย์ที่กรุงหงสาวดี "เมื่อจุลศักราช ๑๔๓ ปีชวด ตรีศก" นั้น ก็จะเป็นที่น่าเชื่ออยู่ ว่าในสมัยนั้นไทยเราอยู่ข้างจะคลั่งนิยมไปตามพวกรามัญมาก อย่างเช่นกรมหลวงวชิรญาณได้รับสั่งอธิบายนั้น ส่วนคำจารึกในแผ่นศิลาวัดระฆังข้างเหนือ ซึ่งเป็นอักษรไทยโบราณนั้น อ่านไม่ได้เรื่องราวติดต่อกันเลย เพราะหน้าศิลานั้นถูกฝนชะชำรุดด้วยอักษรที่จารึกลบๆ เลือนๆ ไปเสียมาก ทั้งที่แตกหลุดเป็นชิ้นออกมาเสียบ้างก็มี ได้นั่งคลำอ่านกันอยู่เองเป็นนาน ทั้งพระครูเจ้าคณะเมืองสุโขทัย ผู้ได้เคยอ่านอักษรไทยโบราณอยู่มากก็ได้มาช่วยอ่านอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้ความอะไรมากน้อย ที่คลำได้บอกวันเดือนและปี อ่านได้ความว่า "ศักราช ๑๒๗๖ ปีชวด" ต่อนั้นมาอยู่ข้างจะเลือนไม่เห็นถนัดว่าเดือนอะไรแน่ ไปอ่านออกต่ออีกว่า "๗ ค่ำ" แล้วก็เลยละลายไปอีก ในข้อความที่อ่านออกบ้างเป็นแห่งๆ นั้น มีกล่าวถึง "ราชามหาธรรมม__ (ชำรุด)_เสด็จสวรรคาไลยไปแล้ว_" ต่อไปอีกมีกล่าวถึง "หนางคำเมีย_" ไม่ปรากฏว่าเป็นเมียใคร อ่านไม่ออก แต่มีคำถึงมาอีกว่า "วัด

หนางคำ" อยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งเดาว่าเป็นวัดท่านผู้นี้สร้าง และน่าจะเป็นวัดตระพังช้างเผือกนั่นเอง นอกนั้นเลือนเหลือกำลัง ถ้าจะอ่านให้ได้ความอีก ก็จะต้องเสียเวลานานเกินกว่าที่จะยอมเสียให้ได้ แต่ศักราชกับข้อความที่กล่าวถึง "ราชามหาธรรมม" เสด็จสวรรคาไลยนั้นทำให้เดาว่าคงจะกล่าวถึงพระเจ้ากมรเตญอัศรีธรรมิกราช ซึ่งทรงพระนามเต็มว่า "พระบาทสมเด็จพระกมรเตญอัศรีสุริยพงษ์รามมหาธรรมิกราชาธิราช" หรืออีกนัยหนึ่งว่า "พระบาทสมเด็จพระกมรเตญอัศรีตรีภพรรณชิต สุริยโชติมหาธรรมิกราชาธิราช" ดังนี้ เทียบศักราชกับที่พระมหาสามังฆราชมาจากลังกาทวีป มาอยู่ณ วัดป่ามะม่วงเมืองสุโขทัยนั้น ผิดกันกับศักราชในแผ่นศิลาวัดตระพังช้างเผือกน้อย ๑๐ ปี จึงเห็นได้ว่าจารึกในสมัยเดียวกันกับหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๒ แต่แผ่นศิลาวัดตระพังช้างเผือกนี้ถึงแม้จะอ่านคำจารึกออกได้ยิ่งกว่าที่อ่านได้แล้ว ก็น่าจะไม่สู้มีข้อความอันใดที่จะเป็นเครื่องช่วยในการแต่งเรื่องราวของชาติไทยนัก สงสัยว่าจะกล่าวแต่ถึงเรื่องสร้าง "วัดหนางคำ" นั่นเป็นพื้น บางทีจะมีกล่าวถึงเรื่องเขาพระบาทน้อย และการก่อสร้างบนนั้นได้บ้าง คำนมัสการพระพุทธบาทที่จารึกไว้อีกหน้าหนึ่งนั้นทำให้นึกเดาต่อไปว่าจะมีเรื่องราวเกี่ยวข้องไปถึงพระพุทธบาทบนเขาแต่จะถือเป็นหลักฐานนักไม่ได้ เพราะคำนมัสการนั่นอาจที่จะได้มีผู้ไปจารึกลงที่หน้าศิลาอันว่างอยู่ในภายหลังก็เป็นได้

การตรวจค้นสถานที่ต่าง ๆ ใน "เบื้องตวนนคกเมืองศุโขทัย" ตามที่ได้เล่ามาแล้ว เห็นว่าได้ทุกประการตรงกับข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพระเจ้ารามคำแหงนั้นแล้ว เป็นแต่สถานต่าง ๆ ที่สันนิษฐานไว้นั้นจะผิดไป เช่นนกเบนอันจนใจอยู่เอง.

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๖

(๑) คำว่ารัญญิก หมายความว่าห้องที่ห่างบ้านผู้คน ระยะทางพอพระเข้าไปบิณฑบาตได้ ด้วยพระสงฆ์มีอยู่ ๒ ประเภท ต่างกันเป็น ๒ พวก พวก ๑ คือคันถธุระ คือเล่าเรียนพระไตรปิฎก และสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้า มักอยู่วัดในบ้านเมือง จึงเรียกว่า พระสงฆ์คามวาสี อีกพวก ๑ คือวิปัสสนาธุระ คือบำเพ็ญภาวนาพอใจอยู่ที่สงัด ห่างบ้านเรือนผู้คน มักอยู่วัดในอรัญญิกข้างนอกเมือง จึงเรียกพระสงฆ์อรัญวาสี เมืองเชียงใหม่ก็มีทั้งอรัญญิกระหว่างเมืองกับเขาดอยสุเทพ แม้ในกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ก็มีวัดอรัญญิก เช่นวัดสระเกศ วัดราชาธิวาส และวัดราชสิทธิ์ เมื่อแรกสร้างกรุงเทพ ฯ ก็คือว่าเป็นวัดอรัญญิก

(๒) พระอัฐิธารนั้นเอนไปข้างหลัง ต่อมาสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานาถทรงพระศรัทธาให้ก่อกันดิน และโปรดให้ปฏิสังขรณ์องค์พระที่ครงชำรุดด้วย.

ตอนที่ ๗

เมืองสุโขทัย "เบื้องตวันนโอก"

พออ่านดูข้อความที่พระเจ้ารามคำแหงจารึกไว้ว่า "เบื้องตวันนโอกเมืองศรีสัชนาลัยนี้มีพหาร มีบุคคุรุ มีทเลหลวง มีป่าหมาก มีป่าพลู มีไร่ มีนา มีถิ่นฐาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีป่าม่วง มีป่าขาม ดูงามดงงแกล้" ดังนี้ ก็ได้นึกอยู่ในใจว่าน่ากลัวจะหาอะไรเก่ง ๆ ดูไม่ใคร่ได้ คงจะสู้ทาง "เบื้องตวันนตก" ไม่ได้เป็นแน่ อ่านดูถ้อยคำที่จารึกนี้นึกปรากฏอยู่ว่า ทางตะวันออกนี้เป็นที่คนอยู่มาก มีไร่นาเรือกสวนบริบูรณ์ เชื่อได้ว่าเวลานี้คงจะเป็นแถบที่คึกคักพอใช้ แต่ก็คงยังไม่วายความเสียใจ ว่าในทางโบราณคดีจะไม่มีวัตถุใดซึ่งจะดูได้ให้เป็นผลประโยชน์ ถึงวัดวาอารามอะไรจะมีบ้างก็คงจะไม่สู้สำคัญนัก จึงได้คิดลาวแต่รวม ๆ ไว้ว่า "มีพหาร มีบุคคุรุ" เท่านั้น ส่วนป่าหมากป่าพลูหรือไร่นาถิ่นฐานบ้านใหญ่เล็กก็ดี หรือ "ป่าม่วง ป่าขาม" ถึงแม้ว่าในสมัยโน้นจะ "ดูงามดงงแกล้" หรืออย่างไรก็ดี ในเวลานี้เหลือที่จะค้นให้พบได้ แต่ครั้นว่าจะไม่ตรวจค้นเสียเลยก็คงจะเป็นการบกพร่องไป จึงได้ให้พระวิเชียรปราการเที่ยวตรวจค้นดูบ้าง เมื่อได้รับรายงานของพระวิเชียรเสียชั้นหนึ่งแล้ว จึงได้พากันออกตรวจอีกคราวหนึ่ง

ทางเดินไปจากพลับพลาที่พัก (ออกนอกเมือง) ไปทางตะวันออกประมาณ ๒๐ เส้นมีเจดีย์สูงองค์หนึ่งกับวัดระฆังทองหลาง ที่

เจดีย์สูงนั้นไม่มีอะไรนอกจากองค์พระเจดีย์ ซึ่งมีฐานก่อรูปย่อมุมไม้สิบสองรองกันขึ้นไปเป็นสามชั้น ประดุจฐานแว่นฟ้า บนฐานมีพระเจดีย์รูประฆังถูกขุดเจาะเสียเป็นช่องโตๆ ซึ่งเป็นของธรรมดาไม่แปลกกว่าแห่งอื่นๆที่ได้เห็นมาแล้ว ทั้งไม่มีอะไรที่จะชักนำให้สันนิษฐานต่อไป แต่ที่วัดตระพังทองหลางนั้น มีมณฑปกับวิหารแผนเดียวกับวัดศรีชุม ซึ่งจะได้กล่าวถึงในตอนหน้าต่อไป แต่มณฑปกับวิหารที่วัดนี้ยอมกว่าที่วัดศรีชุมเป็นอันมาก ที่ผนังมณฑปข้างนอกมีเป็นซุ้มบ้องๆ รูปเช่นซุ้มหน้าต่างวัดเบญจมบพิตร มีลายกระหนกมาคบนครอบ ได้ซุ้มในช่องคูหาคั่นๆขึ้นเป็นรูปพระพุทธองค์ทรงสำแดงอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ ด้านใต้เสด็จลงมันได้มาจากดาวดึงส์ ด้านตะวันตกพระองค์ประทับยืนอยู่กลาง มีทวยเทพนิกรแวดล้อมอยู่โดยรอบ ด้านเหนือเป็นรูปทรงพระดำเนิน มีอัครสาวกตามเสด็จองค์หนึ่ง[๑] ลวดลายและภาพอยู่ข้างจะดีอยู่ ประจวบจะเป็นวัดโบราณจริง เพราะฝีมือช่างยังไม่โทรม ถ้าเป็นวัดซึ่งทำขึ้นในชั้นหลังๆนี้ คงจะดูไม่ได้เป็นแน่ เพราะคนชั้นเราดูไม่รู้จักของงามเสียแล้ว

ในระหว่างทางที่ไปจากเมืองสุโขทัย (เมืองเก่า) ไปเมืองธานี (เมืองใหม่) นั้น มีตำบลหนึ่งเรียกว่าทุ่งหลวง เข้าใจว่าทุ่งหลวงนี้เองจะเป็นทะเลหลวงของพระเจ้ารามคำแหง[๒] คงมุ่งความว่าเป็นที่กว้างมีน้ำขังเป็นฤดูๆ อย่างเช่นทุ่งเชางูที่ราชบุรีหรือท้องพรหม

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๗

๒ ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๗

มาศึกษาพบุรณะนั้น ทั้งในทุ่งหลวงนี้และทุ่งอันทางทิศตะวันออกแห่งเมืองเก่าและตลอดไปจนถึงเมืองใหม่ ยังมีโบราณบริบูรณ์อยู่ สมกับคำที่พระเจ้ารามคำแหงได้กล่าวไว้ แต่นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไรจะดูอีกเลยในทิศตะวันออกนี้ ที่จะเป็นของอันเหลืออยู่ให้คนในกาลบัดนี้ดูต่อไป แต่มีข้อควรสังเกตอยู่อย่างหนึ่ง คือตามข้อความที่จารึกไว้ต้องเข้าใจว่า ที่ตามแถบนี้มีโบราณบริบูรณ์ จนถึงมหาสมุทรหลวงได้ เดี๋ยวนี้ก็เป็นการเดินที่ ถ้าในหน้าแล้งราษฎรที่อยู่ตามแถบทุ่งหลวงต้องเดินลงไปตักน้ำถึงที่ลำน้ำยม ทางเกือบ ๓๐๐ เส้น นี่ก็ดูน่าเสียดาย ที่คนชั้นเก่า ๆ ไม่ได้คิดเรื่องบำรุงน้ำเลย ถ้าได้จัดการทำทำนบและฝายเสียแล้ว เมืองสุโขทัยก็จะเป็นเมืองบริบูรณ์มั่งคั่งดี ดังแต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหงตลอดมาจนกาลบัดนี้ได้

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๗

(๑) ตายบันทึมณฑปวัดระฆังทองหลาง ต่อมาพิจารณาได้เรื่องภาพทับบน คือด้านใต้นั้นเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จไปเทศนาโปรดพระพุทธมารดาเสวยสุขจากดาวดึงส์สวรรค์ ด้านตะวันตกประทานเทศนาโปรดพระพุทธบิดากับพวกกษัตริย์ศากยราช ด้านเหนือเสด็จไปโปรดพระพิมพา

(๒) ทางด้านตะวันออกนี้ ตรวจพบสิ่งสำคัญเมื่อภายหลังทรงพระราชนิพนธ์หนังสือนอกแห่ง ๑ เป็นรอยสระโตใหญ่รูปสันฐานสี่เหลี่ยมรี มีพลับพลาตั้งประทับอยู่ทรงสระเหมือนอย่าง "สระสรง" ที่นครอมเมืองเขมร ที่ในจารึกมิได้ระบุถึงสระนี้ จะมีชื่อเรียกว่า "ทะเลหลวง" ดอกกระมัง หรือมิฉะนั้นเมื่อในสมัยสุโขทัย (คือเมื่อ ๕๐๐ ปีมาแล้ว) ที่ลุ่มทางด้านนี้จะยังเป็นบึงใหญ่ เรียกกันว่าทะเลหลวงก็เป็นได้

ตอนที่ ๘

เมืองสุโขทัย– "เมืองหรวนอน"[๑]

ทางทิศใต้นี้มีวัดสำคัญอยู่วัดหนึ่ง เรียกวัดเชตุพน ทางห่างจากกำแพงเมืองไปประมาณ ๕๐ เส้น วัดนี้สังเกตว่าเป็นวัดใหญ่มีคูรอบตามแบบ ในนี้มีชนสำคัญอยู่คือวิหารจัตุรมุข ด้านตะวันออกมีพระพุทธรูปยืนตา ด้านตะวันตกมีพระพุทธรูปยืน ด้านเหนือมีพระพุทธรูปนั่ง แต่ชำรุดเสียมากจนไม่ปรากฏว่าจะเป็นสมาธิหรือมารวิชัย ด้านใต้ทำลายเสียหมดจนไม่เป็นรูป แต่เข้าใจว่าจะเป็นพระนั่งเหมือนกัน เดิมเมื่อแรกเข้าไปแลเห็นแต่พระยืน เข้าใจว่าคงจะเหมือนวิหารพระศรีสรรเพชญที่กำแพงเพชร และคงจะมีรูปพระศรีสรรเพชญเช่นเดียวกัน แต่ครั้นพิจารณาต่อไปจึงได้เห็นว่า ทางทิศตายเสียนานดูเคบนัก ผนังด้านนี้เคบกว่าด้านตะวันออกตะวันตกทั้งพระยืนกับพระยืน เพราะฉะนั้นถ้าจะทำเป็นพระนอนไว้ทางนี้ก็จะได้องค์เล็กเต็มที จึงได้เปลี่ยนความคิดเสียว่าชะรอยด้านใต้นี้จะเป็นพระนั่งขนาดเดียวกับด้านเหนือที่ตรงกันข้าม แต่บางทีปางจะผิดกัน คือบางทีจะเป็นสมาธิข้างหนึ่งและอีกข้างหนึ่งจะเป็นมารวิชัยหรือปางอื่นไปอีก แต่ตั้งแต่ขึ้นไปจนตลอดเวลากลับไม่ได้พบพระปางเดียวทางหัวเมืองเหนือเลย แม้สมาธิก็ไม่ใคร่พบ ๆ แต่พระมารวิชัยเป็นพื้น วิหารพระเชตุพนนี้ยอดน่าจะเป็นปรางค์ ผนังด้านนอก

---

๑ ดูอธิบาย (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๗

ทำเป็นลูกกรง ใช้ศิลาแท่งใหญ่เป็นลูกกรงและกรอบพร้อมดูแน่นหนามาก เสียดายแต่พังเสียหลายตอนแล้ว ดังเกตได้ว่าอาศัยน้ำหนักศิลานั่นเองมากกว่าอย่างอื่น จึงคงอยู่ได้มั่นคงเช่นนี้ ต่อกันก็ทำประกบกันอย่างเรียบร้อยราวกับช่างไม้เข้าตัวไม้ ใช้ปูนแต่นิดหน่อยพอเป็นเครื่องเยียวยาให้สนิทยิ่งขึ้นเท่านั้น ถึงซี่กรงนั้นก็ไม่ใช่ก้อนศิลาแผ่นเล็ก ๆ ซ้อนกัน จนเป็นเสาอย่างเช่นที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทั้งใช้ศิลาแท่งแบน ๆ ทั้งแท่งตั้งขึ้นเป็นลูกกรง มีก้อนศิลายาวทับบนเป็นกรอบ ที่ศิลาทับบนนั้นขุดเป็นช่องสี่เหลี่ยมไว้สำหรับสวมบนยอดแผ่นตั้ง ๆ ซึ่งมีเดือยอยู่สำหรับเพราะฉะนั้นพอวางท่อนทับบนนั้นลงแล้ว น้ำหนักก็พอที่จะยึดศิลาที่ตั้งเป็นซี่กรงนั้นไว้มิให้ล้มได้ ส่วนกรอบลูกกรงนั้นก็ทำด้วยศิลาแท่งใหญ่และหนากว่าลูกกรง ตรงและประกบกันสนิทดีเหมือนกรอบไม้ ผนังลูกกรงนั้นทำเป็นห้อง ๆ ต่อกันไปจนรอบตามรูปที่จะต้องการ ไม่ก่อเป็นผนังอันเดียวเชื่อมกันหมด ถ้าจะอธิบายให้เข้าใจได้ชัดเจนต้องบอกให้ดูช่างไม้ต่อกรงเล็ก คือในชั้นต้นเขาตัดตัวไม้ตามที่ต้องการมาทำกรอบ แล้วเขาต่อซี่กรงเหล็กเข้าตามที่ แล้วเขาจึงตอกไม้กรอบข้างบน ประกบกันให้สนิท แล้วก็ยกไปได้เป็นแผ่น ๆ ไปตั้งประกอบเป็นกรงขึ้นตามที่ซึ่งประสงค์นั้นฉันใด การทำผนังนอกที่วิหารวัดเชตุพนก็ฉันนั้น ผิดกันก็แต่ที่วัดเชตุพนใช้ศิลาแทนทั้งกรอบไม้ทั้งซี่เหล็ก และเป็นส่วนที่ใหญ่กว่ากันมากเท่านั้น การที่ทำผนังเป็นแผ่น ๆ เช่นนี้ก็มี

เสีย คือถูกฝนชะดินพื้นดินชุดไปเป็นแห่ง ๆ ไม่เสมอกัน ผนังจึงเซ และล้มไปเป็นห้อง ๆ คือล้มทีละแผ่น ไม่ค่อย ๆ แยะและพังไปเหมือน กำแพงหรือผนังที่ก่อด้วยอิฐถือปูนเป็นแผ่นเดียวกันตลอด และถ้าแม้จะซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ ก็จะต้องยกกันขึ้นทั้ง ๆ แผ่นอก พระพุทธาภิบาลผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัยเล่าว่า เมื่อปี ร.ศ. ๑๑๑ ได้ตามเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ขึ้นไปสุโขทัย ได้ไปดูวัดเชตุพนนี้ ยังได้เห็นผนังถูกกรงคงอยู่เกือบรอบวิหาร แต่บัดนี้ยังคงตั้งอยู่เป็นตอน ๆ ตอนละห้องสองห้องเท่านั้น ที่เซ ๆ รอน ๆ อยู่บ้างแล้วก็ล้ม ได้แนะพระพุทธาภิบาลให้จัดการค้ำจุนไว้บ้างพอประทะประทังให้ยั้งยืนต่อไปอีกสักคราวหนึ่ง

ผนังถูกกรงนั้นได้วัดดูห้องหนึ่งได้ความดังต่อไปนี้คือ แท่งศิลาซึ่งผนังถูกกรงกว้าง ๑ ศอก ๗ นิ้ว หนา ๑ คืบ ๑๐ นิ้ว แท่งศิลากรอบล่างถูกกรงกว้าง ๑ ศอก ๓ นิ้ว หนา ๑ คืบ ๑๐ นิ้ว แท่งศิลาที่กรงสูง ๑ ศอกคืบ กว้าง ๑ คืบ ๗ นิ้ว หนา ๑๐ นิ้ว ช่องถูกกรงช่องหนึ่ง ๆ มีถูกกรง ๕ ซี่ ตั้งระยะห่างกันซี่ละ ๗ นิ้ว แท่งศิลากรอบบนถูกกรงกว้าง ๑ ศอก ๑ นิ้ว หนา ๑ คืบ ๗ นิ้ว แท่งศิลาทับบนกรอบกว้าง ๑ ศอก ๓ นิ้ว หนา ๑ คืบถ้วน เท่านี้พอจะเข้าใจได้แล้วว่าผนังถูกกรงนั้นใหญ่เพียงไร ผนังนี้มีกันรอบวิหารจัตุรมุขโดยรอบด้านนอก ด้านหลังพระทรงสี่นั้นเป็นผนังทึบ ต่อวิหารจัตุรมุขออกไปทางทิศตะวันตกมีเป็นลานโล่งอยู่เฉย ๆ ซึ่งรอยจะเป็นลานศรีมหาโพธิ์ มีกำแพงแก้วกั้นเป็นเขต กำแพง

แก้วนั่นออกมาจากผนังคูหากรงของวิหารจตุรมุข เพราะฉะนั้น ทางด้านตะวันออกไม่มี คงมีแต่ ๓ ด้าน กำแพงทำเป็นโปร่ง ๆ เป็นชนิดพนักลูกมะหวด แต่ใช้ศิลาแท่งสี่เหลี่ยมตั้งขนแทนลูกมะหวด กำแพงสูงประมาณ ๓ ศอก ทางด้านเหนือกับด้านใต้มีประตูสำหรับเข้าไปในลาน ประตูด้านเหนือพังลงมาเสียแล้ว แต่ด้านใต้ยังตั้งอยู่เรียบร้อย ใหญ่โตเป็นของน่าดูอย่างยิ่ง ทำด้วยศิลาแท่งเขื่อง ๆ ช่องประตูนั้นกว้าง ๕ ศอก แท่งศิลากรอบประตูทางด้านตั้งขึ้นไปสูง ๕ ศอกคืบ ๒ นิ้ว หนา ๑ ศอก ๒ นิ้ว กว้าง ๑ ศอกคืบ ๑ นิ้ว ศิลาบังรองแผ่นพาดบน หนา ๑ คืบ ๒ นิ้ว ยาว ๒ ศอกคืบ กว้าง ๑ ศอกคืบ ๒ นิ้ว ศิลาแผ่นพาดบนประตู กว้าง ๑ ศอก ยาว ๗ ศอกคืบ ๕ นิ้ว หนา ๑ คืบ ๒ นิ้ว ประตูจะมีอยู่เพียงเท่านี้แต่เดิมหรืออย่างไรไม่แน่ เพราะศิลาที่กองอยู่ใกล้ ๆ นั้นหลายก้อน แต่เท่าที่เหลืออยู่นี้ก็สูงพออยู่แล้ว วัดจากพื้นดินถึงยอดซุ้มประตูเดียวนี้ได้ถึง ๖ ศอกคืบ ๒ นิ้วแล้ว เพราะฉะนั้นถ้าจะมียอดขึ้นไปอีกก็จะสูงมาก ได้ถ่ายรูปประตูนี้มาไว้ และได้พิมพ์ไว้ในที่นี้ด้วย ถ้าดูรูปคงจะเข้าใจได้ว่าประตูนี้สูงและใหญ่เพียงใด เพราะได้ให้คนไปยืนอยู่ที่นั่นเพื่อจะได้เทียบความสูงความใหญ่ด้วยแล้ว ศิลาที่ใช้ทำประตูและทำกำแพงแก้วกับผนังคูหากรงในวัดเชตุพนนี้ไม่ใช่ศิลาแลง เป็นศิลาดำซึ่งมีน้ำหนักมากกว่า เพราะฉะนั้นถึงแม้ที่วัดนี้จะไม่มีอะไรเหลือเป็นชิ้นอยู่เลยนอกจากประตูอันเดียวก็คงจะยังสันนิษฐานได้อยู่ว่าเคยเป็นวัดสำคัญ และไม่มีผู้ใดนอกจาก

ผู้มีอำนาจเช่นราชาจะสามารถเป็นผู้ทำได้ ถึงแม้จะทำขึ้นในสมัยที่มีเครื่องมือใช้ดีๆ แล้วเช่นในกาลบัดยุบันนี้ ก็คงจะไม่ได้ดีเท่าที่ทำไว้ให้ปรากฏอยู่นั้น เพราะฉะนั้นจึงพึงสันนิษฐานว่าจะทำวัดเช่นนี้ได้ก็แต่ทางใช้อำนาจอาญา ไม่ใช่อำนาจทรัพย์หรืออย่างอื่น ดูที่วัดเชตุพนนี้รู้สึกราวกับไปดูสถานต่างๆ ในประเทศอียิปต์ ทำให้รู้สึกอิ่มใจ ว่าเรามีของประหลาดน่าอวดกับเขาบ้างเหมือนกัน

วัดนี้ไม่ปรากฏชัดเจนว่ากล่าวถึงไว้แห่งใดบ้าง ในพงศาวดารเหนือมีกล่าวถึงวัดเชตุพนอยู่แห่งหนึ่ง คือกล่าวว่าพระมหาเถรโลสายได้พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ กับทั้งพระศรีมหาโพธิ ๒ ต้นมาแต่ลังกาทวีป เธอจึงพาพระมหาสาครไปเมืองสาวัตถี จึงถ่ายเอาอย่างวัดเชตวนารามมาสร้างไว้ต่อเมืองรอแขวงบางพานนอกเมืองกำแพงเพชร ที่วัดสังฆนาวาสร้างนี้ จึงต้องพึงเข้าใจว่าไม่ใช่วัดเชตุพนเมืองสุโขทัยนั้น ลองสันนิษฐานต่อไปว่า หรือจะไม่ใช่พระเจ้ารามคำแหงเป็นผู้สร้าง คือจะเป็นวัดเก่ามีอยู่ก่อนมหาศักราช ๑๒๐๕ นั่นแล้ว เพราะถ้าแม้ “พ่อขุนรามคำแหง” ได้สร้างขึ้นแล้วคงจะต้องอวดและพูดถึงมากกว่าที่มีอยู่ในคำจารึกหลักศิลานี้เป็นอันมาก มานึกน่าประหลาดใจอยู่นิดหนึ่งว่าเหตุใดวัดใหญ่โตงดงามเช่นนี้มาอยู่นอกเมือง ถ้าจะมีทางอธิบายอยู่แต่ว่าเดิมเมืองตั้งอยู่ทางนั้น และวัดเชตุพนอยู่ในเมือง แต่ภายหลังเมืองเลื่อนไปสร้างใหม่ในที่ซึ่งตั้งอยู่บัดนี้ ถ้า

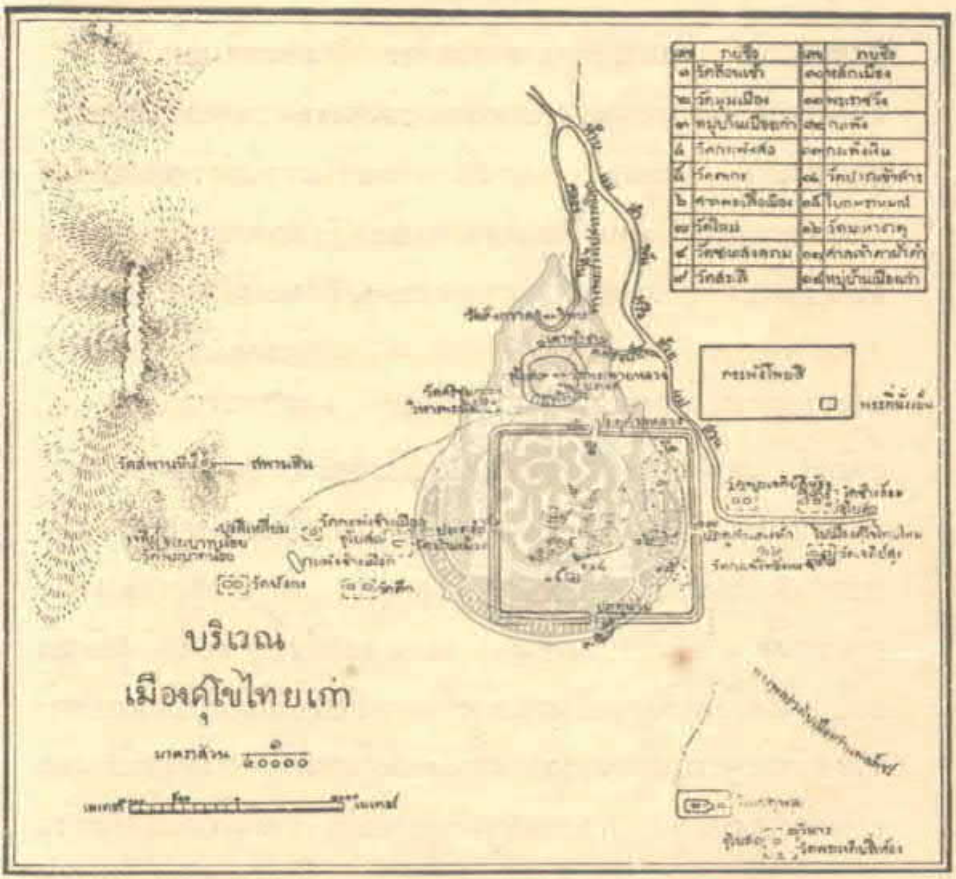
เป็นเช่นนั้นแล้วก็ต้องแปลว่าวัดนี้เก่ามาก เพราะเมื่อสมัยที่วงศ์ของพระเจ้ารามคำแหงเป็นราชาในเมืองสุโขทัยนั้น เมืองได้ตั้งอยู่แล้วในที่ซึ่งตั้งอยู่บัดนี้ ดังปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักที่ ๑ แต่ตรวจดูในท้องที่มีวัดเชตุพนนั้นไม่พบสิ่งสำคัญอะไรที่จะถือเป็นพยาน ว่าเมืองเดิมได้อยู่ที่นั่น และนักถึงชื่อวัดอีกว่า "วัดเชตุพน" ดังนี้ ก็ดูน่าจะไปสร้างไว้ในที่เป็นวนะหรือป่า ซึ่งจะตรงตามแบบเชตวนารามเดิม ซึ่งสร้างอยู่ภายนอกเมืองสาวัตถีฉะนั้น วัดเชตุพนที่สุโขทัยนี้ก็ไม่ห่างไกลจากเมืองนัก เพียง ๕๐ เส้น ซึ่งยังใกล้กว่าวิหารสูงพระอัฐารศคูบยนและที่เขาพระบาทน้อย แต่ที่ทาง "พิหารอรญญิก" นั้น พ่อขุนรามคำแหงยังทรงช้างออกไปนบได้เนืองๆ "วนนเดอนพเดอนเต็ม" ซึ่งเป็นพยานอยู่ว่าวัดสำคัญๆ ไม่จำเป็นจะต้องอยู่ในเมืองทั้งนั้น แต่อย่างไรๆ ก็ดี วัดเชตุพนนี้เป็นวัดที่สำคัญและน่าดูอย่างยิ่งอันหนึ่งในเมืองสุโขทัย และถ้าผู้ใดไปที่นั่นไม่มีเวลาดูอื่นก็ควรพยายามไปดูวัดนี้จงได้

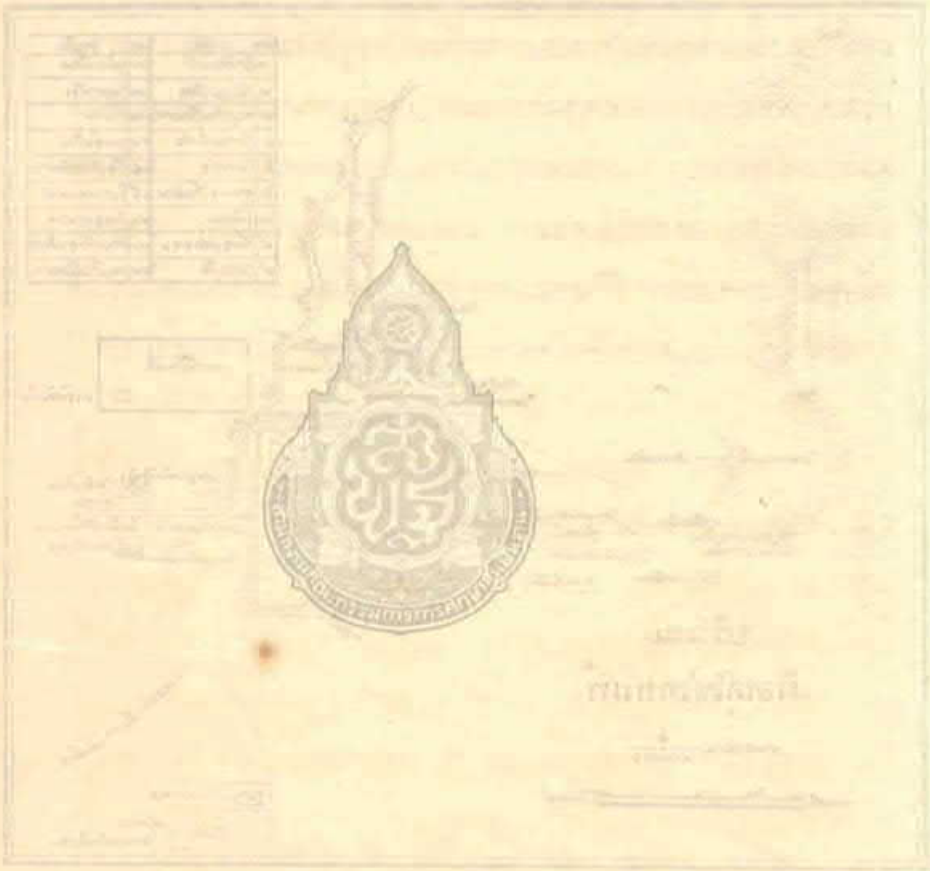
ต่อวัดเชตุพนไปทางตะวันออกยังมีวัดอยู่อีกวัดหนึ่ง ซึ่งราษฎรเรียกกันว่าวัดเจดีย์สี่ห้อง เพราะในนั้นมีพระเจดีย์องค์หนึ่งที่ฐานรองระฆังทำเป็นคูหาสี่ทิศ ต่อพระเจดีย์นั้นออกไปทางตะวันออกมีอุโบสถอยู่หลังหนึ่งซึ่งไม่ผิดแปลกอะไร การก่อสร้างในวัดนี้ใช้แลงเป็นพื้น ที่อุโบสถนี้ห่างจากวัดเชตุพนเพียงประมาณ ๒ เส้นเท่านั้น จึงเห็นว่าน่าจะเป็นวัดเดียวกับวัดเชตุพนนั่นเอง จริงอยู่ระหว่างวัดทั้ง ๒ นี้มีคูคั่นอยู่ แต่คูนี้อาจจะขุดขึ้นภายหลังก็ได้ หรือ

ขุดเพื่อขังน้ำใช้ในวัดก็ได้ ถ้าวัดนั้นไม่ใช่อันหนึ่งอันเดียวกันกับวัดเชตุพนแล้ว ก็ต้องเป็นที่สร้างขึ้นภายหลัง เมื่อวัดเชตุพนหายเป็นวัดสำคัญเสียแล้ว แต่พิจารณาดูที่อุโบสถก็ดูท่าทางเป็นของโบราณ แลงที่ใช้ทำเสาก็เป็นก้อนเองๆ พอใช้ อีกประการหนึ่งภายในเขตที่เรียกว่าวัดเชตุพนนั้น อุโบสถหรืออาหารหามิได้ จึงน่าสันนิษฐานว่า อุโบสถในที่ซึ่งเรียกว่าวัดเจดียสถานเองคืออุโบสถของวัดเชตุพน และวัดเจดียสถานเป็นส่วนหนึ่งของวัดเชตุพนที่ดินแปลงที่เรียกว่าวัดเชตุพนเดี๋ยวนี้เป็นแปลงที่รักษาไว้ให้สะอาดงดงาม เป็นที่พระราชาเสด็จและราษฎรไปนมัสการ ทางแปลงที่เรียกว่าวัดเจดียสถานเดี๋ยวนี้เป็นที่อยู่ของพระสงฆสามเณร

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๙

(๑) ในคำจารึกพ่อขุนรามคำแหงเรียกทิศว่า ทิศหัวนอน ทิศหนึ่งทิศตีนนอนทิศหนึ่ง เมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือนี้ ทรงสำคัญว่าทิศหัวนอนจะเป็นทิศเหนือและทิศตีนนอนจะเป็นทิศใต้ตามคติพราหมณ์แต่คติของไทยโบราณตรงกันข้าม คือว่าทิศใต้เป็นทิศหัวนอน ทิศเหนือเป็นทิศตีนนอน เพื่อจะให้หนังสือเรื่องนี้ถูกต้อง ต้องเปลี่ยนตอนที่ ๗ เป็น "ตอนหัวนอน" เปลี่ยนตอนที่ ๙ เป็น "ตอนตีนนอน" และต้องแก้ไขอธิบายในฉบับเดิมบ้างเล็กน้อย

บริเวณ
เมืองศุโขไทยเก่า
มาตราส่วน 1/10000

ตอนที่ ๙

เมืองสุโขทัย "เบื้องทิศเหนือ"

"เบื้องทิศเหนือ" คือทิศเหนือเมืองสุโขทัย ได้ความตามจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า มีตลาดปากทางมีพระอจน มีปราสาท มีบ้าหมากพร้าวบ้าหมากตาง มีไร่นา มีถนถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็กดูน่าสนุกดีกว่า "เบื้องตวนนโอก" แต่สู้ "เบื้องตวนนตก" ไม่ได้ ครั้นได้ไปตรวจดูทิศต่าง ๆ ตามแถบนั้นแล้ว ก็เห็นว่าจริงตามที่ได้นึกไว้แต่แรก[๑]

นอกกำแพงเมือง ค่อนไปทางมุมตะวันตกเฉียงเหนือและไม่ไกลจากกำแพงนัก มีวัดสำคัญอยู่วัดหนึ่งเรียกว่าวัดศรีชุม ในวัดมีชนสำคัญคือวิหารมีพระใหญ่ก่ออิฐถือปูนแลงเป็นพระมารวิชัยหน้าตักกว้าง ๕ วาสูง ๖ วา ส่วนวิหารเองนั้นดูภายนอกรูปเป็นสี่เหลี่ยมมีผนังสูงเกลียง ๆ ขึ้นไปสูง ๗ วา มีรานเป็นบันได ๓ ชั้นรอบตัวทั้งขอบผนังข้างบนมีเป็นบัว ใต้บัวลงมามีลวดลายเป็นเพื่องย่อยลงมาเป็นพวง ๆ ด้านหน้ามีบันไดขึ้น และรอยซุ้มประตูซึ่งพังลงมาแล้วยังพอแลเห็นได้ ตัวประตูเองรูปชอบกล คูส่วนสูงเกินกว่าส่วนกว้างมากเหลือเกิน ประตูนี้กว้างพอคน ๒ คนจะเดินหลีกกันได้อย่างยัดเยียดหน่อยเท่านั้น แต่ทางส่วนสูงนี้นยอดคูหาเกือบถึงบัวบน คือในช่องประตูนี้ถ้าจะคิดส่วนสูงตั้งแต่ธรณีขึ้นไปจนถึง

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๙

ยอดดูหาเห็นจะกว่า ๖ วา รูปช่องนั้นก็ตรง ๆ ขึ้นไปเฉย ๆ ก่อน แล้วจึงไปสอบเข้าเป็นซุ้มมียอดออกจะเรียว ดูรูปร่างแปลกนัยน์ตามาก ข้างในวิหารนั้นมีทรักแรกก่อเป็นมุมเหลี่ยมไม้สิบสอง ผนังก่อเป็นสองชั้น มีช่องเข้าไปได้ทางประตูซุกข้างซ้าย ได้ส่งคนเข้าไปทางช่องนั้นเพื่อตรวจดู ได้ความว่าในชั้นแรก ๆ เข้าไปลำบาก ต้องคลานหรือเดินย่อ ๆ เพราะอิฐปูนทลายลงมากองอยู่ทับถมมาก แต่พอเลยมุมหนึ่งกลับนั้นไปขึ้นได้สบาย เดินวนเวียนไปในระหว่างซอกผนังจนถึงทับบน ผนังมีช่องทะลุอยู่แห่งหนึ่ง พระพุทธาภิบาลได้ให้จัดการทำบันไดขึ้นไปถึงที่นั้น ผู้ที่ขึ้นไปคราวหลังจึงไม่ต้องไปคลานมุดเข้าทางช้างประตู ตรงขึ้นถึงขึ้นบนที่มีบันไดนั้นได้ทีเดียว ในซอกผนังนั้นคนธรรมดาเดินต้องตะแคงตัว ที่ผนังมีลวดลายเขียน บนเพดานมีรูปสัตว์บนแผ่นศิลาอยู่ข้างจะเลือน ๆ และทั้งต้องแหงนและมองเอียง ๆ จึงเป็นการลำบากที่จะดูรูป แต่พอเห็นได้ว่ามีรูปคนใส่ชฎาเทริดอยู่ในรูปเหล่านั้นมาก มีอย่างยานต่าง ๆ ทรงรถม้าก็มี เข้าใจว่าจะเป็นภาพเรื่องชาดกและปฐมสมโพธิ์ หนังสือก็ลบ ๆ เลือน ๆ เสียมาก ทั้งอ่านต้องตะแคง ๆ ดู เข้าใจว่าเป็นหนังสือเขมรบ้าง ไทยโบราณบ้าง แต่เหลือที่จะอ่านให้ได้ความได้ ค้นหาดูศักราชก็ไม่พบเลย เดินไปในซอกผนังนั้นต่อไป จนถึงทางด้านผนังหลังมีช่องเป็นประตู เดินออกมาที่หลังพระประธานได้ แล้วเดินในช่องผนังต่อไป ขึ้นบันไดไปเป็นลำดับ จนถึงบนชั้นยอดบับบนผนัง จึงแลเห็นหลุมสำหรับ

รับเสาสี่หลุม อยู่มุมละหลุม ซึ่งทำให้เดาว่าเครื่องบนเป็นไม้หลังคามุงกระเบื้อง แต่รูปหลังคานั้นเดาผิดไปถนัด คือเมื่อเห็นทีแรกเดาว่าจะเป็นหลังคาอย่างมณฑป แต่ภายหลังได้ไปเห็นวิหารวัดสระประทุมที่เมืองสวรรคโลก ซึ่งมีรูปเหมือนวิหารวัดศรีชุมนั้นไม่ผิด จึงได้เห็นว่าเดารูปหลังคาผิด คือตามความจริงหลังคาเป็นรูปเหมือนชายคาว่า มีหน้าจั่วหน้าหลัง ดังปรากฏอยู่ในรูปวัดสระประทุมที่ได้พิมพ์ลงไว้ในสมุดนี้ด้วยแล้ว แต่วิหารที่วัดสระประทุมเมืองสวรรคโลกนั้นเล็กกว่าวิหารวัดศรีชุมนั้นมาก ผนังที่วัดสระประทุมก็ไม่ได้มีเป็นสองชั้นอย่างนั้น ผนังสองชั้นนั้นดังใจทำเป็นทางคนชั้นเป็นแน่ เพราะว่าพอถึงข้อที่เคยมีเจาะช่องแสงสว่างไว้ด้วยทุกแห่ง แต่ไหน ๆ จะทำทั้งทีแล้ว จะทำให้ชั้นลงง่าย ๆ หน่อยไม่ได้ อย่าว่าแต่คนอื่นเลย แม้คนผอมก็ต้องเดินตะแคง ๆ รูปวิหารนั้นตะเนดูด้วยตาว่าเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส แต่วัดดูได้ความว่าด้านตะวันออกตะวันตก ๑๓ วา ๑ ศอก ด้านเหนือด้านใต้ ๑๑ วา ๓ ศอก ผิดกันนิดหน่อยเท่านั้น ทางสูงตะเนว่าตั้งแต่พื้นดินถึงบัวบน ผนังประมาณ ๑๐ วา จะหย่อนก็ไม่มากนัก หน้าวิหารนั้นออกมามีโบสถ์ย่อม ๆ มีเสาแลงข้างละสองแถว ในร่วมเสาชั้นในกว้างราว ๓ วา ระเบียงออกข้างละ ๑ วา มีผนังเจาะช่องแสงสว่างเข้าเป็นรูปกากบาท คล้ายผนังวิหารพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลก ด้านหน้าคือตะวันออกมีประตูสองประตู การก่อสร้างทั้งอุโบสถและวิหารใช้อิฐปนแลง คือใช้แลงเป็นรากและฐานเป็นต้น ผนัง

คอนบนก่อด้วยอิฐแผ่นหนา ๆ และเรียง ๆ สังเกตดูผู้มอทำอยู่ข้าง จะประณีต เห็นได้ว่าเป็นวัดสำคัญอันหนึ่ง

ได้ทราบข่าวว่าทนเคยมีหลักศิลาจารึกอยู่อันหนึ่ง แต่พระสารสาส์นพลขันธ์ (เยรีน) ขึ้นมาเที่ยวทน ได้ยกไปจากวัดนั้น จะได้เอาไปไหนต่อไปก็ไม่ได้ความ[๑] ข้อที่มีหลักศิลานี้ ทำให้พระวิเชียรปราการเดาว่าทนคือถ้ำพระราม ที่พระเจ้ารามคำแหงกล่าวถึงในข้อความกล่าวไว้แห่งหนึ่งว่า "จารึกอนนี้มีในถ้ำขอถ้ำพระรามอยู่ฝั่งน้ำลำพาย" พระวิเชียรอธิบายความที่เดาว่าทนเป็นถ้ำเพราะลอดเข้าไปในช่องผนังได้ และพระพยุหาภิบาลก็รับรองว่าชาวเมืองนนี้นิยมกันว่าทางขุดข้างขวาประตูหารมีช่องเหมือนเช่นข้างซ้ายแต่ขอทางขวานี้ว่าเดินไปเข้าถ้ำอันหนึ่ง และกล่าวว่าได้มีคนเดินไปในถ้ำนี้หลายวัน จนไปออกที่ปากถ้ำทางเมืองสวรรคโลก เพราะฉะนั้นเขาจึงได้เคยบีดปากถ้ำนี้เสียด้วยอิฐปูน แต่นี้เป็นแต่คำเล่ากันต่อมาดูไม่น่าเชื่อเลย ถ้าแม้จะมีช่องทางข้างขวาจริง ซึ่งอาจจะมีได้ ก็น่าจะไม่เดินไปได้ไกลกว่าได้ฐานพระประธาน บางทีเขาจะทำเป็นที่เก็บทรัพย์ก็ได้ แต่ข้อที่จะเหมือนทนเป็นถ้ำพระรามดูอยู่ข้างจะหนักไปนัก ข้าพเจ้าจึงไม่ได้ยอมลงเนื้อเห็นด้วยกับพระวิเชียร และได้ขอให้พระพยุหาภิบาล

---

๑ ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๙

๒ ดูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๙

สืบค้นหาถ้ำพระรามต่อไป ภายหลังก็ได้ค้นพบถ้ำพระรามจริงตามที่คาดหมายไว้[๑]

วัดศรีชุมนี้ได้มีกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารกรุงเทพทวาราวดีแห่งหนึ่ง คือปลายแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อกรุงศรีอยุธยากับกรุงหงสาวดีขาดทางพระราชไมตรีกันแล้ว นันทสุกับราชสงครามแม่ทัพมอญ ซึ่งได้มาตั้งประจำอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชรทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ได้เสด็จยกทัพไปจากเมืองพิษณุโลก ก็ให้เลิกทัพออกจากเมืองกำแพงเพชรหนีไป สมเด็จพระนเรศวรตรัสให้พระยาไชยบุรณ์ขุนพระศรี และพระหัวเมืองทั้งปวงยกทัพตามไป ก็ทันนันทสุกับราชสงครามแตกกระจัดกระจายหนีไป และไทยใหญ่ชาวแสนหวีที่มาอยู่เมืองเชียงทองได้เข้าพึ่งพระราชสมภาร ทัพหลวงประทับ ณ เมืองเชียงทอง (คือเมืองที่ได้กล่าวถึงแล้วในตอนที่ ๓ นั้น) นี้คือในปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๙๒๗ ในขณะนั้นพระยาพิชัยข้าหลวงเดิมทราบว่า สมเด็จพระนเรศวรกับพระเจ้าหงสาวดีเกิดเป็นปรปักษ์แก่กันก็คิดเป็นขบถ ไม่ไปตามเสด็จงานพระราชสงครามตามพระราชกำหนด คงจะนึกประมาทว่าแตกกับหงสาวดีแล้วกำลังจะน้อย จึงได้กวาดต้อนครอบครัวของตัวและครัวชาวเมืองทั้งปวง อพยพไป ณ เมืองสวรรคโลก ชักชวนพระยาสวรรคโลกให้เข้าด้วย จะยกไปตีเมืองพระพิษณุโลก หลวงปลัด ขุนยกกระบัตร ขุนนรนายกไม่ยอมเข้าด้วย พระยาพิชัยก็ให้

---

๑ ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๙

คุมเอาตัวคนทั้ง ๓ นี้ไว้ การที่พระยาพิชัยคิดขบถแล้วยกไปตีเมือง สวรรคโลกนั้น นัยว่าๆ จะไปชวนพระยาสวรรคโลกไปตีเอาเมืองพิษณุโลก แต่ถ้าแม้จะเดาก็น่าจะเดาว่าพระยาพิชัยเห็นเมืองพิชัยของตนจะรักษาไว้ให้มั่นไม่ได้ดีเหมือนเมืองสวรรคโลก จึงยกไปสวรรคโลก และถ้าใครได้ไปดูภูมิฐานเมืองพิชัยเก่าแล้ว ก็คงจะไม่รู้สึกว่าเป็นการแปลกอะไรที่พระยาพิชัยจะคิดเช่นนั้น แต่ที่จริงนี่นอกเรื่อง ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรพอได้ทรงทราบข่าวพระยาพิชัย พระยาสวรรคโลกเป็นขบถ จึงเสด็จยกทัพหลวงจากเชียงทองไปเมืองสวรรคโลก เสด็จทางสุโขทัยแวะที่เมืองนั้น ได้ตั้งทัพหลวงตำบลวัดฤาษีชุม (คือวัดศรีชุม) จึงตรัสบัญชาให้ขาวพ่อชุมนุมพราหมณาจารย์ เอาน้ำในบ่อพระสยมภูนาถ และเอาน้ำตระพังโพยศรี มาตั้งบูชาโดยกิริยาพิธีกรรมเป็นน้ำสัตยาธิษฐาน และเอาพระรัตนตรัยเจ้าเป็นประธาน ให้ท้าวพระยาเสนามนตรีมุขทหารทั้งหลายกินน้ำสัตยาแล้ว ครั้นรุ่งขึ้นทัพหลวงก็เสด็จขึ้นทางเขาครับถึงเมืองสวรรคโลก เป็นจบตอนที่เกี่ยวแก่เมืองสุโขทัยเพียงนี้ ตอนที่เมืองสวรรคโลก จะได้กล่าวถึงเมื่อเดาถึงเมืองสวรรคโลกต่อไป

เรื่องนี้เป็นพยานว่าวัดฤาษีชุมหรือวัดศรีชุมนั้นในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชากรุงเทพมหานครยังเป็นวัดสำคัญอยู่นั่นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเป็นพยานว่าเมื่อเวลานั้นพราหมณ์ใน

เมืองสุโขทัยยังมีอยู่ ยังไม่สูญวงศ์ ส่วนบ่อพระสยมภูวนาถนั้น จะได้กล่าวถึงข้างล่างนี้

ต่อจากวัดศรีชุมไปไม่ไกลนัก มีสถานอันหนึ่ง ซึ่งชาวเมืองสมัยนี้เรียกกันว่า วัดพระพายหลวง มีปรางค์ ๓ ยอดเช่นที่วัดศรีสวาย แต่ทลายเสียแล้ว ๒ หลัง ยังคงเหลือแต่หลังเดียว ทำด้วยแลงก้อนใหญ่ๆ มีลวดลายงามดีมาก รูปชุ้มข้างหลังปรางค์ที่พวมพ์มาดิดไว้ในหนังสือเป็นพยานอยู่ว่า ลวดลายงามเพียงไร ภายในปรางค์นั้นหน้าตาเป็นอย่างเช่นข้างในปราสาทศีลาทั้งปวง มีพื้นมีฐานพระศิวลึงค์ ทำด้วยศิลาแลง มีเป็นรางสำหรับรับน้ำสรงพระศิวลึงค์ไหลไปลงรวมทางรางยื่นตรงออกมาข้างหน้า อันเป็นที่รองน้ำมนต์ใช้ในพิธีพราหมณ์ ใช่แต่รูปปรางค์จะเหมือนที่วัดศรีสวาย ยังคะเนได้ด้วยตาได้อีกว่า ทั้งทางสูงและทางกว้างยาวดูจะปานกัน ลวดลายที่ปรางค์นี้เป็นไปทางเทวสถานที่ได้เคยเห็นมาแล้ว บนยอดชุ้มหลังปรางค์นั้นมีรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวรรณ ของเหล่านี้ล้วนเป็นพยานว่าที่นี่เป็นเทวสถานหรือโบสถ์พราหมณ์ แต่ปรากฏว่าได้แปลงเป็นวัดพระพุทธศาสนา เพราะมีอุโบสถอยู่ข้างหลังปรางค์ ทางทิศตะวันตกหน้าปรางค์ออกมามีหารต่อทำนองเดียวกันกับวัดศรีสวาย แต่ที่นี่ต่อเชื่อมกันไม่สนิทเหมือนที่วัดศรีสวาย กับในตัวปรางค์เองก็มีประพุทธรูปปูน แกะด้วยไม้ทึงอยู่ในคูหาด้านตะวันตกอีกด้วย พระนั่งมือแกะแล้วจะ

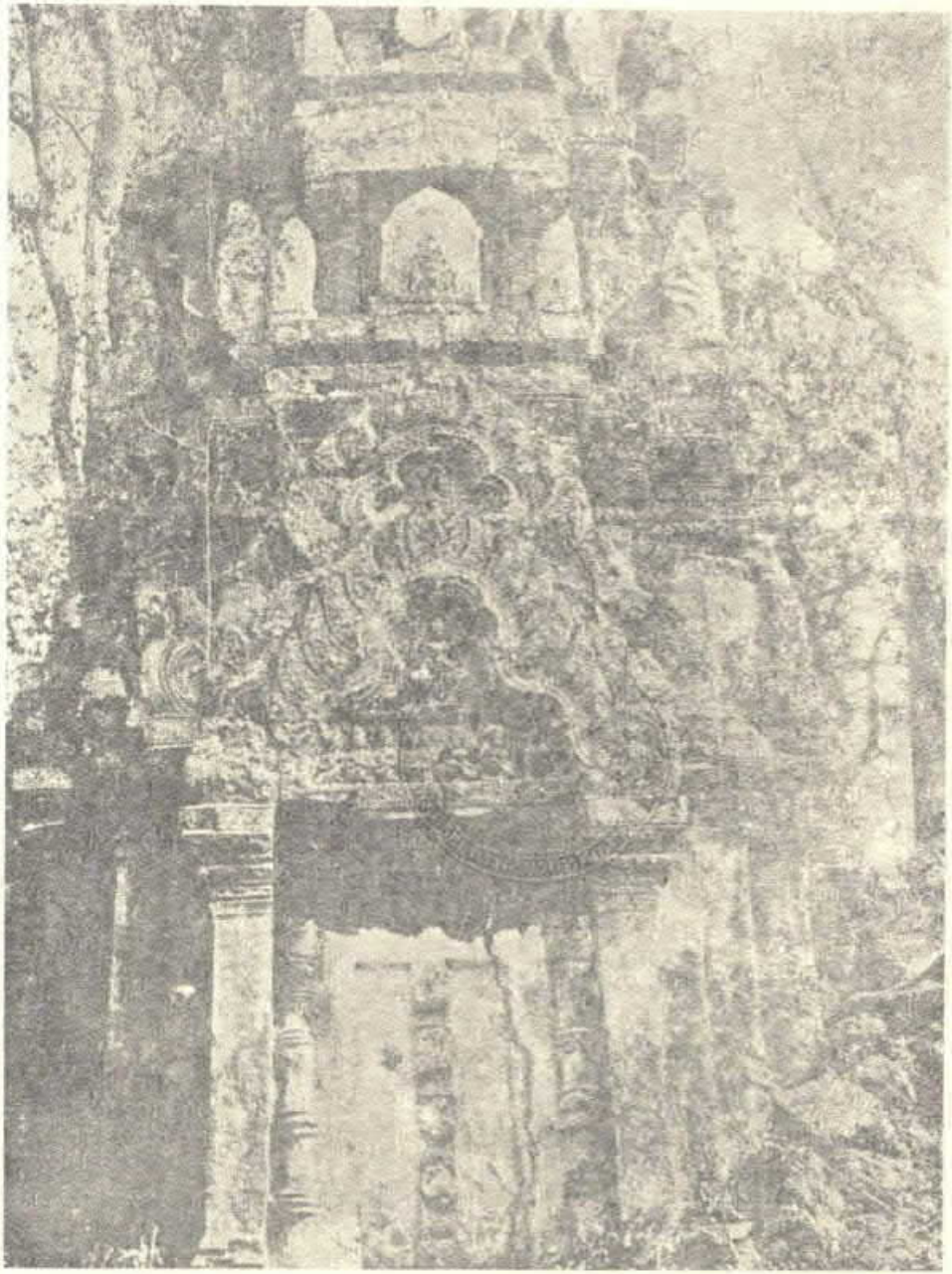
๑ ดูอธิบายเลข (๕) ข้างท้ายตอนที่ ๙

โทรม จึงเชื่อว่าเป็นของใหม่ ที่แปลงสถานเป็นวัดก็เชื่อว่าได้แปลงในไม่ช้านัก ถึงอย่างไร ๆ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตั้งค่ายอยู่ที่สุโขทัยและกระทำพิธีถือน้ำนั้น ก็คงยังเป็นโบสถ์พราหมณ์อยู่ ส่วนบ่อพระสยมภูวนาถ ที่เอาน้ำไปทำพิธีนั้น ถ้าจะเป็นบ่อที่ขุดนั้นยังมีอยู่ใกล้ ๆ ปรางค์ในวัดพระพายหลวงนี้ ถ้าไม่ใช่ที่แห่งนี้คงจะเป็นที่โบสถ์พราหมณ์ในเมือง (คือวัดศรีสวาย) แต่น่าจะเป็นที่นอกเมืองนี้มากกว่า เพราะอยู่ใกล้วัดศรีชุม

ต่อวัดพระพายหลวงออกไปอีก มีเตาเผาถ้วยชาม ตั้งอยู่ในบ่าไผ่ อยู่ตามเนิน ขุดเนินเข้าไปก่อเตาด้วยอิฐ เป็นเตาเตี้ย ๆ มีชนถ้วยชามแตก ๆ ทิ้งอยู่ตามริมเตาบ้าง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นชามที่เสียเขาทิ้ง ที่เคลือบเสร็จก็มี ที่เขียนแล้วยังไม่ได้เคลือบก็มี พันชามที่เป็นชนิดที่เรียกว่า สังคโลก บางที่ก็มีเป็นลวดลายเป็นดอกไม้บ้างก็มี ผมมีเวลาสังเกตสวรรคโลกไม่ได้ ตามใกล้ ๆ แถบเตานี้มีพันดินดุ่มแตกระทิงหน้าสันน้ำซึ่ง มีไผ่และหญ้าขึ้นตามขอบแต่ในดุ่มนั้นเองไม่มีอะไรขึ้นเลย แห่งหนึ่งจะเนื้อที่กว้างกว่า ๑๐ วา หรือ ๑๕ วา ยาวประมาณ ๕ เส้น อย่างไร ๆ ก็ไม่ใช่ที่นาหรือไร่ จึงเข้าใจว่าจะเป็นที่เขาขุดดินขึ้นมาใช้ในการปั้นถ้วยชาม คนโดยมากบางทีจะพึงได้ทราบเป็นครั้งแรกเมื่ออ่านหนังสือนี้ ว่าถ้วยชามสุโขทัยมี ถึงแม้ได้พบปะชามสุโขทัยก็คงเข้าใจว่าเป็นชามสังคโลก ที่จริงเข้าใจว่าสุโขทัยคงได้วิชามาจากสวรรคโลกอีกชั้นหนึ่ง

---

๑ ดูอธิบายเรื่อง (๖) ข้างท้ายตอนที่ ๙

ซุ้มปรางค์ วัดพระพายหลวง เมืองสุโขทัย

ต่อเตาถ่วยชามออกไปอีก และไม่สู้ห่างจากนั้นนัก มีที่อีกแห่งหนึ่ง คือวัดสังกะวาด ที่ว่าเป็นที่ดูนั้นไม่ใช่เพราะเป็นวัดที่สวยงดงามอะไร แต่เพราะในคำแปลหลักศิลาที่ ๒ ได้กล่าวว่าวัดนี้ คือวัดสังฆาวาส ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสร้างขึ้น สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยางกูรได้ทรงแต่งเรื่องนี้ไว้ว่า "ครั้งหนึ่งมีรับสั่งให้ราชบุรุษไปอาราธนาพระเจดีย์และพระมหาเจดีย์มาประดิษฐานในเมือง แล้วโปรดให้สร้างพระมหาธาตุรูปปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง แล้วสร้างพระอารามในที่พระมหาธาตุนั้นพร้อมด้วยอุโบสถวิหารการเปรียญเสนาสน์พระสงฆ์บริบูรณ์ แล้วหล่อพระพุทธปฏิมากรด้วยทองสัมฤทธิ์บริสุทธิ์เท่าพระองค์ทำไว้เป็นประธานในพระอุโบสถ จึงพระราชทานนามอารามว่า สังฆาวาสอารามวิหาร ทุกวันนี้ชาวเมืองเหนือเรียกชื่อว่าวัดสังกะวาด" ต่อไปอีกหน่อยหนึ่งมีข้อความว่า "แล้วทรงหล่อรูปพระศรีอาริยองค์หนึ่งประดิษฐานไว้ในพระวิหารคดทิศใต้ในอาราม" ถ้าจะสันนิษฐานตามข้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ จะต้องว่าวัดสังฆาวาสหรือสังกะวาดนั้นคงเป็นวัดใหญ่โตพอใช้ แต่ตามความจริงวัดสังกะวาดที่ได้เห็นนั้น ไม่เป็นเช่นที่คาดหมาย ที่นั่นมีฉลักล้อมรอบเป็นเขตในเขตนั้นมีวิหารหลังหนึ่ง หันหน้าสู่ทิศตะวันออก หลังวิหารมีพระเจดีย์ซึ่งทลายเสียหมดแล้ว ยังเหลืออยู่แต่ฐานชั้นมักตุ่มจึงทราบไม่ได้ว่ารูปพระเจดีย์เดิมจะเป็นอย่างไร ตัววิหารนั้นยาว ๑๒ วา ๒ ศอก กว้าง ๔ วา ๑ ศอก มีเสาทำด้วยแลงท่อนกลมใหญ่

ต่อกัน มีระเบียงล้อมรอบ มีพระประธานก่อด้วยอิฐอยู่องค์หนึ่ง สังเกตว่าทำคนละคราวกับวิหาร และฐานพระก็เชื่อมติดกับเสาไม่สนิท นอกวิหารออกมามีเป็นศิลาเสาสี่เหลี่ยม ข้างปลายมีบากช่องเหมือนจะเข้าประกบกับอะไรสักอันหนึ่ง ในที่บากนั้นยังมีอิฐกับปูนเกาะอยู่ กับมีเสาเช่นนี้อยู่หลายเสาทั้งเรียงรายอยู่ จึงสันนิษฐานว่า คงจะเป็นส่วนหนึ่งของระเบียง และผนังระเบียงคงเป็นชนิดลูกกรงอย่างที่วัดเชตุพน นอกจากวิหารนี้กับพระเจดีย์ก็ไม่มีอะไรอีก ส่วนการเปรียญหรือเสนาสน์ที่กล่าวว่ามีบริบูรณ์นั้น ถึงจะหาไม่พบก็ไม่เป็นที่น่าประหลาดใจ เพราะคงทำด้วยไม้ แต่วิหารคดที่ตั้งรูปพระศรีอาริย์ควรจะหาพบได้ แต่ไม่มีเลย พระวิเชียรปราการออกความเห็นว่าจะอยู่ที่วัดมหาธาตุในเมือง แต่หนังสือท่านกล่าวว่าอยู่ที่วัดสังกะวาด ค้านกันอยู่ ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าจะปลงใจลงทางไหน ความสงสัยของข้าพเจ้าจะยิ่งหนักขึ้นไปกว่าของพระวิเชียรปราการเสียอีก คือสงสัยว่าวัดสังกะวาดที่ได้ไปดูนั้น จะเป็นวัดสังฆาวาสแน่แล้วหรือ ดูรู้สึกว่าเล็กน่าเสียใจเต็มที ไม่น่าจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเท่าพระองค์ไว้ และวัดนี้ก็อยู่ห่างไกลจากเมืองถึง๖๐เส้น แต่ถ้าแม้จะตกลงว่าวัดนี้เป็นวัดสังฆาวาสแน่แล้ว ก็จะต้องสันนิษฐานความว่า เดิมพระเจ้าธรรมิกราชทรงพระดำริว่าที่นี่เป็นที่สำราญ มีต้นหมากรากไม้บริบูรณ์ ทั้งมีลำน้ำเรียกว่าคลองดิน ซึ่งติดต่อไปถึงลำน้ำแม่ลำพัน อยู่ข้างนั้นด้วย จึงได้ไปทรงสร้างวัดสังฆาวาสขึ้นไว้ และเพราะเป็นวัดที่ทรงสร้าง

ใหม่เป็นที่โปรดปราน จึงหล่อพระพุทธรูปเท่าพระองค์ไปประดิษฐานไว้ ณ ที่นั้น แต่ในคำแปลหลักศิลาที่ ๒ นี้ ต่อเรื่องรับพระสาม์สังฆราชไปแล้ว มีข้อความกล่าวอยู่ว่า "ครั้นออกพรรษาแล้วพระองค์ทรงตั้งมหกรรมการฉลองพระพุทธรูปสัมฤทธิ์หล่อเท่าพระองค์นั้น ทรงประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัยโดยบุรพทิศด้านพระมหาธาตุนั้น" ถ้าจะยังคงเชื่อเรื่องวัดสังกะวาดอยู่อย่างเดิม ก็จะต้องเดาต่อเรื่องไปอีกว่า พระพุทธรูปสัมฤทธิ์เท่าพระองค์ซึ่งได้กล่าวแล้วว่าประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดสังฆาวาสนั้น ภายหลังได้ขอเข้ามากระทำการฉลองในเมือง แล้วจึงได้เลยประดิษฐานไว้กลางเมืองโดยบุรพทิศด้านพระมหาธาตุดังอยู่ช้างจะยุ่งอย่างไรอยู่ แต่ถ้าไม่เป็นเช่นที่ได้กล่าวเดาเป็นเรื่องมายอย่างข้างบนนี้แล้ว ก็เห็นมีหนทางที่จะสันนิษฐานได้อีกอย่างเดียว คือว่าวัดสังกะวาดที่เห็นนั้นไม่ใช่วัดสังฆาวาสในหนังสือ ถ้าแม้จะถามต่อไปว่าถ้าเช่นนั้นวัดสังฆาวาสอยู่ที่ไหนก็จะต้องเดาตอบว่าน่าจะเป็นวัดมหาธาตุกลางเมืองนั่นเอง[๑] และที่ว่าพระเจ้าธรรมมิกราชทรงสร้างขึ้นใหม่นั้น แปลว่าปฏิสังขรณ์หรือสถาปนาวัดมหาธาตุนั่นเอง และสร้างของอื่น ๆ เพิ่มเติมลงอีกมาก ถ้าแม้ดูในวัดมหาธาตุก็อาจจะแลเห็นได้ว่า สถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นไม่ได้สร้างขึ้นในคราวเดียว สร้างเป็นหลายคราวด้วยกัน ถ้าแม้สันนิษฐานเอาวัดมหาธาตุเป็นวัดสังฆาวาสแล้ว ดูข้อความทั้งปวง

๑ ดูอธิบายเลข (๗) ข้างท้ายตอนที่ ๙

ก็ไม่สู้จะค้านกันนัก แต่ทั้งนี้แล้วแต่ผู้ชำนาญในทางโบราณคดีจะวินิจฉัยต่อไป*

---

* ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๙

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๙

(๑) คำว่าปสานในจารึกพ่อขุนรามคำแหง หมายความว่า คลาดอันมีร้านเป็นแถวติดต่อกัน

(๒) พระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่วัดศรีชุม ตรงกับที่เรียกว่า พระอจน ในจารึกพ่อขุนรามคำแหง สันนิษฐานว่าเดิมจะเป็นวิหาร โถงสร้างด้วยเครื่องไม้ สร้างวิหารก่ออิฐต่อรัชกาลหลัง ข้อสังเกตเห็นฝาผนังตรงเข้าพระพุทธรูปก่อรุ้งออกไป ถ้าสร้างพระวิหารกับพระพุทธรูปคราวเดียวกันก็จะหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระพุทธรูปก็มรอยบันพอกแก้ไขหลายครั้ง สันนิษฐานว่าองค์เดิมเห็นจะพังเสียครั้งหนึ่ง องค์ที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้สร้างขึ้นภายหลังสร้างวิหาร อนึ่ง ราชบัณฑิตยสภาได้ให้ขุดขนกากอิฐปูนที่พังออกจากช่องในผนังเดียวนี้ได้แต่ข้างล่างมิต้องคลานดังแต่ก่อน ได้ตรวจดูด้วยแสงไฟฟ้าเห็นผนังที่ในช่องนั้นมีรอยเขียน ลวดลายประสานเป็นพระพุทธรูปเรียงเป็นแถวแต่ลบเลือนเสียมากแล้ว คิดว่าจำหลักภาพที่ทับข้างบนเป็นเพดานนั้น เป็นภาพพระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ ในเรื่องนิบาตชาดก มีตัวหนังสือไทยบอกเรื่องด้วยทุกแผ่น (ได้เอาลงมาไว้ในหอพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแผ่น ๑) เรื่องตำนานของศิลาชาดกเหล่านี้ ได้ความในศิลาจารึก ซึ่งพบซ่อนอยู่ในซอกผนังนั้น (เดี๋ยวนี้อยู่ที่หอพระสมุดวชิรญาณในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) ว่าเดิมอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วยกันกับศิลาจารึก

นั้น เป็นเค้าเงื่อนให้สันนิษฐานว่า ศิลาชาดกแต่เดิมเห็นจะสร้างเป็นเครื่องประดับพระเจดีย์ในวัดมหาธาตุ หรือประดับพระเจดีย์ที่เมืองอื่นได้มาโดยพระเดชานุภาพ ให้จารึกอักษรไทยแถลงเรื่องลงไว้ทุกแผ่น แล้วรักษาไว้ที่วัดมหาธาตุ ครั้นนานมาศิลาชาดกนั้นตากแดดตรำฝนชำรุดปรักหักพังไป กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงองค์ใดองค์หนึ่ง จะทรงสร้างวิหารวัดศรีชุม จึงให้ทำฝาผนังวิหารเป็นช่อง และเอาศิลาชาดกกับศิลาจารึกเรื่องพงศาวดารเมืองสุโขทัยไปไว้ในนั้น เพื่อรักษามิให้เป็นอันตราย ว่ามานี้ตามความสันนิษฐาน

(๑) ศิลาจารึกที่เอามาจากวัดศรีชุม คือศิลาจารึกเรื่องพงศาวดารสุโขทัยที่กล่าวมาแล้ว เรื่องที่จะเอาลงมากรุงเทพ ฯ นั้น เกิดด้วยมีชาวต่างประเทศขึ้นไปเที่ยวเก็บ (บางทีถึงลัก) ของโบราณทางเมืองเหนือเอาไปต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งข้าพเจ้าเมื่อเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการให้คิดอ่านเก็บของโบราณซึ่งควรหวงแหน เอาลงมารักษาไว้เสียกรุงเทพ ฯ ข้าพเจ้าได้แต่งให้พระยาศรีสุนทรพิทักษ์ (ทัด) เมื่อยังเป็นหลวง กับพระยาจ่าแสนยากรณ์ (ดิศ) เมื่อยังเป็นหลวงกำจัดไพรินทร์ เป็นข้าหลวงขึ้นไปตรวจเก็บของโบราณ ได้ศิลาจารึกหลายแผ่น รวมทั้งแผ่นที่อยู่วัดศรีชุม กับเอาศิลาชาดกลงมาด้วย ๒ แผ่น ในครั้งนั้นข้าพเจ้าส่งไปไว้ ณ พิพิธภัณฑสถาน ศิลาที่ว่าพระสารสาส์นพลขันธ์เอาลงมาเห็นจะได้ก่อน

(๔) ถ้าพระรามนั้นค้นพบเมื่อภายหลัง ดังจะปรากฏในตอนที่ ๑๐ ต่อไป

(๕) ที่กล่าวในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงว่า ทางเบื้องต้นนอน (ทิศเหนือ) เมืองสุโขทัยมีปราสาท หมายความว่าปราสาทหินวัดพระพายหลวงนี่เอง กระบวนสร้างปราสาทหินวัดพระพายหลวงนี้เป็นแบบขอม และเมื่อได้ตรวจดูพื้นที่เห็นมีแนวคูรอบเป็นเขตที่ใหญ่โตกว่าก่อน จึงสันนิษฐานว่าที่วัดพระพายหลวงนี้เห็นจะเป็นตัวเมืองเดิมเมื่อครั้งขอมปกครอง ครั้นไทยครองเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีจึงสร้างเมืองขึ้นใหม่ใหญ่โตกว่าเมืองเดิม

(๖) เรื่องถ้วยชามสังคโลกสุโขทัยจะอธิบายข้างท้ายตอนที่ ๑๗

(๗) ชื่อวัดว่า "สังกะวาส" ก็มาแต่สังฆาวาส เหตุใดจึงเปลี่ยนเป็นสังกะวาส ข้อนี้ข้าพเจ้าเคยได้ยินสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประทานอธิบายพระนามกรมขุนนรานุชิต อันทรงพระนามเดิมว่า "สังกทัต" ว่าตามแบบโบราณคำ "สังกะ" ใช้เมื่อหมายความว่าสงฆ์ซึ่งไม่มีตัวตน ถ้าสงฆ์มีตัวตนใช้คำ "สังฆะ" ดังนี้ จึงสันนิษฐานว่าที่เรียกชื่อว่า "วัดสังฆาวาส" หรือ "สังกะวาส" นั้น เห็นจะหมายความว่าวัดที่มีโบสถ์เป็นที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรมได้ ด้วยวัดในสมัยสุโขทัยนั้นไม่มีโบสถ์เป็นพื้น ถ้าสันนิษฐานถูกโชคร้าย วัดสังกะวาสซึ่งกล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือก็คือวัดมหาธาตุที่กลางเมือง ถูกต้องดังทรงพระราชวิจารณ์ในหนังสือนั้น

(๘) ที่เรียกว่า "พระเท่าพระองค์" ในศิลาจารึก ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าหมายความว่าเท่าพระองค์พระพุทธเจ้ามิใช่เท่าพระองค์ท่านผู้สร้างพระนั้น เกิดแต่คติความเชื่อกันว่า พระองค์พระพุทธเจ้าจะโตสักเท่าไหน ก็สร้างพระขนาดเท่าที่เชื่อกันในสมัยนั้น ตัวอย่างในกรุงเทพ ฯ นี้ก็มี เช่นพระพุทธรูปองค์ที่อยู่ท่ามกลางพระสาวก ๘๐ ที่ในพระอุโบสถวัดสุทัศน์ ก็สร้างตามขนาดที่นิยมกันในสมัยรัชกาลที่ ๔ ว่าเท่าพระองค์พระพุทธเจ้า แต่เมื่อในครั้งสุโขทัยจะเข้าใจกันว่าพระพุทธเจ้าจะใหญ่โตสักเท่าไหนก็ไม่พบหนังสือครั้งนั้นบอกไว้มีแต่ที่จะสันนิษฐานอย่างหนึ่งที่ในสมัยนั้นชอบสร้างพระอัฐารส เป็นพระยืนสูง ๑๘ ศอก มีปรากฏหลายองค์ และชอบกล่าวถึงในศิลาจารึก จะนิยมกันครั้งนั้นว่าเท่าพระองค์พระพุทธเจ้าดอกกระมัง ถ้าเช่นนั้นไซร้ข้าพเจ้าเข้าใจว่า "พระพุทธรูปเท่าพระองค์" ที่กล่าวถึงในศิลาจารึกน่าจะเป็นพระศรีศากยมุนี คือพระโตที่เชิญลงมาไว้ในพระวิหารวัดสุทัศน์นั่นเอง เห็นเช่นนี้ด้วยได้ให้ตรวจดูพบฐานดั้งพระศรีศากยมุนีเป็นพระประธานในวิหารหลวงทิศตะวันออกพระมหาธาตุ ตรงกับที่พรรณนาในศิลาจารึกไม่คลาดเคลื่อน

ตอนที่ ๑๐

เมืองสุโขทัย–ข้อความเบ็ดเตล็ด

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องเมืองสุโขทัย เล่าถึงที่ต่าง ๆ ที่ได้ค้นพบได้ตามหนังสือ แต่ยังมีสถานหรือวัตถุที่กล่าวถึงในคำจารึกหลักศิลา แต่ยังค้นไม่พบหรือไม่ได้เห็น เพราะเหตุต่าง ๆ มีอยู่อีกบ้าง ซึ่งยกมารวมไว้กล่าวในตอนนี้ต่อไป

ในคำจารึกหลักศิลาที่ ๑ พระเจ้าราม คำแหงได้กล่าวไว้ว่า "๑๒๑๔ ศกมโรง พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชชนาไลยสุโขทัยนี้ ปลูกไม้ตาลนี้ได้สิบสี่เข้า (บี) จึงพ้นขดารหินตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ วันนี้เดือนดับเดือนโอกแปดวัน วันนี้เดือนเต็มเดือนท้งแปดวันนี้ ฝูงปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือขดารหินสุดธรรมแก่อุบาสกฝูงทวยจำศีล ผิใช่วันนสุดธรรม พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองศรีสัชชนาไลยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขดารหินให้ฝูงทวยลูกเจ้าลูกขุนถือบ้านถือเมืองกนน" ดังนี้ "ขดารหิน" อันใช้เป็นประโยชน์ทั้งเป็นธรรมาสน์นี้ทั้งเป็นราชบัลลังก์ที่ออกว่าราชการนี้ ชาวสุโขทัยจึงนับถือกันว่าขลังนัก ใครนั่งไม่ได้ คงมีอันเป็นบ่วยไข้อะไรไปอย่างหนึ่ง จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระผนวชอยู่ ได้เสด็จขึ้นไปถึงสุโขทัย ได้ประทับบนแท่นศิลานี้แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชะลอลงมากรุงเทพฯ ทรงตั้งไว้เป็นที่ประทับที่หน้าพระอุโบสถวัดราชาธิวาส ครั้นเมื่อได้เสด็จขึ้น

ผ่านพิภพแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ชะลอไปไว้ในลานวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และยังคงอยู่ในที่นั้นจนกาลบัดนี้[๑]

ส่วน ศิลาจารึกต่าง ๆ นั้น พระเจ้ารามคำแหงกล่าวว่า "แลเอามาจารึกอนนหนึ่ง มีในเมืองชลยงสถาปกได้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ จารึกอนนหนึ่งมีในถ้ำชื่อถ้ำพระรามอยู่ฝั่งน้ำลำพาย จารึกอนนหนึ่งมีในถ้ำรัตนธาร" เมืองเชลียงนั้น พระยาอุทัยมนตรีสันนิษฐานว่าจะเป็นเมืองดอง แขวงนครลำปาง ซึ่งเป็นเมืองเก่ามีพระมหาธาตุใหญ่ ตั้งอยู่ริมลำน้ำยม ดูของเขาก็ชอบกลอยู่ พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม) ได้เคยกล่าวเป็นความเห็นว่า เมืองเชลียงนั้นคือเมืองกำแพงเพชร แต่มีข้อเถียงคัดค้านอยู่สำคัญ คือในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับของหลวงประเสริฐอักษรนิติมีข้อความปรากฏอยู่ในเรื่องเมืองเมืองเชลียงว่า "ครั้งนั้น (จุลศักราช ๘๒๒ ปีมะโรงโทศก) พระญาเชลียงคิดเป็นขบถ พาเอาครัวทั้งปวงไปออกแต่มหาราช" ต่อนั้นลงมายังมีข้อความต่อไปอีกว่า "ศักราช ๘๒๓ มะเส็งศก พระญาเชลียงนำมหาราชมาจะเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเมืองเป็นสามารถมิได้เมือง แลจึงยกทัพเบ่รอไปเอาเมืองกำแพงเพชร แลเข้าปล้นเมืองเถิงเจ็ดวันมิได้เมือง แลมหาราชก็เลิกทัพคืนไปเชียงใหม่" ดังนี้ เห็นได้ว่าเมืองเชลียงไม่ใช่เมืองกำแพงเพชร ถ้าเป็นเมืองกำแพงเพชรจะ "พาเอาครัวไปออกแต่มหาราช" ถึงเชียงใหม่ดูจะยากอยู่ และอีกประการหนึ่ง

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐

ยังได้พามหาราชมาตีเมืองกำแพงเพชรอีกเล่า ด้วยเหตุผลเหล่านี้ ทำให้น่าเชื่อว่าเมืองเชลียงเป็นเมืองที่อยู่ในพวกเมืองจังหวัดนอกและใกล้แดนมหาราช จึงเห็นว่าการที่พระยาอุทัยสันนิษฐานเอาเมืองลองเป็นเมืองเชลียงนั้นดูแยบคายอยู่บ้าง ส่วนถ้าพระรามนั้นเมื่อเวลาข้าพเจ้าอยู่ที่สุโขทัยนั้นไม่พบและไม่ได้ข่าวคราวถึงเลย ทั้งการคมนาคมก็ไม่พบอีก แต่ถ้าพระรามนั้นพระพยุหาภิบาลได้ลับได้ความต่อภายหลังจากชาวสุโขทัยว่ามี ข้าพเจ้าจึงแนะนำให้ไปตรวจดูทั่วว่าจะมีอะไรบ้าง พระพยุหาภิบาลได้หาโอกาสไปตรวจถ้าพระรามแล้ว ได้ทำรายงานส่งลงมาให้ข้าพเจ้าจดหมายลงวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๗ มีข้อความละเอียดดังต่อไปนี้

รายงานพระพยุหาภิบาล

เมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม เวลาเช้า ๔ โมง ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยหลวงวรสารพิจิตรผู้พิพากษา ซึ่งเป็นผู้ชำนาญในทางอักษรโบราณ ออกจากเมืองสุโขทัยโดยพาหนะม้า ถึงตำบลเมืองสุโขทัยเก่าเวลาบ่าย ๑ โมง ระยะทางตอนนี้ ๓๐๐ เส้นพักนอน ๑ คืน รุ่งขึ้นวันที่ ๗ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งออกจากตำบลเมืองสุโขทัยเก่า ถึงคลองส่วนเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ระยะทางตอนนี้ ๓๐๐ เส้น จากคลองส่วนถึงเขาค่ายเวลาเช้าประมาณ ๕ โมง ระยะทางตอนนี้ประมาณ ๕๐ เส้น จากเขาค่ายถึงตำบลบ้านด่าน

---

๑ ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐

เวลาเที่ยง ระยะทางตอนนี้ประมาณ ๑๐๘ เส้น หยุดพักร้อน เวลาบ่ายประมาณ ๑ โมง ออกจากตำบลบ้านด่านข้ามแม่น้ำลำพันถึงบ้านคลิ้งชัน เวลาย่ำค่ำ ระยะทางตอนนี้ประมาณ ๘๐๐ เส้น พักนอน ๑ คืน รุ่งขึ้นวันที่ ๘ พฤษภาคม เวลาเช้าสอง ๒ โมงครึ่ง ออกจากบ้านคลิ้งชัน ข้ามเขามะขามผูกวัว ๑ เขาตั้งกลาง ๑ ถึงถ้ำพระรามเวลาบ่าย ๑ โมง ระยะทางตอนนี้ประมาณ ๖๐๐ เส้น หยุดพัก ๒ ชั่วโมง เวลาบ่าย ๓ โมงเข้าถ้ำพระราม ๒ ชั่วโมงเศษ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษกลับออกพักนอนที่เชิงเขา ๑ คืน รุ่งขึ้นวันที่ ๙ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมงเข้าถ้ำลัดตาจนเวลาเช้า ๔ โมงเศษกลับ ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงกลับออกจากเขาถ้ำพระราม (ต่อนี้ไปก็เล่าถึงระยะทางกลับ ซึ่งไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำอีกในที่นี้ จึงตัดข้ามไปคัดเอาตอนที่รายงานถึงการตรวจพิเคราะห์ต่อไป)

– เขาค่ายคลองสวนและบ้านด่าน –

เขาค่ายนี้ตั้งเมืองไปจากเขาพระบาทน้อย ไปทางตะวันตก แล้วออกขึ้นตะวันตกเฉียงเหนือ มีทางออกไปจากเมืองสุโขทัยเก่าตัดตรงไป ตะวันตกข้ามที่เขาขาด ที่เขาขาดเป็นช่องแคบมีเขาสองข้าง บนไหล่เขามีหินก้อนเล็ก ๆ กองสูงประมาณ ๒ ศอกบ้างต่ำกว่า ๒ ศอกบ้าง เป็นแถวขึ้นไปข้างขวายาวประมาณ ๓๐ วา ข้างซ้ายมือแลเห็นพอเป็นเค้ารู้ว่าเป็นหินกอง - ที่เขาขาดนี้ราษฎรเรียกว่าเขาค่าย (บางทีจะเป็นค่ายด่านสุโขทัยโบราณได้จริง)

คลองสวนอยู่ในเขาค่ายเข้ามาทางเมืองสุโขทัยเก่า ได้ความว่าแต่เดิมมีบ้านราษฎรมาก เมื่อมีบ้านราษฎรอยู่เรียกว่าบ้านด่าน เมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีมาแล้ว ราษฎรพากันยกครอบครัวออกไปตั้งทำมาหากินทับบ้านด่านเดียวนี้ จึงได้เอานามเดิมไปตั้งเรียกว่าบ้านด่านจนทุกวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่าควรสันนิษฐานเชื่อว่าเขาค่ายนั้นเป็นด่านของเมืองสุโขทัย ราษฎรที่ตั้งอยู่คลองสวนแต่เดิมคงเป็นผู้รักษาด่าน จึงได้เรียกนามว่าบ้านด่าน เมื่อราษฎรยกไปทำกินทับบ้านด่านเดียวนี้ จึงได้เอานามเดิมไปตั้งเรียกว่าบ้านด่าน

– ลำน้ำแม่ลำพัน –

ลำน้ำแม่ลำพันนี้ คือลำน้ำเมืองเก่านั่นเอง ปลายน้ำตกลำน้ำยมตรงบ้านวานที่ตั้งเมืองสุโขทัยใหม่เดี๋ยวนี้ ต้นคลองมาจากทางตะวันตก ถ้าพระรามอยู่ตะวันตกเฉียงเหนือฟากแม่น้ำลำพัน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า แม่น้ำลำพันนี้เป็นแม่น้ำสัพาย ถูกต้องตรงกับศิลาจารึกของเมืองสุโขทัยที่เรียกเพยนั้นเอง จะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) ตามอักษรที่ว่าลำพันกับสัพายนั้น ไม่ห่างไกลกัน ผู้แปลอักษรในหลักศิลาจะผิดเพี้ยนไป หรือ (๒) คำที่ราษฎรเรียกต่อ ๆ กันมาจนคลาดเคลื่อนไปจากเดิม (ตามความสันนิษฐานของพระพุทธบาทเรื่องแม่น้ำลำพันนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าอยู่ข้างจะแยบคาย น่าจะเชื่อว่าตรงกับแม่น้ำสัพายในศิลาจารึกจริง – ม.ว.)

---

๑ ดูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐

– ถ้ำพระราม –

ถ้ำพระรามนี้คำราชฎรเรียกว่าถ้ำเจ้าราม เขาถ้ำพระราม เป็นสองชั้น ตอนล่างเป็นหินปนดินมีต้นหญ้าและต้นไม้ ตอนบนเป็นหินก้อนเดียว มีต้นไม้ประปราย แลแต่ไกลเป็นหินทั้งนั้น อยู่ได้เขาสัตดา ต่ำกว่าเขาสัตดา แต่สูงกว่าเขาทั้งหลายที่มีอยู่ในหมู่นั้น ปากถ้ำอยู่ตอนบนหินปนดิน ขึ้นไปจากเชิงเขาประมาณ ๒ เส้นเศษ ปากถ้ำกว้างประมาณ ๑๐ ศอก สูงประมาณ ๓ วา ๒ ศอก พ้นปากถ้ำเข้าไปประมาณ ๑๐ วา มีพระพุทธรูปยืนทำด้วยไม้สูงประมาณ ๓ ศอก คำราชฎรเรียกว่ารูปพระราม ที่จริงเป็นพระพุทธรูปแท้ ชายจีวรและดอกจีวรยังมีปรากฏอยู่ และมีแผ่นอิฐเรียรายอยู่ประมาณ ๒๐ แผ่น ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจค้นหาหลักศิลาจารึก พบหินก้อนหนึ่งรอยแตกกระจัดกระจายเหลืออยู่ยาวประมาณ ๑ ศอก กว้างประมาณ ๖–๗ นิ้ว ผิวแตกกระเทาะยังเหลือผิวเดิมไม่กระเทาะกว้างประมาณ ๔ นิ้ว ยาวประมาณ ๑๐ นิ้ว ผิวที่เหลืออยู่เป็นตอนริมสุดของแผ่นหินไม่มีตัวอักษร ถึงแม้ว่าจะเป็นหลักศิลาจารึกจริงก็คงสลักตัวอักษรไม่ถึง และตรวจหาหินที่แตกกระเทาะออกไปจากแผ่นนั้นก็ไม่พบ เพราะในถ้ำพระรามนี้มีพวกลาวทำดินประสิวขุดเอามูลค้างคาวเป็นหลุมเป็นบ่อทั่วไป ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยกระหม่อมว่า ศิลาก้อนที่แตกนั้นเป็นศิลาที่จารึกแน่ เพราะชนิดหินผิดไม่เหมือนกับหินที่เขานั้น และผิวหินที่เหลืออยู่เป็นรอยขัดรูปข้างปลายมน ทำนอง

เดียวกันกับศิลาจารึกที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ไว้ใจ ได้ตรวจค้นเข้าไปลึกจากปากถ้าประมาณ ๕ เส้นเศษ ยังไม่ถึงที่สุดของถ้า ไม่มีแสงสว่างเลย ทางเดินเข้าไปต้องคุยมูดค้างคาวลึกประมาณ ๑ ศอกบ้างกว่าศอกบ้าง ได้เอาไม้ยาว ๓ ศอกหยั่งลงไปหมดไม้ ยังไม่ถึงพื้นหิน ประมาณมูลค้างคาวที่สูงขึ้นจากพื้นหิน ๔ ศอก ถึงแม้จะมีสิ่งอันใดอยู่คงไม่เห็น โดยเหตุที่มูลค้างคาวทับถมอยู่มาก

ในถ้าพระรามนี้ เมื่อก่อนที่จะไปได้ความจากราษฎรพูดกันว่ามีสระและมีต้นหญ้าต้นบอนอยู่ในนั้น ครั้นได้เสี่ยงสอบสวนหาตัวผู้ที่เข้าไปจริงไม่ได้ เป็นแต่ได้ยินเขาเล่าต่อ ๆ กันมา ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจเห็นมาแล้ว เห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า ทางที่จะเข้าไปไม่ใช่ง่าย ต้องคุยมูดค้างคาวไปลึกเข้าไปก็ยิ่งมีมูดค้างคาวมากขึ้น ถ้าที่ใดสูงมูดค้างคาวไหลทับถมมาก้าวขาไม่ได้ บุคคลที่จะเข้าไปลำบากมาก เชื่อแน่ว่าเข้าไปไม่ได้

– ถ้ำสีดา –

ถ้ำสีดานี้ คำราษฎรเรียกว่าถ้ำศักดาบ้าง ถ้ำสีดาบ้าง เขาถ้ำสีดานี้ทำนองเดียวกันกับเขาถ้ำพระราม แต่เป็นรูปกลมแลดูใกล้ ๆ คล้ายกับพระปรางค์ ชานเขาติดกับถ้ำพระราม ปากถ้ำห่างจากถ้ำพระรามประมาณ ๗ เส้น จากเชิงเขาขึ้นไปถึงปากถ้าประมาณ ๓๐ วา ปากถ้ากว้างประมาณ ๗ ศอก สูงประมาณ ๓ วา ในปากถ้า

เข้าไปมีพระพุทธรูปยืน ทำด้วยไม้ ๒ องค์ สูงใหญ่และวิจิตรเป็นทำนองเดียวกับอย่างพระพุทธรูปในถ้ำพระราม และมีเสาไม้แก่นยาว ๒ ศอกคืบบ้าง ยาว ๓ ศอกบ้าง โตประมาณ ๒ กำ เจาะเป็นรูรอดมีเสา ๔ หรือ ๕ ต้น และมีบานประตูทำด้วยไม้หนา ๓ นิ้ว กว้าง ๒๐ นิ้ว ยาว ๒ ศอกเศษ ๑ บาน และมีอิฐแตกหักอยู่ในถ้ำโดยมาก ถ้ำนี้เป็นถ้ำขนาดประมาณ ๑๕ วา ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจค้นทั่วแล้ว สิ่งของนอกจากที่กราบทูลมาแล้วไม่มีอะไร

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า ในถ้ำแต่เดิมจะเป็นที่พักพระสงฆ์ เสาที่มีอยู่จะเป็นเสาเตียงที่พัก และยังตรวจได้กันโอทำด้วยไม้ ๑ ใบ กับดินเผาเป็นจานมีเท้าสำหรับใส่น้ำมันตามไฟบูชาพระ ๑ ใบ พอสันนิษฐานได้ว่าควรจะเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์มาแต่เดิม

ตามเหตุผลที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจเห็นและได้กราบทูลมาแล้วในตอนต้น ควรสันนิษฐานว่าถ้ำพระรามนี้เป็นถ้ำที่ไวศิลาจารึกตามหลักศิลาเมืองสุโขทัยจริง แต่หากหลักศิลานั้นจะเป็นอันตรายเสีย

ตามรายงานของพระพยุหาภิบาลฉบับนี้ ปรากฏอยู่ว่าพระพยุหาภิบาลได้มีความอุตสาหะและพยายามตรวจค้นมาก สมควรจะสรรเสริญและควรเชื่อได้ว่า ถ้ำพระรามนี้เอง คือถ้ำที่กล่าวในหลักศิลาที่ ๑ เมื่อได้ความเช่นนี้แล้วก็เห็นได้ว่า พระเจ้าราม คำแหงนั้นเป็นนักเลงเที่ยวอยู่บ้าง นักดูน่าเสียดายที่หลักศิลาจารึกในถ้ำพระรามนั้นสูญเสียแล้ว ถ้าหาไม่บางทีจะได้เรื่องราวอะไรอีกบ้างกระมัง

นอกจากถ้ำพระรามและถ้ำรัตนธาร พระเจ้ารามคำแหงยังได้กล่าวถึงที่เที่ยวอีกคือ "ในคลองบ่าค้นนมสำดาสองอนนอนนหนึ่ง ชื่อสำดาพรมาส์ อนนหนึ่งชื่อพุทธภุ้ง" สำดาทั้งสองนี้ข้าพเจ้าไม่ได้พยายามค้นหาดูเลย เพราะเวลามีน้อยนัก และไม่สู้จะมีความหวังว่าจะค้นพบ แต่กเป็นการดีแล้ว เผื่อคนอื่นขึ้นไปเที่ยวเมืองสุโขทัยเก่าจะได้มีอะไรเหลืออยู่สำหรับไปลองค้นหาดูเล่นบ้าง สำดาทั้งสองนี้ หรือหอเทวาลัยที่ได้กล่าวถึงมาแล้วก็อนนี้ ถ้าใครพบและหาหลักฐานประกอบให้เป็นที่ควรเชื่อได้ ข้าพเจ้าก็จะพลอยยินดีและอนุโมทนาด้วย

ในระหว่างเวลาที่ข้าพเจ้าอยู่ที่สุโขทัยเก่า ๑๑ วันนั้น ได้ใช้เวลาตรวจค้นหาโบราณสถานและวัตถุเสีย ๗ วัน นอกจากนั้นได้ไปเที่ยวที่โชกชมภู่วันหนึ่ง ได้ไปที่บ้านธานีที่เมืองสุโขทัยใหม่วันหนึ่งอีก ๒ วันหยุดพัก เพราะต้องการพักทั้งคนและพาหนะ

การไปเที่ยวโชกชมภู่นั้น ไม่ใช่ไปเพื่อตรวจค้นโบราณสถานหรือวัตถุ ได้ทราบข่าวเขาเล่ากันว่าเป็นที่สบายนักจึงได้ไป เพื่อพักผ่อนร่างกายและจิตซึ่งได้เหน็ดเหนื่อยในการเที่ยวในเมืองสุโขทัยเก่านั้น ทางจากเมืองเก่าไปโชกชมภู่ ๑๗๐ เส้น ออกจากเมืองทางประตูด้านใต้ แล้วเลี้ยวไปทางตะวันตก เดินในทุ่งไปก่อน แล้วจึงไปเข้าดง มีไม้หลายพรรณขึ้นปะปนกันอยู่ ทางเดินร่มรื่นสบายดี เดินไปบางทีก็เลียบธาร บางทีก็เลียบเขา ตามแถบนี้มีเขาเป็นทิวไป แลดูมาจากเมืองดูงามมาก ทางเดินลดเลี้ยวไปจนถึงที่พัก ซึ่ง

เจ้าเมืองได้ไปแต่งขึ้นไว้ อยู่กลางคง ริมลำธาร ทนมต้นชมภูขึ้นอยู่มาก จึงได้เรียกลำน้ำว่าโชก (หรือธาร) ชมภู่ ในลำธารมีน้ำไหลรินๆอยู่เสมอ น้ำใสสะอาดดี แต่ระยะจะมีสิ่งมีเหล็กอยู่ในน้ำมาก เพราะที่ตามดินเห็นเป็นสีแดงเป็นตะกอนอยู่ ธารนี้มีน้ำไหลอยู่ไม่ขาด เพราะอยู่กับเชิงเขาทีเดียว น้ำซึมลงมาจากยอดเขาตกในลำธารนี้ ทำให้ธารนี้เป็นที่สำราญดีมาก ได้ทราบจากสามเณรรณไชยชาญยุทธว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จมาประพาสสุโขทัย ก็ได้เสด็จประพาสที่โชกชมภู่และเป็นที่ทรงพระราชสำราญมาก ต่อๆ มายังได้เคยโปรดเกล้าฯ ให้ตักน้ำในธารนี้ส่งลงไปทูลเกล้าฯถวายอยู่บ้าง เดินที่ไปพักอยู่นี้ขึ้นไปอีกหน่อยลำธารชมภู่นี้ผ่านไปในหุบเขา ชาวเมืองเรียกว่าช่องพระร่วงดองดาบ คือมีเป็นนิทานเล่าประกอบว่าพระร่วงประสงค์จะใคร่ทราบว่าพระแสงดาบคมดีจริงหรือไม่ จึงได้ฟันลงเขาลงไป เขาก็แยกออกไปเป็นช่องปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เรื่องนี้ดูเกี่ยวข้องกับพระร่วงมีอยู่ตามแถบนี้มากนัก ถ้าจะจดไว้ก็เห็นจะได้หลายเล่มสมุดไทย ในบ่าที่โชกชมภู่นี้ได้ความจากราษฎรว่ามีสัตว์อยู่มาก มีหมีดำ เสือและเนื้อกวาง เสือนั้นพวกที่ไปด้วยกันได้พบรอยเท้าสังเกตว่าเป็นเสือใหญ่ ที่เล่าไว้ในที่นี้ไม่ใช่เพราะเกี่ยวข้องด้วยโบราณคดี แต่เล่าเพื่อสำแดงให้เห็นว่าถึงคนไทยจำพวกที่ชอบในทางยิงสัตว์บำเพ็ญตามยุโรปวิสัย ก็อาจที่จะหาสิ่งสนุกที่สุโขทัยได้อยู่บ้าง

อีกวันหนึ่งได้ไปเที่ยวเมืองใหม่ [๑] ไม่ใช่เพราะตัวข้าพเจ้าเองกระวนกระวายต้องการอะไรนัก ที่ไปเพราะเหตุสองประการ ประการหนึ่งเกรงว่าเมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว มีผู้ถามว่าคราวสุโขทัยมีอะไรบ้าง (ซึ่งมีคนจำพวกหนึ่งจำจะต้องถาม) ก็จะต้องบอกเขาว่าไม่ได้ไป เขาก็จะเห็นเป็นคนประหลาดเหลือเกิน ไปถึงสุโขทัยและไปอยู่เป็นนานไม่ได้เห็นที่สำคัญเช่นคราว อีกประการหนึ่งผู้ที่ไปด้วยกันกับข้าพเจ้า บางคนเขาบ่นว่าเบื่อการดูอิฐหักกากปูนทุกๆ วันเต็มทีแล้ว อยากดูถนนหนทางบ้านเมืองที่ยังไม่ร้างไม่โทรมและอยากพบเพื่อนมนุษย์บ้าง ข้าพเจ้าทราบอยู่ว่าคงมีความเห็นกันเช่นนั้นบ้าง จึงตกลงเป็นไปทางที่ไปนั้น เดินตามถนนตัดตรงไปในทุ่งนาผ่าน "ทเลหลวง" ของ "พ่อขุนรามคำแหง" ไปขึ้นม้าไปสะดวกดี เสียแต่ร้อนจัด หาต้นไม้เป็นเงาร่มไม่ใคร่จะได้เลย ผู้นั้นไม่ต้องกล่าว ก็จะไปถึงหน้าตาเสื่อผ้าเป็นสีมอไปหมด ทางจากเมืองเก่าไปถึงท่านาบ้านธานี ๓๐๐ เส้นเศษ ตามข้างถนนมีไร่นาตลอด มีบ้านเรียงรายไปตลอดทาง ผ่านวัดกลางทางถึง ๓ แห่ง ไปได้ ๒๗๐ เส้นถึงสะพานข้ามคลองโพ ซึ่งเป็นลำน้ำลึกมีน้ำขังอยู่ ปากคลองไปตกลำน้ำยมที่บ้านธานี ต้นน้ำไปต่อกับลำน้ำแม่ลำพัน ครั้นถึงฝั่งน้ำยมแล้วได้ลงเรือพายล่องลงไปที่ว่าการใหม่ ซึ่งเวลานั้นทำยังไม่แล้วเสร็จดี ตามลำน้ำมีแพจอดคึกคักทั้งสองฝั่ง มีเข้าของขายตามแพ รู้สึกคล้ายๆ พายเรือไปใน

---

๑ ดูอธิบายเดช (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๔๐

คลองบางกอกน้อย ทับนฝั่งก็มเหย้าเรือนอยู่แน่นหนา ดูท่าทางจะเป็นเมืองสมุกดีอยู่ กินกลางวันแล้วเดินเที่ยวดูสถานที่ราชการต่าง ๆ แล้วลงเรือพายทวนน้ำขึ้นไปเพื่อดูตลาด มีแพจอดติด ๆ กันน่าสนุก แล้วก็กลับขึ้นม้ากลับไปที่พักที่เมืองเก่า ผู้ว่าราชการได้เชิญให้พักที่เมืองใหม่คืนหนึ่ง แต่ข้าพเจ้าร้องขอตัว เพราะอยากกลับไปดูอะไรที่ทางเมืองเก่าต่อไปอีก ผู้ที่ไปด้วยกันเชื่อว่ามีบางคนที่เสียใจในการที่ไม่ไปอยู่ที่เมืองใหม่ให้นานยิ่งกว่านั้น อยู่เพียงสองสามชั่วโมงไม่มีเวลาพอที่จะเที่ยว แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นอันได้เห็นตลาดแล้วก็พอแล้ว ถ้าจะดูตลาดกันจริง ๆ แล้ว ทำไมจะต้องไปดูถึงสุโขทัย ที่กรุงเทพ ฯ ก็มีดูถมไป และดีกว่าตลาดที่ไหนหลายส่วน ของขายก็ไม่มีอะไรแปลกไปกว่าที่กรุงเทพ ฯ นั่นเอง

การที่ได้อยู่สุโขทัยเก่าถึง ๑๐ วันนั้น ในส่วนข้าพเจ้าเห็นว่าไม่นานเกินไปเลย ถ้าแม้ได้อยู่ต่อไปอีกบางทีจะมีเวลาได้ตรวจโบราณสถานและวัตถุได้ละเอียดดียิ่งกว่าที่ได้ตรวจมาแล้ว แห่งหนึ่ง ๆ ตรวจในวันเดียวก็ไม่ใคร่จะทั่วได้เลย เพราะไม่ใช่ว่าจะเดินไปถึงก็ตรงเข้าไปเดินดูได้สบาย ๆ เครื่องมือสำหรับตัดถางและขุดต้องมีไปด้วยเสมอ บางแห่งต้องเสียเวลาเฉพาะถางและตัดต้นไม้ที่ขึ้นรุงรังอยู่นั่นเสียวันหนึ่งก่อน แล้วอีกวันหนึ่งจึงจะได้ตรวจดูให้ละเอียด บางแห่งดูกว่าทั่วแล้วไปดูอีกครั้งหนึ่งก็ไปพบของที่ยังไม่เห็นเข้าอีก ทำให้ความที่สันนิษฐานไว้เดิมนั้นเคลื่อนคลาดไปได้มาก ๆ ต้องเปลี่ยนความคิดกันใหม่ แต่ละแห่ง ๆ กว่าจะลงตราเป็น

แน่ได้ถึงนาน เป็นเครื่องหมายของข้าพเจ้าทุกปรักษาและผู้ช่วยต่าง ๆ เช่น พระยาอมรินทรฤาไชย พระยาอุทัยมนตรี และพระวิเชียรปราการ ถ้าไม่ได้ท่านทั้งสามนี้แล้วน่าจะมีความลำบากและหนักใจมาก แต่ถึงแม้ข้าพเจ้ามีความประสงค์จะอยู่ที่เมืองสุโขทัยเก่าต่อไปอีก ก็คงจะไม่สำเร็จได้ตามประสงค์ เพราะน้ำกันดารเต็มที่ คนไปด้วยกันมาก ได้อาศัยใช้น้ำในสระแห่งหนึ่งที่อยู่ใกล้ที่พัก ในชั้นต้นยังได้อาศัยน้ำในตระพังทองเพื่อสัตว์พาหนะกินบ้าง แต่อยู่ไม่ได้กี่วันน้ำก็แห้ง ทั้งสัตว์ทั้งคนจึงต้องมารวมกันกินที่สระใกล้พลับพลา ถึงวันหลัง ๆ ถึงต้องขุดบ่อในสระนอกรั้วหนึ่งเพื่อขังน้ำและต้องทำข้อบังคับอย่างแข็งแรง ห้ามมิให้ผู้ใดอาบน้ำให้ไหลลงไปในบ่อนั้น เป็นอันขาด แต่น้ำนั้นก็แห้งไปทุกที ๆ จึงจำเป็นโดยแท้ที่จะต้องออกเดินจากเมืองสุโขทัยเก่า เพื่อไปสวรรคโลกต่อไป

นกไปก็อดเสียดายไม่ได้ว่าที่เมืองสุโขทัยเก่านี้เป็นที่กันดารน้ำนัก คนจึงไม่ใคร่มีอยู่ และในเมืองจึงเป็นป่าไปเสียโดยมาก แต่บางทีก็จะเป็นเครื่องหมายที่ไม่มีคนอยู่มาก ถ้ามีคนอยู่เป็นเมืองใหญ่อย่างเดิมตลอดมา บางทีโบราณสถานต่าง ๆ จะเป็นอันตรายไปเสียมากยิ่งกว่านี้ ความสามารถของฝนหรือต้นไม้ที่จะทำลายสถานที่ต่าง ๆ ไม่สู้ความสามารถของคน เมืองกำแพงเพชรเก่าเป็นพยานอยู่แล้วว่าโบราณสถานอาจเป็นอันตรายไปได้ เพราะความโลภของคนเพียงไร ที่สุโขทัยมีแต่ข้ารุดทรุดโทรมไปเองมากกว่าถูก

คนทำลาย และต่อไปในกาลเบื้องหน้าหวังใจว่าเทศาภิบาลคงจะดำริจัดการรักษาโบราณสถานและวัตถุไว้ไม่ให้เป็นอันตรายไปอีกอย่างมากที่สุดเท่าที่จะมีกำลังกระทำได้

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๐

(๑) "ขะดานหิน มนังศิลาบาต" ของพระเจ้าราม คำแหงมหาราชนั้น เมื่อถึงรัชกาลที่๖ โปรดฯ ให้ทำเป็นพระแท่นเศวตฉัตร ใช้ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศกสมโภช แล้วประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทต่อมา ถึงรัชกาลที่ ๗ โปรดฯ ให้ย้ายไปประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งอนันตสมาคมที่พระราชวังดุสิต

(๒) เมืองเชลียงเป็นเมืองสำคัญในเรื่องพงศาวดารไทย ด้วยในตำนานว่าไทยได้เมืองเชลียงเป็นที่มั่นก่อนแล้วจึงชิงเมืองสุโขทัยได้จากพวกขอม แต่ว่าเมืองเชลียงอยู่ที่ไหน ข้อนี้ไม่ทราบกันแน่มาช้านาน บางคนก็สันนิษฐานว่าเมืองกำแพงเพชร เช่นพระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค) กล่าวไว้ในหนังสือตำนานโยนก ข้าพเจ้าเห็นอย่างเช่นทรงพระราชวินิจฉัยในหนังสือนี้ ว่าต้องเป็นเมืองต่อแดนกับมณฑลพายัพ พระยาเชลียงจึงสามารถเทครัวไปเข้า (พระเจ้าติโลกะ) มหาราชเมืองเชียงใหม่ แล้วนำกองทัพเมืองเชียงใหม่มาตีเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย และเมืองพิษณุโลก ดังปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เรื่องเมืองเชลียงนี้ได้ตรวจหากันมาอีกช้านานจึงได้ความเป็นแน่ชัดว่า คือเมืองสวรรคโลกนั่นเอง เดิมทีเดียวเรียกว่าเมืองเชลียง ตัวเมืองอยู่ตรงที่ยังมีพระปรางค์ศิรรัตนมหาธาตุที่กล่าวถึงในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง แต่เดี๋ยวนี้ ชาวเมืองเรียกกันว่า "วัดน้อย" ครั้นต่อมาเห็นจะเป็นด้วยน้ำเซาะตลิ่งพังชานเมืองหมดไปทุกที กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง

จึงสร้างเมืองใหม่ตรงแก่งหลวง เหนือเมืองเชลียงเดิมขึ้นไป ประมาณ ๒๐ เส้น แล้วขนานนามเมืองนั้นว่าเมืองศรีสัชนาลัย แต่ชาวประเทศอื่น ยังคงเรียกว่าเมืองเชลียง ทั้งพวกเชียงใหม่และพวกกรุงศรีอยุธยา ดังพึงเห็นได้ในบานแผนกกฎหมายลักษณะลักพาของพระเจ้าอู่ทอง และในหนังสือพิมพ์เรื่องยวนพ่าย ก็เรียกว่า "เมืองชเลียง" มิได้เรียกว่า "ศรีสัชนาลัย" มาจนเมืองเหนือทั้งปวงตกเป็นอาณาเขตของกรุงศรีอยุธยา จึงขนานนามว่า "เมืองสวรรคโลก" เรียกรวมทั้งเมืองเชลียงและเมืองศรีสัชนาลัยด้วยกัน ชื่อเดิมก็เป็นอันสูญไปทั้ง ๒ เมือง

(๓) บ้านด่านทุกวันนี้เป็นด่านมีมาแต่โบราณสมัยเดียวกันทั้ง ๒ แห่ง บ้านด่านเก่าคงเรียกว่าบ้านด่านเขาค่าย บ้านด่านที่ไปตั้งบ้านใหม่ยังเรียกกันว่าบ้านด่านดานหอย

(๔) เรื่องเมืองใหม่ของเมืองสุโขทัยนั้น ได้ยินว่าเดิมที่ว่าราชการตั้งอยู่ที่เมืองเก่า ทั้งเมืองสุโขทัยและเมืองสวรรคโลก ครั้งอะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพพม่ามาตีเมืองเหนือในสมัยกรุงธนบุรีย่ำยีเอาทั้ง ๒ เมือง ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทรก็ยังตั้งเมืองอยู่ ในรัชกาลที่ ๑ ผู้คนมีไม่พอรักษาเมืองเดิม ทั้งเมืองเดิมตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกจะรักษาต่อสู้พม่ายาก จึงโปรดฯ ให้ย้ายที่ว่าการเมืองสุโขทัยมาตั้งที่บ้านซ่าน ส่วนที่ว่าการเมืองสวรรคโลกก็ย้ายมาตั้งที่ตำบลวังไม้ขอนจึงเรียกกันว่าเมืองใหม่มาจนทุกวันนี้

ตอนที่ ๑๑

เดินทางไปสวรรคโลก

วันที่ ๓๑ มกราคม เวลาเช้า ๕ โมง ออกจากที่พักนอกเมืองสุโขทัยเก่า เข้าไปในเมืองทางประตูด้านตะวันออก บวงสรวงที่หลักเมืองและศาลเทพารักษ์ (ศาลตาผ้าแดง) แล้วจึงขึ้นม้าออกเดินทางต่อไป ออกจากเมืองทางประตูด้านเหนือ เดินไปตามถนนโบราณ ซึ่งยังเรียกอยู่ว่าถนนพระร่วงอีก ถนนแถบนี้ดูแน่นหนาดีกว่าทางที่มาจากเมืองกำแพงเพชร ที่ยังสูงเป็นคันเห็นได้ถนัดอยู่ก็มี ที่ราบไปเสียยังคงเห็นแต่ที่ไม่ดีก็มี ที่ราบไปเสียนั้นสังเกตว่าเป็นที่ดอน เพราะฉะนั้นคงจะไม่ได้ตั้งใจถมให้สูงหรือให้แน่นหนาเหมือนในที่ลุ่ม ในแถบใกล้เมืองมีถนนตัดขวางข้ามไปหลายสาย ไปจากกำแพงเมืองประมาณ ๒๐ เส้น ข้ามลำแม่น้ำลำพันต้องทำสะพานข้าม เพราะลึกและกว้างพอประมาณ เวลาที่ข้ามไปนั้นน้ำแห้งหมด ตลิ่งชันมากทั้งสองฝั่งพื้นลำน้ำดูเป็นทราย ที่ตรงสะพานข้ามนั้นตะเนว่าคงแต่พื้นลำน้ำขึ้นมาถึงบนขอบตลิ่งประมาณ ๔ หรือ ๕ ศอก เพราะฉะนั้นถ้าน้ำไม่แห้งเสียแม่นานก็จะเป็นลำน้ำใหญ่อยู่ ถ้าทำทำนบกันลำน้ำน้ำนั้นและทำฝายมีเหมืองแบ่งน้ำเข้าไปตามทุ่ง บางที่ตามแถบเมืองสุโขทัยเก่าจะบริบูรณ์ขึ้นอีกเหมือนอย่างเมื่อครั้งสมัย "พ่อขุนรามคำแหง" ยังเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยอยู่นั้น ตามที่เข้าใจก็ดูเหมือนว่าขัดข้องอยู่ในเรื่อง

เงิน เทศาภิบาลจึงคิดจัดการทำฝายไม่ได้ และถ้าได้มีเจ้าพนักงานในกรมคลองไปตรวจตามแถบนี้สักคราวหนึ่ง น่าจะเป็นประโยชน์ในการเพาะปลูกอยู่บ้าง

เดินทางไปจากเมืองสุโขทัยเก่าได้ ๒๐๐ เส้น ถึงตำบลวังยอ พักกินกลางวันที่นั้น

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษขึ้นช้างจากตำบลคลองวังยอ เดินเลียบตามถนนพระร่วงไปโดยมาก ถนนตั้งแต่วังยอไปแลเห็นได้ถนัดเป็นคันสูงและกว้างมาก มีแห่งหนึ่งเมื่อจวนจะถึงตำบลคลองสระเกษพรมแดนอำเภอเมืองกับอำเภอศรีสำโรงต่อกัน ถนนกว้าง ๒ วากว่า แต่พ้นข้ามคลองสระเกษไปแล้วหน่อยหนึ่ง ถนนออกจะไม่สู้เรียบร้อยเป็นก้อน ๆ ไป แล้วก็เลยราบหายไปจนไม่แลเห็นเป็นคันเลย ถนนนี้ไม่ต้องสงสัยเลยว่าเป็นถนนระหว่างเมืองสุโขทัยกับศรีสัชนาลัยที่กล่าวถึงในหลักศิลาที่ ๒ ครั้นเวลาย่ำค่ำเศษถึงตำบลหนองยาว พักนอนคืนหนึ่ง

วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ขึ้นช้างออกจากตำบลหนองยาวเวลาประมาณ ๔ โมงเช้า เดินเข้าในป่าไปประมาณ ๒๗ เส้นผ่านวัดร้างวัดหนึ่ง ราษฎรเรียกชื่อว่าวัดบ้าแดงได้ โบสถ์ยังอยู่ริมทางที่ไป เป็นโบสถ์ย่อม ๆ ก่อด้วยอิฐ มีเสาแดง แต่เห็นไม่เป็นที่สำคัญ จึงมิได้แวะเข้าไปดู ต่อไปเดินทางไปได้ประมาณ ๑๑๐ เส้น ข้ามเข้าแดนเมืองสวรรคโลก เวลาเที่ยงถึงวัดร้างเรียกตามคำชาวบ้านว่าวัดโบสถ์ ถนนพระร่วงจากหนองยาวมาจนถึงวัดโบสถ์นี้เกือบจะไม่

แลเห็นเลย แต่ยังมีทิวไม้มาพอสันนิษฐานเป็นเค้าได้ และเขาว่าทถนนนั้นยังรู้สึกได้ว่าแน่นกว่าที่ข้าง ๆ ถนน

ตัววัดโบสถ์เองนั้นก็เป็นที่น่าดูอยู่ ยังมีสิ่งที่เป็นของควรดูเหลืออยู่อันหนึ่ง คือมณฑปมีกำแพงแก้วล้อมรอบ มณฑปนั้นสี่เหลี่ยมจัตุรัสด้านละ ๕ วา ในนั้นพิจารณาดูเห็นท่าทางจะมีพระพุทธรูปนั่ง มีพระเจดีย์เล็ก ๆ ก่อไว้ในลานรอบมณฑป กำแพงแก้วที่ล้อมลานนั้นทำด้วยแลง เป็นก้อนกลมหรือแปดเหลี่ยมบ้างยืดกันทำนองรั้วเพี้ยด แล้วมีแลงแท่งยาว ๆ พาดเป็นพนักพนักทำเป็นรูปหลังเจียดตัดยอด คะเนว่าสูงประมาณ ๒ ศอก แต่เดี๋ยวนี้ดินสูงขึ้นมาเสียมากแล้ว ที่สังเกตได้ว่ากำแพงแก้วเดิมสูงกว่าเดี๋ยวนี้ คือดูประตู ซึ่งมีอยู่สองประตู ทางด้านหน้าวิหารกับด้านหลัง ด้านหน้าพังเสียแล้ว แต่ด้านหลังศิลาทับบนกรอบประตูยังวางอยู่ตามที่ ประตูด้านหลังนี้เฉลานคนธรรมดาจะลอดต้องก้มจึงต้องเข้าใจว่าแต่เดิมต้องสูงกว่านั้น ศิลาแลงก้อนที่ทับบนกรอบประตูนั้นใหญ่พอใช้ เป็นรูปหลังเจียดตัดเหมือนที่พาดบนกำแพงแก้ว วัดดูได้ความว่าศิลาก้อนนั้นยาว ๖ ศอกคืบ ๑๐ นิ้ว กว้าง ๒ ศอก ๖ นิ้ว หนาแต่ส่วนที่พาดอยู่กับเสาจนถึงยอดศอกคืบ หลังเจียดข้าง ๆ กว้างข้างละ ๑ ศอก บนสันที่ตัดกว้าง ๑ ศอก เสาที่รับแท่งศิลาใหญ่นั้น วัดโดยรอบ ๖ ศอก ทางสูงวัดไม่ได้แน่นอน เพราะไม่รู้ว่าดินพูนขึ้นมาเสียเท่าไร ศิลาเสาทั้งสองคู่นั้นเป็นแลงทั้งแท่งไม่ใช่ตั้งต่อกัน เพราะฉะนั้นก็ต้องนับว่าแท่งใหญ่อยู่ ลาน

ภายในรวมกำแพงแก้วนั้นประมาณ ๑๒ วาสี่เหลี่ยมจัตุรัส มณฑปตั้งอยู่ทตรงกลาง ข้างหน้ามณฑปนอกกำแพงแก้วออกไปมีสระลึกและเรืองอยู่มีน้ำขัง พิจารณาดูก็เห็นว่าวัดนี้ไม่ใช่วัดเล็ก จึงทำให้เป็นทฤษฎีว่าเหตุใดวัดทำด้วยผิดอย่างและซึ่งเข้าใจว่าต้องใช้กำลังคนมากเช่นนี้ จึงมาตั้งอยู่ในกลางป่า ลับดูก็ได้ความว่า ทางทิศตะวันออกของวัดนี้ ทรมดำน้ำฝากระดานมีตำบลหนึ่งเรียกว่าเมืองบางขัง ห่างจากวัดโบสถ์ระยะประมาณ ๗๐ เส้น แต่ไม่มีคูมีเทินอะไรเหลืออยู่เลย

จากวัดโบสถ์นี้ได้ขึ้นมาไปทางประมาณ ๑๐๐ เส้น ถึงวัดที่ราษฎรเรียกว่าวัดใหญ่ ที่นี่มีกำแพงแลงล้อมรอบ ทำเช่นเดียวกับกำแพงแก้วที่ล้อมมณฑปวัดโบสถ์ ในรวมกำแพงเป็นลานกว้างยาวประมาณเส้น ๑๐ วาสี่เหลี่ยม กลางลานนั้นมีพระธาตุฐานสี่เหลี่ยม แต่ตัวพระธาตุพังลงมาเสียแล้ว รอบพระธาตุมีเจดีย์บริวารหลายองค์ ข้างด้านเหนือพระเจดีย์มีอุโบสถ หันหน้าไปทางตะวันออก การก่อสร้างใช้แลงก้อนใหญ่น้อยกับอิฐแผ่นเรื่อง ๆ ดูเนื้อแน่นดีราวกับอิฐพิมพ์ในปัจจุบันนี้ ที่ได้พบขึ้นเข้าที่ คือเป็นรูปดอกบัวตูมมีกลีบบนซับซ้อนกันงามดีมีเป็นรูปอยู่ที่โคน เข้าใจว่าคงจะเป็นยอดเจดีย์ บัวนั้นทำด้วยดินเผาอย่างหม้อ วัดนี้ดูก็เป็นวัดใหญ่จริงอยู่ ทำให้เชื่อมากขึ้นว่าต้องมีเมืองอยู่ตามแถบนี้ ภายหลังจึงได้ความจากพระยาอุทัยมนตรี ว่าในป่าระหว่างวัดโบสถ์กับวัดใหญ่นี้มีบ่ออยู่หลายบ่อ ซึ่งเป็นพยานว่ามีบ้าน

เมืองอยู่ตามแถบนั้น แต่คงไม่ใช่เมืองด่านจึงไม่ได้มีคูหรือเทิน แม่น้ำเดิมมีเค้าอยู่ว่าได้เข้ามาจนเกือบถึงริมทางเดิน แต่เดี๋ยวนี้ลำน้ำฝากระดานออกไปอยู่ห่างมาก จึงพอสันนิษฐานได้ว่าเมืองที่แถบนี้ต้องย้ายไปเพราะลำน้ำเปลี่ยนร่อง ลำน้ำเก่าเขินแห้งไป ไม่มีน้ำกินก็ต้องอพยพลงไปหาลำน้ำใหม่

การเดินทางตั้งแต่ออกจากวัดโบสถ์ไปสะดวก และโดยมากร่มสบายดี เพราะเดินไปในป่าเบ็ญพื้น ในป่าตามแถบนี้ได้เห็นต้นสักอยู่บ้าง แต่ต้นยางนั้นได้เห็นมาก ทางเดินเลียบถนนพระร่วงไปโดยมาก บางทีก็ได้เดินไปบนถนนนั้นทีเดียว ไปจากวัดโบสถ์ได้ประมาณ ๑๔๐ เส้นข้ามลำน้ำฝากระดาน ลำน้ำนี้กว้างประมาณ ๔ วา ลึกประมาณ ๗ ศอก ต้นน้ำไหลมาจากเมืองเถิน ผ่านเมืองสวรรคโลก ไปตกแม่น้ำยมในเขตเมืองสุโขทัย มีน้ำไหลเสมอไม่ขาด ตามริมฝั่งน้ำนี้เป็นที่ดูน่าสบาย ได้ปรารภว่าน่าจะพักนอนตามเหล่านั้น เทศาภิบาลบอกว่าชาวบ้านแถบนั้นถือกันว่าความไข้ชุมจึงไม่ได้จัดไว้ให้พักที่นั้น ต่อจากลำน้ำฝากระดานไป ทางเดินไปตามถนนพระร่วงหรือบนถนนนั้น ตลอดไปจนถึงหนองจิก ข้างถนนมีคลองหรือคูไปตลอด บางแห่งกว้างเกือบ ๗ ศอก เข้าใจว่าขุดดินในคลองนี้เองขึ้นไปถมที่ถนน เพราะฉะนั้นถนนก็กว้างและแน่นหนาดี ถนนบางตอนกว้าง ๖ วาหรือว่าเป็นอย่างกว้างเสมอไปได้เป็นตอนยาว ๆ ยิ่งกว่าที่ได้เคยเห็น

มาแล้ว เดินทางไปได้ประมาณ ๒๗๐ เส้นถึงตำบลหนองจิก อยู่ริมถนนพระร่วง ได้พักนอนที่นั่นคืนหนึ่ง

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๕ โมงออกจากตำบลหนองจิก ใช้พาหนะม้าตลอด เดินตามถนนพระร่วง โดยมากเดินไปบนหลังถนนที่เดียว ในวันนี้ได้เห็นคลองที่ขุดไว้ริมถนนนั้นถนัด เพราะบางแห่งเดินเลียบไปริมคลองที่เดียว คลองนั้นคะเนด้วยนัยน์ตาว่ากว้างประมาณ ๗ ศอก ลึกประมาณ ๕ ศอก ส่วนถนนนั้นในตอนนี้อยู่ข้างจะต่ำมาก ดินเป็นลูก ๆ ไม่สู้จะเสมอกันเสียบ้างก็มีจริงอยู่แต่ดูแน่นแฟ้นดี และถนนกว้างราว ๖ วา เดินไปตามถนนนั้นแต่หนองจิกประมาณ ๑๐๐ เส้นถึงสระมโนรา ถนนข้ามสระนี้ไปเป็นคันสูงและแน่นดี กว้างประมาณ ๕ วา สระนี้กำหนดไม่ได้แน่ว่าใหญ่เท่าใด เพราะขอบพังและเขินขึ้นเสียจึงบอกยากว่าหมดเขตสระเพียงใด แต่คงคะเนได้ว่าโดยรอบประมาณ ๑๐๐ เส้น เพราะฉะนั้นพึงเข้าใจว่าไม่ใช่สระที่คนขุด คือตามความจริงก็เป็นบึงนั่นเอง ในสระมโนรานี้มีลำน้ำผ่านไปลำหนึ่งเรียกว่าลำแม่กายาง ต่อจากคลองแม่ท่าแค ลำน้ำทั้งสองนี้มีน้ำไหลอยู่เสมอ ราษฎรตามแถบนี้ได้อาศัยใช้น้ำอยู่ตลอด จึงเข้าใจว่าเดิมเมื่อสระมโนรายังไม่เขินขึ้นมานั้น คงจะได้รับน้ำจากลำแม่กายางและแม่ท่าแคนี้เองมาขังอยู่ นี่ออกเสียดายที่สระนี้เขินขึ้นมาเสียมากแล้ว มีน้ำขังอยู่ได้แต่เป็นห้วงเล็กห้วงน้อย และมีต้นไม้ขึ้นเป็นพงเสียเกือบทั่วไป คิดดูว่าถ้าเป็นสระโต่ง ๆ

มีน้ำขังอยู่เต็ม จะเป็นที่สำราญน่าเที่ยวหาน้อยไม่ ครั้นได้เดิน ข้ามสระมโนราไปแล้วก็ได้หยุดพักกินข้าวที่ริมขอบสระ ในบ่าไผ่ ริมลำแม่กายาง รวมทางที่มาจากหนองจิกเบ็ดเสร็จได้ ๒๐๐ เส้น

กินข้าวแล้วออกเดินจากสระมโนรา ไปได้ประมาณ ๗๐ เส้น ถึงหน้าเขาพระศรี เมื่อไปทุ่งหน้าเขานั้นถนนแลเห็นไม่ใคร่ได้ถนัด เพราะฉะนั้นคงจะไม่ได้ถมขนมากแต่ในชั้นเดิม เพราะฉะนั้นมา ในเวลานี้จนเกือบจะราบหายไปกับพื้นข้างถนน ทางตัดข้ามไหล่เขาไปพอถึงทางที่ลงจากไหล่เขาแลเห็นถนนได้ถนัดขึ้นอีก คือ ทางข้างซ้ายมือแลเห็นเป็นคูแคบ ๆ แต่ลึก ซึ่งเข้าใจว่าคงจะตั้งใจ ให้เป็นท่อสำหรับน้ำตกจากถนน ริมถนนทางข้างขวามือคือทาง ยอดเขานั้น มีเป็นก้อนศิลาแลงเรียงรายเป็นขอบถนน เป็นเช่นนี้ ลงไปจนถึงเชิงเขาถนนจึงเป็นดินถมไปอย่างเดิม ลงจาก ไหล่เขาได้ไม่ช้านักผ่านวัดสระปรงทุ่ม ซึ่งมีวิหารรูปเดียวกับที่ วัดศรีชุมเมืองสุโขทัย แต่วัดนี้หาได้แวะไปดูไม่ เดินต่อไปอีก หน่อยหนึ่งถึงคูเมือง ถนนเลียบไปตามขอบคูด้านใต้ มีถนนแยก เลียบคูด้านตะวันตกเฉียงใต้ไปสายหนึ่ง คูเมืองนี้ลึกเกือบว่ากว้าง และลึกอยู่ คะเนด้วยนัยน์ตาว่ากว้างกว่า ๑๐ วา ลึกหลายศอก แต่ในวันแรกที่เห็นนี้มีต้นไม้ขึ้นรกเป็นพง เหลือที่จะทราบได้ว่า คูจะลึกเท่าใด เดินเข้าเมืองเก่าทางประตูด้านตะวันออกเฉียงใต้ เห็นกำแพงก่อด้วยแลงอย่างเช่นกำแพงเมืองกำแพงเพชร เดินผ่าน ไปในเมือง ผ่านวัดใหญ่ ๆ หลายแห่ง ไปจนถึงกำแพงด้านตะวัน

ออกเฉียงเหนือซึ่งพังลงมาเสียมากแล้ว เหลืออยู่แต่พอเป็นที่สังเกต มองแลเห็นแม่น้ำยม เดินเลียบตามแนวกำแพงด้านเหนือไปออกจากเมืองทางด้านตะวันออก เดินต่อไปอีกหน่อยหนึ่งถึงที่พักใกล้วัดน้อย คิดระยะทางจากสระมโนราได้ ๒๑๕ เส้น

คิดรวมระยะทางตั้งแต่ที่พักหน้าเมืองสุโขทัยเก่า จนถึงที่วัดน้อยเมืองสวรรคโลกเก่านี้เป็น ๑๑๐๕ เส้น ดูก็ไม่ไกลนัก ถ้าจะขี่ม้าควบตะบึงมาตัวเปล่า ไม่มีเข้าของเป็นภาระ บางทีจะเดินทางจากสุโขทัยไปสวรรคโลกในวันเดียวได้ หรือถ้าจะให้สบายหน่อยก็นอนกลางทางคืนหนึ่ง ถนนพระร่วงนั้นที่จริงต้องนับว่ายังดีอยู่มาก ถ้าจะทำให้เป็นถนนดีขึ้นอีกก็ไม่ยากอันใด เพราะไม่ต้องการถม เป็นแต่เกลี่ยดินให้ราบ ตัดต้นไม้และถอนตอที่ขึ้นเกะกะอยู่บนนั้นเสีย กับทำสะพานข้ามลำน้ำลำห้วยเสียให้ดีแล้ว จะใช้เป็นถนนรถม้าหรือรถโมเตอร์ได้สบายอย่างเอก การที่จะทำถนนเช่นกล่าวมาแล้ว ไม่เป็นการยากอันใดนัก แต่ถ้าทำขึ้นแล้วก็น่าจะเปลืองเงินเปลืองเวลาเปล่ากระมัง เพราะน่ากลัวจะไม่มีคนใช้ถนนนั้นเท่านั้น

อนึ่งที่พักที่วัดน้อยนั้น เทศาภิบาลเจ้าหน้าที่ในเมืองสวรรคโลกได้จัดเลือกที่ดีพอใช้ ได้ปูลาดพลับพลาขึ้นที่ริมลำน้ำยมฝั่งใต้ มองแลเห็นแก่งลัก ซึ่งอยู่เหนือน้ำขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่ง แม่น้ำตรงนี้ลึกกว้างขวาง ตลิ่งสูงและชันน้ำไหลเชี่ยว ที่ได้เปรียบสุโขทัยที่มานี้ก็ไม่อัดอัดเลย เพราะฉะนั้นจะอยู่กี่วันก็ได้ นึก ๆ ก็ทำ

ให้น่าประหลาด ว่าเหตุใดจึงได้ทิ้งเมืองให้ร้าง ไม่ใช่เพราะกันดารน้ำเช่นสุโขทัย หรือเพราะเกิดห่าลงเช่นเมืองท้าวอู่ทอง ที่มีกล่าวถึงอยู่ในพงศาวดารเหนือนั้น เพราะว่าถ้าเป็นด้วยเหตุสองประการนี้แล้ว เมืองคงจะต้องตั้งอยู่ในป่าในดงห่างไกลบ้านคน แต่นี่ไม่เป็นเช่นนั้น ตำบลบ้านเมืองเก่ามีเรือนหลายสิบหลังคาเรือน มีผู้คนอยู่มาก แต่ไม่มีอยู่ในกำแพงเลย อยู่นอกกำแพงทั้งนั้น ซึ่งจะเป็นด้วยเหตุไรก็เดายาก บางทีจะเป็นด้วยกลัวเจ้ากลัวบีศาจอะไร ๆ ต่าง ๆ เช่นนั้นกระมัง แต่ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วก็น่าเสียดายที่ไม่กลัวเสียให้มาก ถ้าความกลัวนั้นครอบงำเสียให้ได้จริง ๆ แล้วโบราณสถานและวัตถุต่าง ๆ ก็จะไม่ทำลายหักพังไปเช่นที่ได้เห็นนั้น

ตอนที่ ๑๒

เรื่องเมืองสวรรคโลก ในพงศาวดารเหนือ

เมืองสวรรคโลกนี้ จะหาหลักฐานให้ดีเท่าที่เมืองสุโขทัยยาก เพราะไม่ได้อาศัยข้อความจารึกในหลักศิลาเช่นที่สุโขทัย พระเจ้ารามคำแหงหรือก็อยู่เสียที่เมืองสุโขทัย จึงไม่ใคร่ได้เล่าเรื่องเมืองสวรรคโลกหรือศรีสัชนาลัย ตามความที่สันนิษฐานประกอบจากข้อความในหลักศิลาเมืองสุโขทัยทั้งสองหลัก คงได้ความว่า ในสมัยที่ใกล้ๆ กับอายุของหลักศิลานั้น สุโขทัยเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรไทย คือราชา ผู้เป็นใหญ่ในรัฐจังหวัด ซึ่งเราเรียกกันว่าเมืองเหนือบัดนี้ ได้สถิตอยู่ณเมืองสุโขทัย ตามที่พอจะรู้ได้อยู่นั้น ๕ องค์ คือ

(๑) พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ (พระราชบิดา พระเจ้ารามคำแหง)

(๒) พระเจ้าบานเมือง (พระเชษฐาพระเจ้ารามคำแหง)

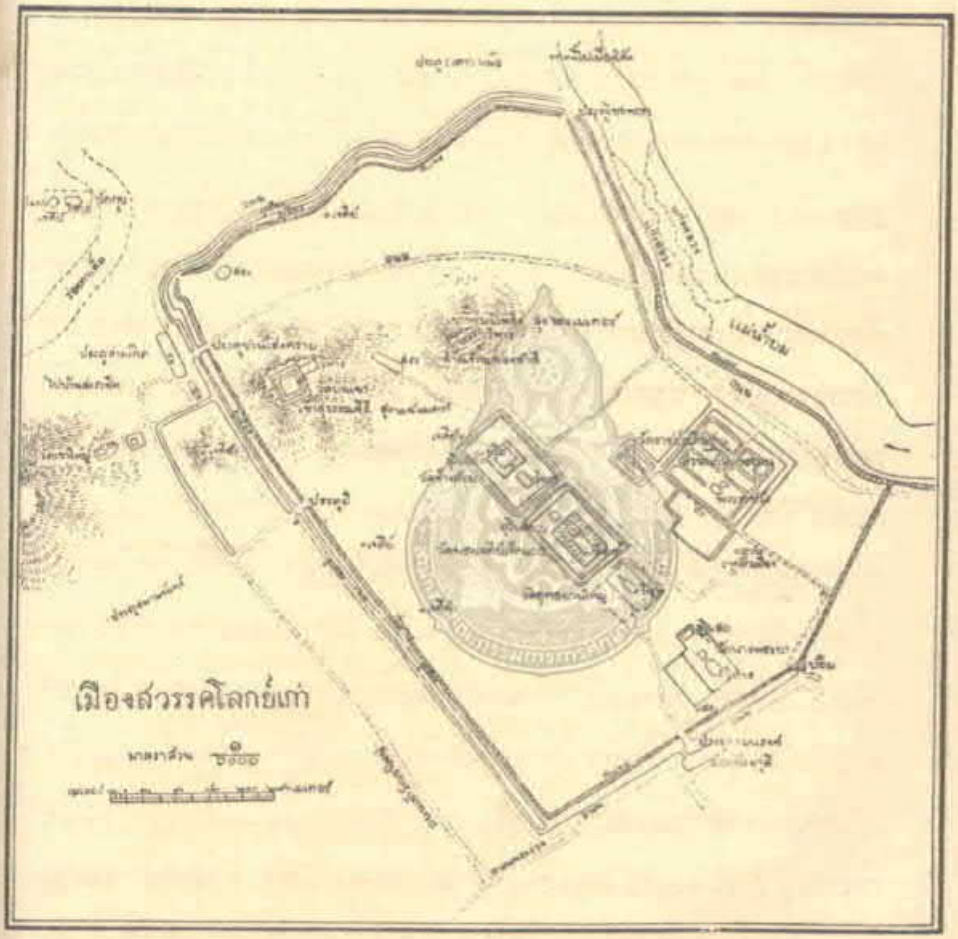
(๓) พระเจ้ารามคำแหง (ผู้จารึกหลักศิลาที่ ๑)

(๔) พระเจ้าลือไทย หรือพระบาทสมเด็จพระกมรเตงอัคคปัญโญไชยเชฏฐสุริยวงษ์ (โอรสพระเจ้ารามคำแหง)

(๕) พระเจ้าธรรมิกราช หรือพระบาทสมเด็จพระกมรเตงอัคคศรีสุริยพงษ์รามมหาธรรมิกราชาธิราช (โอรสพระเจ้าลือไทย และผู้จารึกหลักศิลาที่ ๒ กับหลักศิลาเมืองกำแพงเพชร)[๑]

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๒

เมืองสุวรรคโลกย์เก่า

ส่วนเมืองสวรรคโลกในระหว่างนี้เข้าใจว่า มีเจ้าอยู่ครองเหมือนกัน แต่สุโขทัยเป็นเมืองใหญ่กว่าหรือจะเป็นเมืองลูกหลวงของสุโขทัยในหลักศิลาที่ ๒ ปรากฏอยู่ว่าพระเจ้าธรรมิกราชได้ไปครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ จนพระเจ้าลือไทยประชวรหนัก ในเมืองสุโขทัยเกิดขบถขึ้น จึงได้ยกทัพไปสุโขทัยปราบพวกกบฏสำเร็จแล้วขึ้นครองราชสมบัติแทนพระราชบิดา แต่ถึงเมื่อพระเจ้าธรรมิกราชมาครองสุโขทัยอยู่แล้วเช่นนั้นก็ดี ต้องเข้าใจว่าศรีสัชนาลัยหาได้ว่างอยู่เปล่าไม่ เพราะมีปรากฏอยู่ในข้อความที่จารึกหลักศิลาที่ ๒ นั้นว่า พระเจ้าธรรมิกราชทรงราดถึงพระเชษฐาที่ครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ จึงเสด็จไปเยี่ยมดังนี้ จะต้องสันนิษฐานได้สองประการ ประการหนึ่งว่าพระเจ้าธรรมิกราชซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงสุโขทัยแล้วได้พระเชษฐาไปอยู่เสียเมืองศรีสัชนาลัย หรืออีกประการหนึ่งพระเจ้าธรรมิกราช ตั้งแต่ยังเป็นมหาอุปราชกรุงสุโขทัยอยู่นั้นได้ไปได้พระธิดาแห่งราชาเมืองศรีสัชนาลัยเป็นชายา จึงเลยไปอยู่ที่เมืองนั้น ครั้นเมื่อได้ราชสมบัติในกรุงสุโขทัยแล้ว พระราชโอรสแห่งพระราชาเมืองศรีสัชนาลัย ก็ครองอยู่ครองเมืองสืบสันตติวงศ์ต่อไปตามประเพณี และโดยเหตุที่ท่านผู้นี้เป็นพระเชษฐาแห่งชายา พระเจ้าธรรมิกราชก็เลยเรียกเชษฐาด้วย ซึ่งไม่ประหลาดอะไร เพราะถูกต้องตามราชประเพณีโบราณ ที่พระราชานับเนื่องเป็นญาติวงศ์กันหมด สุโขทัยในเวลานั้นคงจะเป็นเมืองหลวงแห่งคณะไทยฝ่ายเหนือ อย่างเช่นกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองหลวงแห่งคณะไทยฝ่ายใต้ และถ้า

จะเปรียบเทียบกันต่อไปอีก ก็พึงจะกล่าวได้ว่ากรุงสุโขทัยกับเมืองศรีสัชนาลัยเกี่ยวข้องกันเท่า ๆ กับกรุงทวาราวดีกับเมืองลพบุรีณเมื่อสมัยพระเจ้าอู่ทองฉะนั้น คือศรีสัชนาลัยก็ไม่ได้เป็นข้าสุโขทัย และลพบุรีณก็ไม่ได้เป็นข้ากรุงทวาราวดี เป็นแต่ปรองดองเป็นพวกเดียวกัน เพื่อประโยชน์แห่งกันและกัน แต่ธรรมดาเมืองที่รวมกันเข้าเป็นหมู่เช่นนั้น จำจะต้องยกเมืองใดเมืองหนึ่งขึ้นเป็นหัวหน้าหมู่ เพื่อจะได้มีความคิดให้ครงกันเท่านั้น ถ้าจะเปรียบกับการในสมัยใหม่นี้ ก็ต้องเปรียบกับประเทศเยอรมนี ซึ่งมีนครรวมกันอยู่หลายนคร ต่างนครก็มีเจ้าครองปกครองอยู่ แต่เพื่อประโยชน์ที่จะป้องกันตัวให้แข็งแรงขึ้น ได้พร้อมใจกันสมมุติเลือกราชาแห่งกรุงปรุสเซียให้เป็นหัวหน้าหมู่ เรียกตามภาษาเยอรมันว่า "ไกเซอร" (อังกฤษเรียก "เอมเปเรอ") ดังนี้ การที่ได้สมมุติเลือกให้เป็นหัวหน้าหมู่เช่นนี้แล้ว ไม่ใช่ว่าพระราชาแห่งกรุงปรุสเซียนั้น จะยกพระองค์เป็นราชาธิราช เช่นพระเจ้าจักรพรรดิได้ฉันใด เข้าใจว่าพระเจ้ากรุงสุโขทัยก็คงจะไม่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเช่นกัน

พงศาวดารเหนือมักกล่าวถึงเรื่องสร้างเมืองสวรรคโลกละเอียดลออมาก แต่ไม่ได้มีกล่าวถึงเรื่องเมืองสุโขทัยเลย ไปมีกล่าวถึงต่อเมื่อเล่าเรื่องพระร่วงแผลงอิทธิฤทธิ์ดักน้ำใส่ชะลอมเท่านั้น ส่วนสวรรคโลกนั้นกล่าวเสียยืดยาว ว่าฤาษีสัชนาลัยกับฤาษีสิทธิมงคลเป็นผู้มาชี้ให้พวกพราหมณ์บุตรหลานสร้าง มีบาธรรมราชเป็น

ประธาน บาธรรมราชนพระฤาษีตั้งแต่งไว้ให้ครองเมืองสวรรคโลก ให้นามเรียกว่าพระยาธรรมราชา นับว่าเป็นต้นวงศ์กษัตริย์ในเมืองศรีสัชนาลัย ส่วนเมืองที่พระยาธรรมราชาสร้างขึ้นนั้นว่ากว้าง ๕๐ เส้นยาว ๑๐๐ เส้น กำแพงหนา ๗ ศอกสูง ๔ วา ภายหลังเมื่อมีข่าวว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสนจะยกทัพลงมา พระเจ้าพสุจราชผู้ครองเมืองศรีสัชนาลัยในเวลานั้น ได้สั่งขุนไตรภพนากจัดการเตรียมรับทัพเชียงราย ให้ย่อกำแพงเข้าไปเป็นป้อมให้รอบเมือง จึงเข้าใจว่าในสมัยนี้ได้แก้ไขเมืองแปลกไปกว่าที่เป็นอยู่เดิมไม่มากก็น้อย

แต่พงศาวดารเหนือนั้น ถ้าใครถือเป็นตำราเป็นหลักคงต้องยุ่งเป็นแน่ ศักราชนั้นไม่ต้องบ่วยกล่าว ถ้าจะไม่ลงไว้เสียเลยแทบจะดีกว่า ลงไว้ทำให้ยุ่งไม่เป็นท่า ถึงเรื่องราวต่าง ๆ ก็สับสนจับโน่นชนนี่ยุ่ง แต่จะปรับว่าเป็นเหลวไหลไปทั้งหมดนั้นไม่ได้ เพราะบางเรื่องก็มีมูล หากเล่ากันไปเล่ากันมาคลาดเคลื่อนเฉอะเทอะไปเท่านั้น ลองจับตรวจดูแต่เรื่องพระร่วงเท่านั้น ก็จะพอเห็นเป็นตัวอย่างได้ เก็บมาเป็นตอน ๆ เฉพาะที่เกี่ยวแก่พระร่วงคงได้ความดังต่อไปนี้

๑. จุลศักราช ๗๖ ปีกุน พระยาอภัยคามมณี เจ้าเมืองหริภุญชัยนคร ออกไปจำศีลอยู่ ในภูเขาใหญ่ ร้อนถึงอาสนนางนาค ๆ ก็ขึ้นมาในภูเขาใหญ่ พบพระยาจำศีลอยู่ ก็มาเสพเมถุนด้วยกัน นางนาคอยู่ได้ ๗ วันก็ลากลับลงไป พระยาอภัยคามมณีจึงให้ผ้ารัดกัมพลและพระธำมรงค์ไปกับนางนาค อยู่มานางนาคมีครรภ์

แก่ชนไปที่ภูเขาใหญ่ ประสูติกุมาร ผ้าและแหวนนั้นนางนาคก็ให้แก่ลูกตน แล้วก็หนีลงไปเมืองนาค มีพรานผู้หนึ่งมาพบกุมาร พรานก็เก็บเอาไปเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรม ต่อมาพระอภัยคามมณีใช้ให้เสนาอำมาตย์สร้างปราสาท พรานนั้นต้องเกณฑ์มาทำงานด้วย จึงเอากุมารบุตรบุญธรรมเข้าไปด้วย ก็ไปเกิดมีมหัศจรรย์ต่าง ๆ ขึ้น จนพระยาอภัยคามมณีทรงทราบความ และทรงทราบว่ากุมารนั้นเป็นพระราชโอรสของพระองค์ เพราะจำผ้าและแหวนได้ จึงเลยรับกุมารนั้นไว้ในวัง ให้นามว่าเจ้าอรุณราชกุมาร เลี้ยงไว้ด้วยกันกับเจ้าฤทธิกุมาร ซึ่งเป็นโอรสเกิดด้วยพระมเหสีมนุษย์

๒. "พระยาอภัยคามมณีมาคิดแต่ในพระทัยว่า เมืองใดจะสมควรแก่ลูกแห่งกู จึงเห็นแต่เมืองสัชนาลัยยังแต่พระราชธิดาและพระราชบุตรหามิได้ และพระยาอภัยคามมณีจึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองสัชนาลัย ก็ได้นามชื่อพระยาร่วง" ตามข้อความนี้ ถ้าอ่านแปลความในเข้าไปอีก ต้องแปลว่าเอาเจ้าอรุณราชมาอภิเษกกับนางพระยาในเมืองสัชนาลัย และวงศ์กระษัตริย์เดิมไม่มีใครสืบสันตติวงศ์ เจ้าอรุณจึงได้ครองเมืองสัชนาลัยต่อมา ส่วนนามที่เรียกว่าพระยาร่วงหรือพระร่วงนั้น พระยาประชากิจกรจักร ได้กล่าวเดาไว้ในหนังสือเรื่องพงศาวดารโยนกว่าน่าจะมาแต่คำว่าพระเจ้าหลวงพยาหลวงเมืองสุโขทัย แต่หากจะเขียนอักษรผิดตัวเขียนหลวงเป็นรวงไป คนจะชื่อตกชื่อร่วงไม่เห็นมี ความเห็นของข้าพเจ้าเองไม่ตรงกับพระยาประชากิจ ข้าพเจ้า

เห็นว่าอาจจะชื่อร่วงได้ แต่ร่วงในที่นี้ไม่ใช่แปลว่าตก แปลว่าสว่าง คือคำเดียวกับรุ่งนั่นเอง ทีคิดเช่นนี้คือเห็นว่าชื่อของพระร่วงนี้ ตามพงศาวดารเหนือกว่าชื่อของรุณราช แปลได้ว่ารุ่ง และในชั้นกาลมาถึงนี้ก็มักถือนามราชาสุโขทัยไว้องค์หนึ่งว่าโรจนราช โรจนนี้ก็คือรุ่งอีก ภาษาเราเดี๋ยวนี้ยังมาใช้เป็นคำควบกันอยู่ว่ารุ่งโรจน์หรือรุ่งเรือง เพ่งเล็งความอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้นการที่คนจะชื่อรุ่งนี้ดูไม่ขัดขวางอย่างไร ถ้าเป็นราชาเรียกว่าพระรุ่งดูจะออกติ ๆ เสียอีก

๓. พระร่วงนี้ต้องพุทธทำนาย "อายุพระองค์เจ้าได้ ๕๐ ปี พอครบพระพุทธศักราชได้ ๓๐๐๐ ปี จุลศักราช ๑๓๙ ปีมะโรงนพศก" จุลศักราชในที่นี้ไม่ใช่ที่เราใช้กันอยู่ในกาลบัดนี้ ปีมะโรงจึงเป็นนพศกได้ แต่ถ้าจะยอมหลับตาไม่ดูศักราชเสียทีหนึ่งก็อ่านต่อไปได้ความว่า "จึงคนอันเป็นใหญ่กว่าทั้งหลาย นำเอาช้างเผือกงาดำกับเชือกมาถวายแก่พระองค์ ด้วยบุญที่พระองค์ทำหุ่นช้างใส่ดอกไม้ถวายแก่พระพุทธเจ้าแต่ชาติก่อน และเมื่อพระองค์จะดับศักราชพระพุทธเจ้าจึงให้นิมนต์พระอชิตเถรและพระอุปคุตเถร และพระเถรโดยสายคือพราหมณ์เป็นเชื้อมาแต่พระรามเทพ (พราหมณ์พฤฒิบาศกระมัง) และพระอรหันต์เจ้าทั้ง ๕๐๐ พระองค์ ทั้งพระพุทธโฆษาจารย์วัดรังแร้ง และชุมนุมพระสงฆ์เจ้าทั้งหลาย ณ วัดโคกสิงคารามกลางเมืองสัชนาลัย และท้าวพระยาในชมพูทวีป คือไทยและลาวมอญจีนพม่าลังกาพราหมณ์เทศเพศต่าง พระองค์เจ้าให้ทำหนังสือไทยเลี่ยง

มอญพม่าไทย และชอบเฉียงชอบมอมมาแต่นั้น" เรื่องทำหนังสือนี้คงจะมีมูลเหตุอยู่ที่พระเจ้ารามคำแหงคิดทำหนังสือ ดังปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักที่ ๑ ว่า "เมื่อก่อนลายสือไทยนี้ บ มี ๑๒๐๕ ศักบีมแม พ่อขุนรามคำแหงหาใคร่ใจในใจแลใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้นั้นนใส่ไว้ ขุนพระรามคำแหงนั้น หากเป็นท้าวเป็นพญาแก่ไทยทั้งหลาย หากเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้บุญรู้ธรรมแท้แก่คนอนนมีในเมืองไทย" ข้าพเจ้าอยากจะเดาต่อไปว่าสุภาษิตพระร่วงนั้น ได้เริ่มเก็บรวบรวมขึ้นในสมัยพระเจ้ารามคำแหงนี้เหมือนกัน แต่คงจะไม่ใช่เป็นของคนๆ เดียวแต่ง คงจะได้แต่งกันหลายคน และไม่ใช่แล้วเสร็จในในคราวเดียว แต่งเพิ่มเติมต่อกันหลายยุค จึงมีข้อความซ้ำกันอยู่บ้าง หากสำนวนผิดกันเท่านั้น

๔. "พระยาร่วงมีพระราชโองการตรัสแก่เจ้าฤทธิกุมารว่า พระยากรุงจีนเหตุใดจึงมาช่วยลบศักราช มาเราพี่น้องจะไปเอาพระยากรุงจีนมาเป็นข้าเราให้ได้" ต่อนี้ไปก็เล่าถึงเรื่องพระยาร่วงกับอนุชาลงเรือไปเมืองจีน พระยากรุงจีนกลัวบารมีให้คนออกมารับขึ้นไปบนเรือนหลวง รับเสด็จอย่างอ่อนน้อม แล้วยกนางราชธิดาให้แก่พระยาร่วง ผ่าตรามังกรออกเป็นสองภาค ข้างหางให้พระราชธิดา พระร่วงพานางพลุจเทวีชายานั่งเรือ พร้อมด้วยเจ้าฤทธิกุมารและฝูงจีนทั้งหลาย ๕๐๐ เป็นบริวาร ใช้ลำเภาไปได้เดือนหนึ่งถึงเมืองสัชนาลัย มาจนมาทำถ้วยชามแต่นั้นมา เรื่อง

พระร่วงไปเมืองจีนหาหลักฐานอะไรไม่ได้เลย แต่ถ้าแม้จะไปจริงก็ดูเหมือนจะได้ ไม่ขัดขวางอันใด แต่ที่ว่าจะไปต่อว่าเรื่องไม่มาช่วยลบศักราชนั้น ดูกระไรอยู่ น่าจะไปเพื่อประสงค์ประโยชน์อย่างอื่น คือเมืองจีนในสมัยนั้น ต้องเข้าใจว่าไทยเรานับถือเป็นเมืองที่จะเจริญรุ่งเรืองอย่างยิ่ง น่าจะไปดูความเจริญและวิธีปกครองหรือการอื่น เพื่อเก็บจดจำมาใช้ในเมืองไทยบ้าง

๕. "เมืองพิชัยเชียงใหม่มีแต่พระราชธิดา และหาพระราชบุตรมิได้ อำมาตย์เมืองพิชัยเชียงใหม่จึงกราบทูลขอพระราชทานเจ้าฤทธิกุมาร จะให้ไปเสวยราชสมบัติสืบตระกูลมิให้ขาดเสียได้ และสมเด็จพระเจ้าอรุณราช จึงทรงพระราชทานเจ้าฤทธิกุมารผู้เป็นน้องเสด็จขึ้นไปด้วยกัน และให้เจ้าพสุจกุมารอยู่รักษาเมืองกับนางพสุเทวี" เจ้าพสุจกุมารนี้แต่ไหนแต่ไรมาก็ไม่ได้ยินชื่อเลย พึ่งมาโผล่ขึ้นเมื่อตอนต่อจากเรื่องกลับมาจากเมืองจีนแล้ว "จึงเอาพสุจกุมารผู้เป็นน้อง ตั้งพระราชวังอยู่นอกเมือง และเจ้าพสุจกุมารเจ้าฤทธิราชกุมาร เป็นอันรักใคร่กันเป็นหนักหนา มิได้ฉันทาโทษาแก่กันไปมาด้วยกัน เข้าไปถวายบังคมด้วยกันมิได้ขาดในพระราชวัง" ดังนี้จะพึงรู้ได้อย่างไร พสุจกุมารนี้เป็นน้องพระอรุณราชเองหรือน้องพระมเหสีก็ดูไม่แจ่มแจ้งนัก แต่อย่างไรๆ เห็นได้ว่าเป็นที่ไว้วางใจกันมาก จึงมอบให้รักษาพระนครเวลาเสด็จไม่อยู่ได้ ส่วนพระยาร่วงขึ้นไปส่งพระฤทธิกุมารน้องชาย อภิเษกให้ครองเมืองเป็นพระยาคืออยู่กับนางมลิกาเทวี แล้วก็เสด็จกลับคืนมาเมืองพระองค์ดังเก่า

๖. พระยาร่วงขณะนั้นคะนองนัก มักเล่นเบ๊ยและเล่นว่าว ไม่เกรงกลัวว่าเป็นท้าวเป็นพระยา เสด็จไปไหนก็ไปคนเดียว และพระองค์เจ้ารู้ทั่งบังเหลือมรู้จักใครเพทุกประการ ว่าให้ตายก็ตายเอง ว่าให้เป็นก็เป็นเอง อันหนึ่งขอมผุดขึ้นมาแล้วก็กลายเป็นหินแดง และขอมก็ขึ้นไม่ได้ด้วยวาจาสัจแห่งพระองค์ ๆ ได้ทำบุญแต่ชาติก่อนมา และเดชะแก้วอุทกปราสาทพระยากรุงจีนหากให้มาแก่พระองค์ ๆ จะไปได้ ๗ วันน้ำมิเสวยก็ได้ " ในตอนนี้เห็นได้ถนัดยิ่งกว่าตอนอื่น ว่าจับโน่นชนนี่ คละกันไปจนเชื่อมหัวต่อไม่ติด คน ๆ เดียวมีนิสัยได้สองอย่างเกือบตรงกันข้าม อย่างหนึ่งเป็นนักเลงกักขละต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่งเป็นคนดีมีอภินิหารต่าง ๆ หรือเพราะความที่เชื่อวิทยาอาคมนั้นเองทำให้เป็นคนเก่งกักขละไปเหมือนเช่นคนเก่งในชั้นเรา ๆ นี้ ถ้าเป็นเช่นนั้นก็ดูไม่ตรงกับที่กล่าวไว้ว่า " ตั้งแต่ทำบุญให้ทานรักษาศีล " เมื่อกลับมาจากเมืองจีนใหม่ ๆ และก่อนหน้าที่จะขึ้นไปส่งพระฤทธิกุมารนั้นพระร่วงเป็นคนเรียบร้อยดี ครั้นกลับมาจากเมืองพิชัยเชียงใหม่แล้ว จึงมาเกิดเล่นเบ๊ยเล่นว่าวและประพฤติคนกักขละขึ้น ถ้าเช่นนั้นมิต้องชัดหรือว่าใจไปแตกมาจากเหนือ ถ้าจะนึกดูตามเรื่องที่ได้กล่าวมาแล้วดูไม่น่าจะเป็นไปได้เลย เมื่อลบศักราชนี้อายุพระร่วงถึง ๕๐ ปีแล้ว คนที่อายุถึงเพียงนี้แล้วไม่น่าจะใจแตกไปได้ถึงเพียงนั้นเลย ส่วนเรื่องขอมกลายเป็นแลงที่แย้มขึ้นไว้นิดหนึ่งในก่อน ก็ขัดกับเรื่องพระร่วงที่ตักน้ำใส่ชะลอม ซึ่งตามพงศาวดารเองกล่าวว่าเป็น

คนละคนกับท่านทิดบศักราช ขอมจะดำดินมาให้ถูกสาปกลายเป็นหินไปถึง ๒ ครั้งทีเดียวหรือ

๗. ใช่ว่าจะหมดเรื่องราวอยู่เพียงเท่านั้น การชักว่าวของพระร่วงยังทำให้เกิดเหตุยุ่งใหญ่อีก คือว่าวขาดลอยไปตกที่เมืองตองอูไปติดอยู่บนปราสาท พระร่วงตามว่าวไปถึงเมืองตองอู ครั้นเวลาค่ำก็ลอบเข้าไปทำชู้ด้วยธิดาพระยาตองอู เท่านี้ยังไม่พอ มิหนำซ้ำเมื่อจะขึ้นหยิบเอาว่าวนั้น ยังได้ให้พระยาตองอูยืนอยู่แล้วขึ้นเหยียบบ่า ครั้นเธอมยังไม่ถึงก็เหยียบขึ้นไปบนหัวอีกทีหนึ่ง ประพฤติเหมือนกับเด็กหนุ่มคะนองแท้ ๆ เพราะฉะนั้นเมื่อภายหลังพระยาตองอูสาวไส้ใส่พานทองไว้ แล้วส่งตัวคืนไปนั้นดูเป็นการควรอยู่บ้าง เรื่องนี้ต้องกล่าวท้วงอย่างเช่นในข้อ ๖ นั่นอีก คือว่าความประพฤติพระร่วงไม่สมกับคนที่อายุเกินกว่า ๕๐ ปีขึ้นไปแล้วเลย เรื่องพระร่วงไปทำอุ่นอายในเมืองตองอูนี้ อ่านดูคล้ายเรื่องพระร่วงไปผิดเมียพระยาจำเมือง เจ้าเมืองพเยาว์ จนต้องไปเชิญพระยาเมืองรายเมืองเชียงรายมาพิพากษา ซึ่งพระยาประชากิจกรจักร์ได้เล่าไว้ในหนังสือพงศาวดารโยนก (หน้า ๗๐) นั้น จึงน่าสงสัยว่าจะเป็นเรื่องเดียวกันนั่นเอง เลอะที่เวลาเท่านั้น

๘. "ครั้นพระร่วงเจ้ามาถึงเมืองสัชนาลัย และมายังพระอัครมเหสีและพระสนมทั้งหลาย ๆ ถวายบังคมแล้ว ก็เปลื้องอาภรณ์ออกจากพระองค์ไว้แล้ว และเจ้าพสุจกุมารก็เข้าไปเฝ้าถวายบังคม จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งเจ้าพสุจกุมารว่า กูจะไปอาบน้ำ มึงเห็นกูมาเจ้าเป็นพระยาแทนที่เถิด และเจ้าพสุจกุมารก็ไม่รู้และ

สำคัญว่า ๆ เล่น ครั้นพระองค์ลงไปอาบน้ำที่แก่งกลางเมือง ก็อันตรธานหายไปไม่ปรากฏ ในพุทธศักราช ๑๒๐๐ พระร่วงสิ้นทิวงคต" ข้อที่ว่าพระร่วงจมน้ำทิวงคตนั้น ข้าพเจ้าก็เชื่อว่ามีมูลอยู่บ้าง คือคงมีพระราชาเมืองสัชนาลัยองค์หนึ่งได้จมน้ำถึงทิวงคตจริง แต่ไม่ใช่องค์เดียวกับที่ลบศักราช ไม่ต้องไปหาข้อความที่อื่นมาเถียง เก็บข้อความในพงศาวดารเหนือนั่นเองเถียงกันเองก็พอ คือพระร่วงเมื่อลบศักราชนั้นกล่าวว่าพระชนม์ได้ ๕๐ ปีแล้ว เวลานั้นพุทธศักราช ๑๐๐๐ ถ้วน เมื่อจมน้ำนั้นพุทธศักราช ๑๒๐๐ ถ้วน เพราะฉะนั้นอายุพระร่วงได้ ๒๕๐ ปีเป็นอย่างน้อย ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องกล่าวว่าเป็นไปไม่ได้เป็นอันขาด แต่ที่กล่าวว่าอายุพระร่วงได้ ๕๐ ปีเมื่อลบศักราชนั้นก็ผิดเสียแล้ว เพราะตามคำทำนายของฤาษีสัชนาลัยมีอยู่ว่า "ณ วันพฤหัสบดีเดือนอ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะโรง โทศก ภายหน้าจะได้ลูกนาคมาเป็นพระยา ตั้งแต่พระพุทธเจ้านิพพานได้ ๕๐๐ ปี" ต่อมาเรื่องราวก็กล่าวว่าสมกับคำทำนายของฤาษี เพราะฉะนั้นเมื่อลบศักราชอายุพระร่วงไม่ใช่ ๕๐ ปี แต่ ๕๐๐ ปี (ที่ว่า ๕๐ นั้นบางทีจะผิดเมื่อคัด) และเพราะฉะนั้นเมื่อจมน้ำอายุพระร่วงได้ ๗๐๐ ปีกลับร้ายไปกว่าเก่าอีก กล่าวแต่เพียงเท่านี้พอแลเห็นได้แล้วว่าเดอะ

รวบรวมใจความว่าพงศาวดารเหนือนั้น ไม่เป็นตำนานอันควรยึดถือเป็นหลักฐานให้มั่นนัก ผู้แต่งคงจะได้เก็บเรื่องนิทานต่าง ๆ มาผสมกันเข้าตามบุญตามกรรม เชื่อมหัวต่อกันเข้าก็ไม่ใคร่จะติด แต่ข้อที่เกณฑ์ให้พระร่วงเป็นลูกนาคนั้น ก็ไม่เป็น

ของประหลาด เพราะเป็นธรรมดาของผู้แต่งเรื่องราวพงศาวดารของผู้เป็นใหญ่ ต้องไม่อยากยอมว่าผู้เป็นใหญ่นั้นได้มีวงศ์สกุลอันต่ำมาก่อน จึงต้องคิดให้เป็นลูกนาคหรือมาจากสวรรค์ แต่พระเจ้าอู่ทองยังต้องให้เป็นลูกคาแสนปม หรือถ้าจะหาตัวอย่างให้ใกล้สมัยเราลงมาอีก คือขุนหลวงเสือยังต้องไปยกให้เป็นพระโอรสสมเด็จพระนารายณ์ เพราะฉะนั้นจึงเข้าใจได้อย่างหนึ่ง ว่าถ้าใครมีชาติกำเนิดแปลกกว่ามนุษย์ธรรมดา แปลว่าผู้นั้นได้ตั้งตระกูลวงศ์ขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้นก็พึงเข้าใจได้ว่าพระร่วงนั้นเป็นผู้ตั้งตระกูลใหม่เหมือนกัน แต่ตามความจริงจะได้มาเป็นเจ้านั้นในเมืองสัชนาลัยเมื่อไรแน่ และจะมีอายุเท่าไรแน่ ตายเมื่อไรแน่ ล้วนเป็นสิ่งที่ต้องงดไว้ให้ถือที่จะเดาได้

ส่วนเรื่องพระร่วงบุตรนายทองเศรษฐีนายล่วยน้ำที่ตักน้ำใส่ชะลอมและภายหลังได้เป็นขุนในเมืองสุโขทัย เมื่อพุทธศักราช ๑๕๐๒ นั้น ข้าพเจ้าไม่ได้กล่าวถึงมาเลย เพราะเชื่อว่าเป็นเรื่องนิทานเกิดเป็นพื้น ไม่น่าจะนับถือเป็นเรื่องพงศาวดารเลย

ตามที่ข้าพเจ้าได้เก็บเรื่องพระเจ้าอรุณราชหรือพระร่วงจากพงศาวดารเหนือมาลงไว้แล้วนั้น ก็พอจะเห็นได้ว่าพงศาวดารเหนือมีราคาเพียงไร ข้าพเจ้าเห็นว่า ถ้าใครที่เริ่มจับเล่นในทางโบราณคดีถ้ายึดพงศาวดารเหนือเป็นหลักแล้วจะไปไหนไม่รอด เปรียบเหมือนเรือที่ผูกแน่นไว้กับหลักเสียแล้ว จะแจวไปเท่าใดก็คงไม่แล่น แต่ที่จะทิ้งพงศาวดารเหนือเสียที่เดียวก็ไม่ควร เพราะบางทีก็มีข้อความ

ที่ชักนำให้ความคิดแตกออกไปได้บ้าง คือเมื่อได้อ่านข้อความอะไรในหนังสือนั้น ที่เหลือเกินที่จะเชื่อได้ต่าง ๆ บางที่ทำให้คิดไปว่าทำไมอยู่ดี ๆ เขาจะคิดแต่งขึ้นเล่นเฉย ๆ ได้อย่างนั้น จะไม่มีมูลอะไรบ้างเลยหรือ เมื่อมีความคิดเช่นนี้ขึ้นแล้วก็ทำให้พยายามพิจารณา และตรวจค้นเพื่อจะหาสิ่งไรมายืนยันว่าข้อนั้นผิดอย่างนั้นหรืออาจที่จะเป็นเช่นนั้น ๆ บางทีไปถูกเหมาะเข้าก็ได้อะไรดี ๆ บ้าง ข้อนี้ได้เป็นมาแล้วแก่ตัวข้าพเจ้าเอง ดังจะเห็นปรากฏได้ในรายงานการตรวจค้นโบราณสถานและวัตถุต่าง ๆ ในเมืองสวรรคโลกซึ่งมีอยู่ต่อไป

อนึ่งก่อนหน้าที่ข้าพเจ้าจะไปถึงเมืองสวรรคโลก พระยาอุทัยมนตรีได้บอกว่า พระยาอุทัยได้ข่าวจากนายเทียนชาวเมืองสวรรคโลก ว่านายเทียนได้เคยเห็นหนังสือเล่มหนึ่งเป็นสมุดดำตัวชุบรงเป็นเรื่องราวตำนานเมืองสวรรคโลกและสุโขทัย ครั้นสอบสวนดูได้ความว่าพระภิกษุรูปหนึ่งได้ยืมสมุดนั้นไปอ่าน เผอิญไฟไหม้กุฏีพระรูปนั้นหนังสือก็วอดวายไปกับกุฏีด้วย ข้าพเจ้าออกเสียดาย แต่ที่จริงก็ไม่สู้เชื่อนักว่าจะมีเรื่องราวอะไรที่ดีไปกว่าที่มีอยู่ในพงศาวดารเหนือ บางทีจะพิศดารออกไปอีกหน่อยเท่านั้น ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าได้เห็นหนังสือนั้นก็พอจะเดาถูกว่าเป็นหนังสือเก่าจริงหรือไม่ แต่เมื่อเขาจำหน่ายสูญเสียเช่นนั้นแล้วก็จนใจ

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๒

ลำดับกษัตริย์ซึ่งครองกรุงสุโขทัย ต่อมาศาสตราจารย์ยอช เซเดส์ได้ไปสอบค้นจารึกและในบรรดาที่ปรากฏในหนังสือเก่าได้ความดังนี้

พระองค์ที่ ๑ พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ผู้เป็นต้นราชวงศ์ เดิมปรากฏนามว่า พ่อขุนบ้านกลางหาว เป็นเจ้าเมืองราด แล้วได้เป็นเจ้าเมือง (เชลียง) ศรีสัชนาลัย รบพุ่งชิงเมืองสุโขทัยได้จากพวกขอม จึงราชาภิเษกทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ (ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า คำที่เรียกกันว่า "พระร่วง" อันหมายความว่ารุ่งเรือง เห็นจะแปลคำไทยจากศรีอินทราทิตย์นั่นเอง) หนังสือเก่าซึ่งแต่งในภาษาบาลี เอาคำว่า พระร่วงไปแปลเป็นภาษาบาลีเรียกว่าโรจนราชบ้าง อรุณราชบ้าง หาคำภาษาบาลีซึ่งเสียงคล้ายกับพระร่วง เรียกว่ารังคราช สุรังคราช ไสยรังคราช บ้าง

พระองค์ที่ ๒ ปรากฏนามว่า พระยาบานเมือง เป็นราชโอรสของพระองค์ที่ ๑ (ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าพระนามบานเมืองนั้น เห็นจะมีมาแต่ยังเป็นลูกหลวง พระนามถวายเมื่อราชาภิเษกหาปรากฏไม่) หนังสือภาษาบาลีเรียกว่า "ปาลราช"

พระองค์ที่ ๓ เป็นราชอนุชาของพระองค์ที่ ๒ มีความชอบชนช้างชนะชุนสามชนที่เมืองตาก พระราชบิดาประทานพระนามว่า "พระรามคำแหง" คงใช้พระนามนี้ต่อมาในเวลาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หนังสือภาษาบาลีเรียกว่า "รามราช" นับเป็นมหาราชพระองค์ ๑ ในพงศาวดารสยาม

พระองค์ที่ ๔ ใช้พระนามในศิลาจารึกภาษาไทยว่า พญาเลอไทย ในจารึกภาษาเขมรเห็นจะใช้พระนามถวายเมื่อราชาภิเษกว่า หฤทัยชัยเชฐสุริยวงศ์ ในหนังสือชินกาลมาลีแต่งในภาษาบาลีใช้พระนามว่า อุทกโชตถราช (แปลว่าพระยาจมน้ำ) เป็นราชโอรสของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช

พระองค์ที่ ๕ ทรงพระนามว่า พญาลิไทย หรือ ฤทัย เป็นราชโอรสของพระองค์ที่ ๔ เมื่อราชาภิเษกถวายพระนามว่า สุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช มักเรียกกันว่าพระเจ้าธรรมิกราชหรือพระมหาธรรมราชา นับเป็นองค์ที่ ๑ ในรัชกาลของพระองค์นี้ พระเจ้าอู่ทองตั้งเป็นอิสระขึ้น ณ กรุงศรีอยุธยา แล้วเป็นไมตรีกับกรุงสุโขทัยอย่างประเทศศักดิ์เสมอกัน

พระองค์ที่ ๖ ปรากฏพระนามว่าพระมหาธรรมราชาธิราช นับเป็นองค์ที่ ๒ เป็นราชโอรสพระองค์ที่ ๕ ทำสงครามแพ้สมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงัว) ต้องยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา แล้วย้ายมาครองเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานี

พระองค์ที่ ๗ ปรากฏพระนามว่า พระมหาธรรมราชานับเป็นองค์ที่ ๓ เป็นราชโอรสพระองค์ที่ ๖ (สันนิษฐานว่าเสวยราชย์อยู่ไม่ช้า) เมื่อสิ้นพระชนม์เมืองเหนือเป็นจลาจลในรัชกาลสมเด็จพระนครินทราชา

พระองค์ที่ ๘ ปรากฏพระนามว่า พระมหาธรรมราชานับเป็นพระองค์ที่ ๔ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่าพระยาบานเมือง

เห็นจะเป็นราชอนุชาพระองค์ที่ ๗ สมเด็จพระนครินทราชาทรงตั้งให้ครองเมืองเหนือ มีพระนามว่าศรีสุริยพงศ์บรมบาลมหาธรรมราชาธิราช

ต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (สามพระยา) ก็ทรงตั้งพระราเมศวรราชโอรส (ซึ่งพระมารดาเห็นจะเป็นเชื้อราชวงศ์สุโขทัย) ขึ้นไปครองหัวเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ต่อมาได้เสวยราชย์ทรงพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ตอนที่ ๑๓

เมืองสวรรคโลกในพงศาวดารกรุงเก่า

เมื่อได้ตรวจเรื่องเมืองสวรรคโลกในพงศาวดารเหนือแล้ว ก็ควรต้องตรวจดูเรื่องราวของเมืองนี้ที่มีอยู่ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาต่อไป

จำเดิมเริ่มที่จะกล่าวถึงเมืองสวรรคโลกในพงศาวดารกรุงเก่า ก็มีอยู่ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ปรากฏอยู่ว่าในสมัยนั้นมีพระยาประเทศราช ๑๖ เมือง และเมืองสวรรคโลกเป็นเมืองประเทศราชเมืองหนึ่ง ต่อมานามเมืองสวรรคโลกก็หายไปนาน แต่ใช่ว่าตัวเมืองนั้นจะฉิบหายสูญไป เป็นแต่เรียกชื่อแปลกไปจนจำไม่ได้เท่านั้น คือข้าพเจ้าเชื่อตามความเห็นของท่านนักเลงโบราณคดีบางท่าน ว่าเมืองชากังราวที่กล่าวถึงในพงศาวดารกรุงเก่าเป็นหลายครั้งนั้นไม่ใช่อื่นไกล คือเมืองสวรรคโลกนั่นเอง* พิเคราะห์ดูตามข้อความในพงศาวดาร ซึ่งมีอยู่ว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพงัว) ได้เสด็จขึ้นไปเอาเมืองชากังราวถึง ๓ ครั้ง คือจุลศักราช ๗๓๕ ปีฉลูเบญจศก เสด็จขึ้นไปเอาเมืองชากังราว พระยาชัยแก้วพระยากำแหงเจ้าเมืองออกต่อรบ พระยาชัยแก้วตาย แต่พระยากำแหงและไพร่พลหนีเข้าเมืองได้ ทัพหลวงก็ยกกลับคืนพระนคร นี่เป็นครั้งที่ ๑ จุลศักราช ๗๓๗ ปีมะโรงอัฐศก

* ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๓

เสด็จขึ้นไปเอาเมืองชากังราวได้ พระยากำแหงกับท้าวผากองคิดกันว่าจะยกทัพหลวงไม่สำเร็จเลิกหนีไป ทัพหลวงตีทัพท้าวผากองแตก ได้ท้าวพระยาเสนาขุนหมื่นครั้งนั้นมาก แล้วก็เลิกทัพหลวงกลับคืนพระนคร นี่เป็นครั้งที่ ๒ จุลศักราช ๗๕๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก ไปเอาเมืองชากังราวอีกเป็นครั้งที่ ๓ ครั้งนั้นพระมหาธรรมราชาขอยกมาถวายบังคม ตรวจดูกับพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ ได้ความงอกออกไปอีกว่าขุนหลวงพงัวได้เสด็จไปเอาเมืองชากังราวอีกครั้ง๑เป็นครั้งที่๔เมื่อจุลศักราช๗๕๐ปีมะโรง สัมฤทธิศก ครั้งนั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพงัว) ทรงพระประชวรหนักต้องเสด็จกลับ ตามข้อความเหล่านี้ พึงเข้าใจได้อยู่แล้วว่าเมืองชากังราวมิใช่เมืองเล็กน้อย เป็นเมืองสำคัญอันหนึ่ง แต่เมื่อก่อนได้พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐมานั้น ไม่มีผู้ใดเคยได้เลยว่าเมืองชากังราวคือเมืองใดอยู่แห่งหนตำบลใด มาได้หนทางเค้าในพงศาวดารฉบับที่กล่าวนี้นั่น คือแห่งหนึ่งมีข้อความกล่าวไว้ว่า “ศักราช ๗๐๓ มะแมศกครั้งนั้นมหาราชมาเอาเมืองชากังราวได้แล้ว จึงมาเอาเมืองสุโขทัยเข้าปล้นเมืองมิได้ก็เลยทัพกลับคืน” ดังนี้จึงเป็นเครื่องนำให้สันนิษฐานว่าเมืองชากังราวนั้นคือเมืองศรรคโอก เพราะปรากฏอยู่ว่ามหาราช (เมืองเชียงใหม่) ได้ชากังราวแล้วเลยไปเอาเมืองสุโขทัย ต้องเข้าใจว่าเป็นเมืองอยู่ใกล้เคียงกัน ถ้าจะนึกถึงทางที่เดินก็ถูกต้องดี แต่เหตุใดจึงเรียกชื่อเมืองศรรคโอกว่าชากังราว ข้อนี้ยังแปลไม่ออก

เมืองสวรรคโลกนี้ ถึงแม้เมื่อกรุงศรีอยุธยามีอำนาจขึ้นแล้ว ใช่ว่าจะเสียอิสรภาพ ยังคงเป็นเมืองมีกษัตริย์ครองเรื่อยมา แม้พระมหาธรรมราชาได้ออกมาถวายบังคมขุนหลวงพงั่วแล้ว เมืองก็ยังคงเป็นเมืองมีอิสรภาพอยู่ เพราะในสมัยนั้นไม่สู้จะผูกใจในเรื่องอาณาเขตนัก ต้องการแต่เรื่องคนเท่านั้น แต่วงศ์กษัตริย์ครองสวรรคโลกจะได้สูญไปเมื่อใดแน่ก็ไม่ปรากฏ

มาจับกล่าวนามสวรรคโลกอีกครั้ง ๑ ก็คือเมื่อแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเป็นทุรยุค ขุนวรวงษาธิราชครองราชสมบัติ ขุนพิเรนทรเทพคิดกำจัดขุนวรวงษาธิราช คิดการเสร็จแล้วพอพระยาพิชัยพระยาสวรรคโลกลงมาจึงชวนเข้าด้วยครั้นกำจัดขุนวรวงษาธิราชเสร็จแล้ว พระยาพิชัยพระยาสวรรคโลกได้รับบำเหน็จเป็นเจ้าพระยา ข้อความเหล่านี้ทำให้เห็นได้ว่าในสมัยนี้สวรรคโลกหมดวงศ์กษัตริย์แล้ว

ต่อนี้มาอีกก็มากล่าวถึงเมืองสวรรคโลกอีก คือสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองตแวก (จุลศักราช ๗๗๔ ปีมะโรงจัตวาศก) พระยาตแวกออกมาถวายบังคม ได้ตรัสขอนักพระสุโทนักพระสุทันบุตรพระยาตแวกมาเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม ครั้นกลับถึงพระนครแล้วทรงพระกรุณาให้นักพระสุทันขึ้นไปครองเมืองสวรรคโลก ข้อนี้เป็นพยานว่าในสมัยนั้นยังนิยมว่าเมืองสวรรคโลกเป็นเมืองสำคัญสมควรมีเจ้าครองได้ แต่พระองค์สวรรคโลกนั้นไม่ได้ครองเมืองอยู่นาน เมื่อจุลศักราช ๗๗๗ ปีวอกอัฐศก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิมีพระราชกำหนดให้พระองค์สวรรคโลก

รูปพระร่วง เมืองสวรรคโลก

เป็นแม่ทัพ ยกไปรบนักพระสัทรา ซึ่งได้ชิงสมบัติจากบิดา พระองค์สวรรคโลกนั้น ขนมพรรษาพระองค์สวรรคโลกถึงฆาต พอเข้ารบทัพญวนก็ตายกับคอช้าง

พอสิ้นพระองค์สวรรคโลก (นักพระสุทัน) แล้ว เมืองสวรรคโลกก็กลับเป็นเมืองขึ้นพิษณุโลกไปตามเดิม มีกล่าวว่าพระมหาธรรมราชาได้เกณฑ์กองทัพเมืองสวรรคโลก เข้าประจบกับกองทัพเมืองเหนือไปในงานสงครามหลายครั้ง แต่ไม่มีเรื่องอะไรที่สลักสำคัญอีกต่อไป จนถึงเรื่องพระยาพิชัยข้าหลวงเดิมเป็นขบถยกครอบครัวไปเมืองสวรรคโลก ซึ่งข้าพเจ้าได้เริ่มกล่าวถึงไว้ในตอนที่กล่าวถึงเรื่องวัดศรีชุมเมืองสุโขทัยนั้นแล้ว และในที่นี้จะได้จับกล่าวเรื่องนั้นต่อไป

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ครั้นได้ทรงจัดกระทำพิธีถือน้ำสัตยานุสัตย์ ณ ค่ายหลวงตำบลวัดฤาษีชุมเมืองสุโขทัยแล้ว รุ่งขึ้นทัพหลวงก็เสด็จขึ้นไปทางเขาคับ ถึงเมืองสวรรคโลก ณ วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๕ ค่ำ (ปีฉลูสัปตศกจุลศักราช ๙๒๗) ตั้งทัพหลวงตำบลวัดไม้งาม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระกรุณาแก่พระยาพิชัยพระยาสวรรคโลก ตรัสให้ข้าหลวงเข้าไปประกาศว่า ให้พระยาทั้งสองออกมาถวายบังคม จะทรงพระกรุณามิเอาโทษ พระยาทั้งสองกลับสั่งคนขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันเมืองไว้ และให้ตัดศีรษะหลวงปลัด ขุนยกกระบัตร ขุนนรนายก ซึ่งไม่ยอมเข้าด้วย

นั้น เอาศีรษะชัดออกมาให้ข้าหลวง สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ตรัสเพลาค่ำควรสั่งให้ยกพลทหารเข้าปล้นเมืองตำบลประตูสามเกิดแห่งหนึ่ง ประตูหม้อแห่งหนึ่ง ประตูสะพานจันแห่งหนึ่ง ปล้นแต่ค่ำจนเที่ยงคืน และเผาบ้อมชั้นนอกประตูสามเกิดก็เข้ามิได้ ตรัสปรึกษาโหราจารย์ ทูลว่าจะปล้นประตูสามเกิดนี้จะได้ด้วยยาก ถ้าปล้นทางทิศอุดรแหลมเห็นจะได้โดยง่าย เพราะทิศนั้นเป็นอริแก่เมือง ถ้ารู้ตั้งตามโหร แต่ในวันนั้นก็ยังไม่ได้เมือง วันอาทิตย์เดือนแปดแรมสองค่ำ ยกทัพหลวงไปตั้งที่ประตูข้างดอนแหลม ยกเข้าปล้นเมืองอีกครั้งหนึ่ง ยังไม่ได้รุ่งขึ้น วันจันทร์เดือนแปดแรมสามค่ำ เพลาชายแล้วสองนาฬิกาห้าบาท ยกพลเข้าเผาประตูดอนแหลมทำลายลง พลทหารตรูเข้าในเมืองได้ พระยาสวรรคโลกหนีไปซ่อนอยู่ในกุฏิ พระวัดไผ่จับตัวได้นำมาถวาย แต่พระยาพิชัยหนีได้จากเมืองสวรรคโลกคิดจะไปเชียงใหม่ ไปถึงแดนเกาะจุด ชาวด่านก็กุมเอาตัวพระยาพิชัยมาถวาย สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าตำรัสให้มัดพระยาพิชัยพระยาสวรรคโลก ตระเวนรอบทัพแล้วฆ่าเสีย จึงตรัสให้เทครัวอพยพทั้งปวงมายังเมืองพระพิษณุโลก และเชิญรูปพระยาร่วงพระยาลือ อันหล่อด้วยงาช้างเผือกนั้นมาด้วย รูปพระยาร่วงอันนี้คงตรงกับที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเหนือ ว่าแกะด้วยงาช้างเผือกคู่บารมีของพระยาร่วง (อรุณราช) งาช้างนั้นว่าเป็นสีดำ

นอกจากที่ได้เก็บมาลงไว้ในหนังสือแล้ว ก็ไม่มีเรื่องราวอะไรเกี่ยวข้องกับเมืองสุวรรณโคก ที่สลักสำคัญต่อไปอีก เมื่อได้ค้นดูหนังสือพอมีหนทางเป็นลาดเลาแล้วดังนี้ ก็จะได้จับกล่าวถึงการตรวจค้นสถานและวัตถุต่าง ๆ ต่อไป

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๓

(๑) เรื่องตำนานเมืองสวรรคโลกแจ้งอยู่ในอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐ แล้ว หนังสือพระราชพงศาวดารแต่งตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงเรียกว่าเมืองสวรรคโลกตามนามขนานชั้นหลัง เมืองชากังราวนั้นตรวจต่อมาได้ความว่าอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร ทางฟากตะวันตกแม่น้ำพิง

ตอนที่ ๑๔

เมืองสวรรคโลก – พิจารณาในส่วนตัวเมือง

เมืองสวรรคโลกนี้ กำแพงเมืองตามที่กล่าวไว้ในพงศาวดาร เหนือว่า กว้าง ๕๐ เส้น ยาว ๑๐๐ เส้น ซึ่งเหลือที่จะเป็นไปได้ เมืองใหญ่ถึงเพียงนี้จะรักษาที่ไหนไหว แต่นอกจากในพงศาวดาร เหนือนี้เป็นอันไม่ได้ความจากที่แห่งใดอีก ว่าตามความจริงเมืองนี้ ใหญ่เท่าใดแน่ แม้ในพงศาวดารเหนือนี้เองก็มีข้อความปรากฏ อยู่ว่า เมืองไม่ได้คงอยู่อย่างเดิม ได้จัดการย่อกำแพงแก้ไข ดกแต่งใหม่เมื่อครั้งเตรียมการจะรับศึกพระเจ้าศรีธรรมโศกราชเมือง เชียงแสน การย่อกำแพงนั้น ถ้าจะอ่านตรง ๆ ไปตามพงศาวดาร เหนือต้องเข้าใจว่าย่อแต่เฉพาะให้พอทำบ้องตังบน แต่ข้าพเจ้า เห็นว่าการย่อกำแพง น่าจะแปลว่ายกกำแพงรุ่นเข้ามา คือ ทำเมืองให้แคบเข้ากว่าของเก่า ทนกเช่นนี้เพราะเมื่อไปดูวัดมหาธาตุ ซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองทางทิศตะวันออก ได้เห็นกำแพงอันหนึ่ง ริมฝั่งใต้ลำน้ำยม ในเวลานี้เป็นเทินดินยาวเป็นเชิงออกไป ซึ่งไม่ใช่ถนน เพราะแคบและชันมาก กำแพงดินอันนี้เป็นแนว เดียวกับกำแพงเมืองด้านริมฝั่งน้ำที่เห็นอยู่เดี๋ยวนี้ ออกมาตั้ง ขาดลอยโดดอยู่เฉย ๆ ด้านสกัดก็ไม่มี มีปัญหาอยู่ว่านี่คือ กำแพงอะไร ทำไมมาตั้งอยู่ทางนั้น จะมีทางตอบได้ทางหนึ่ง ว่าเดิมเมืองออกมาถึงที่วัดมหาธาตุ และวัดมหาธาตุอยู่ภายใน

กำแพงเมือง ที่ตรงนั้นเป็นแหลมถูกน้ำเซาะอยู่เสมอ จะอยู่ไม่ได้ต่อไป จึงได้ขยับเมืองหนีให้ห่างออกไปจากปลายแหลมนั้นอีก กำแพงด้านตะวันออกเฉียงเหนือยู่ห่างจากวัดมหาธาตุประมาณ ๒๐ เส้น ลองพลิกพงศาวดารเหนือดูในเรื่องย่อกำแพงเมืองนั้นอีกที่หนึ่ง ได้ความว่าเมื่อพุทธศักราช ๑๒๐๑ ปี พระเจ้าอรุณราช (คือพระร่วง) ได้อันตรธานหายไปในแก่งกลางเมือง และพระพลุจกุมารได้เป็นใหญ่ในกรุงศรีสัชนาลัยต่อไปแล้ว ขุนไตรภพนาถเสนาผู้ชำนาญในการสงครามได้ทูลพระเจ้าพลุจราชว่า "เมืองเรานี้พระเจ้าข้า หาผู้มีบุญมิได้แล้ว และอันตรายจะบังเกิดมีไปเมื่อภายหน้า ขอพระองค์ให้แต่งกำแพงและหอรบไว้ให้มั่น" พระเจ้าพลุจราชทรงพระดำริเห็นชอบด้วย จึงดำรัสสั่งให้ขุนไตรภพนาถเป็นแม่กองจัดการแบ่งบันหน้าที่ "ให้ย่อกำแพงเข้าไปเป็นป้อมให้รอบเมือง" ดังนี้ เรื่องราวในตอนนี้ ยกเลี่ยในส่วนศักราชซึ่งจะเอาเป็นหลักมิได้นั้น ถึงน่าจะเชื่อว่าอาจจะมีความจริงเป็นมูลอยู่บ้าง ถ้าเช่นนั้นก็ต้องเข้าใจว่ากษัตริย์กรุงศรีสัชนาลัยวงศ์พระร่วงนั้น ในสมัยนี้อำนาจถอยลงแล้ว เพราะกษัตริย์เองเรี่ยวแรงไม่เหมือนท่านที่เป็นต้นวงศ์ กล่าวคือพระร่วงที่ลบศักราชนั้น ถ้อยคำที่ขุนไตรภพนาถกล่าวว่าในเมืองหาผู้มีบุญมิได้แล้วนั้น คงจะไม่ใช่เป็นคำที่ได้กล่าวทูล คงจะเป็นความเห็นของผู้แต่งเรื่องจับใส่ในปากขุนไตรภพนาถ โดยความตั้งใจจะสำแดงว่าเมือง

---

๑ ดูอธิบายเรื่อง (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

ศรีสัชนาลัยเวลานั้นโทรมปานใด ส่วนตัวกษัตริย์เองก็คงจะรู้สึกว่าอำนาจของตนถอยลงเหมือนกัน ส่วนการที่จะซ่อมแซมเมืองขึ้นใหม่นั้นเป็นการจำเป็นเพื่อจะได้ต่อสู้ศัตรูได้ แต่ครั้นจะทำขึ้นตามแนวกำแพงเก่าก็คงจะเห็นใหญ่โตนัก ไม่มีกำลังจะรักษา จึงรั่นกำแพงไปเข้าด้วงให้แคบเข้า การที่ทำเช่นนี้เองข้าพเจ้าเข้าใจว่าตรงกับที่กล่าวว่าสั่งให้ย่อกำแพงให้รอบเมือง แต่อาศัยที่ท่านผู้แต่งพงศาวดารเหนือไม่ได้ไปดูถึงพื้นที่ จึงอธิบายเอาตามความเข้าใจของตนเองว่าย่อเข้าไปเป็นแห่ง ๆ เฉพาะตรงที่ต้องการจะทำป้อม

มีปัญหาอยู่อย่างหนึ่งว่า เมื่อเห็นเมืองเก่าไม่เหมาะแล้วทำไมไม่ยกย้ายไปตั้งเสียทีเดียว ทำไมจึงได้ด้วงเข้าไปให้แคบอยู่กับที่เดิมนั้นเอง ปัญหานี้จะตอบได้ ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ นั้นเป็นที่ผู้คนได้ฝังรกรากมาหลายชั่วคนแล้ว จะอพยพย้ายไปประชาชนก็จะได้ความเดือดร้อนมาก ประการที่ ๒ ทั้งกำลังและอำนาจถอยน้อยลงไปกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก การที่จะไปสร้างเมืองขึ้นใหม่ต้องอาศัยทั้งกำลังทั้งอำนาจบริบูรณ์ ถ้าแม้จะไปสร้างเมืองใหม่ไหนจะต้องอพยพครอบครัวไป ไหนจะต้องคิดถึงการที่จะทำสงครามต่อสู้กับผู้ที่อาจเกะกะขัดขวาง ไหนจะต้องเที่ยวหาวัตถุที่จะต้องใช้ในการก่อสร้างนั้นใหม่ ถ้าเพียงแต่ด้วงให้แคบเข้าในที่เดิมตัดความลำบากลงได้มาก วัตถุ

จะใช้ก่อสร้างก็มีอยู่แล้ว คือรื้อเอาแลงในกำแพงเก่ามาทำกำแพงใหม่ก็ได้ และมีสิ่งที่เป็นพยานปรากฏอยู่ว่าได้รื้อของเก่ามาทำของใหม่คือกำแพงที่ริมน้ำทางข้างวัดมหาธาตุนั้นยังมีเหลืออยู่แต่เท่านี้เท่านั้น แต่ยังมีข้อสำคัญกว่าทั้ง ๒ ข้อที่กล่าวมาแล้ว คือความจำเป็นที่จะต้องรีบจัดการแต่งกำแพงและหอรบไว้ให้มั่น เพราะในสมัยพระเจ้าศรีธรรมไตรบีฎกเมืองเชียงแสนมีอำนาจขึ้นแล้ว ขุนพลผู้หนึ่ง (จะชื่อไตรภพนาถหรืออะไรก็ตาม) คงจะได้ทราบระแคะระคายอยู่แล้วว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรบีฎกคิดจะลงมาทางใต้ จึงได้ทูลแนะนำพระเจ้ากรุงศรีสัชนาลัยให้เตรียมการไว้ทำ แต่ต้องเข้าใจว่ามีเวลาเตรียมน้อยเต็มที เพราะว่าพอทัพเชียงแสนยกลงมาจริงก็สู้เขาไม่ได้ พระเจ้าพสุราชต้องออกไปลี้ภัยบังคมและยกพระราชธิดาให้ เมื่อการเป็นเช่นนี้แล้วโดยเล่าจะมีเวลาที่ยิ่งหาชัยภูมิตั้งเมืองใหม่ได้ เมื่อย่อกำแพงเข้าไปนั้น จะได้ย่นก็ด้านไม่มีสิ่งไรเป็นหลักจะเดา รู้ได้แน่อยู่ด้านเดียว คือว่ากำแพงด้านริมฝั่งน้ายมนั้นเคยมียาวไปอีกราว ๒๐ เส้น เพราะตัวกำแพงเก่ายังมีเหลืออยู่[๑]

จังหวัดเมืองสวรรคโลกเมื่อก่อนย่อกำแพงนั้น จะใหญ่กว้างเพียงไรเหลือที่จะเดา แต่เนื้อที่เพียงที่กำแพงล้อมอยู่ในกาลบัดนี้ก็ไม่ใช่เล็ก ได้ให้ขุนวิจารณ์รัฐธนิจทำแผนที่เมืองนี้ แล้วมาวัดดูตามแนวกำแพงได้ความว่า ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ คือ

---

๑ ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๔

ทรมฝั่งน้ำยม ๒๒ เส้น ๑๐ วา ด้านตะวันออกเฉียงใต้ ๒๒ เส้น ๕ วา ด้านตะวันตกเฉียงใต้ ๒๔ เส้น ๑๕ วา ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ๒๐ เส้น ๑๐ วา รวมโดยรอบเป็น ๘๕ เส้น เล็กกว่าเมืองสวรรคโลกที่พงศาวดารเหนือกล่าวว่าบาธรรมราชสร้างนั้นเป็นอันมาก และเล็กกว่าเมืองสุโขทัย ซึ่งวัดโดยรอบได้ถึง ๑๖๕ เส้น

พงศาวดารเหนือยู่ข้างจะเขียนอะไร ๆ ให้ใหญ่เกินจริงไปเสียแทบทุกสิ่ง กำแพงเมืองสวรรคโลกนั้น ใช่จะเขียนให้มากไว้แต่ในทางยาว ทางหนาทางสูงก็เขียนให้หนักเหมือนกัน คือกล่าวไว้ว่ากำแพงสูง ๔ วาหนา ๗ ศอก ตั้งแต่พอได้เห็นเมื่อวันแรกไปถึงก็ได้นึกในใจแล้วว่าคงไม่จริงเช่นนั้น แต่ในเวลานั้นต้นไม้และเถาวัลย์ขึ้นอยู่รกรุงรัง ทั้งที่กำแพงทั้งที่ในคู จึงไม่สามารถจะตะเนได้เป็นแน่นัก ข้าพเจ้าจึงขอคนไปถางดูตอนหนึ่ง ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ จึงได้มีโอกาสตรวจสอบและวัดดูทั้งคูและกำแพงคู คูกว้าง ๑๓ วา ๒ ศอก ลึกประมาณ ๕ ศอก กำแพงก่อด้วยศิลาแลงตัดเป็นแผ่นอย่างเขื่อนอิฐ และสูง ๓ วา ที่เชิงหนา ๔ ศอก ยอดหนา ๓ ศอก มีเชิงเทินสำหรับทหารขึ้นรักษาหน้าที่ มีเทินประมาณศอกคืบ ผิดกับในพงศาวดารเหนือมากอยู่

ควรจับพิจารณาตามข้อความในพงศาวดารกรุงเก่าต่อไป ก่อนที่จะเริ่มเดาว่าเมื่อพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงตีเมืองสวรรคโลกจะได้ตีทางไหนบ้าง ก็ต้องตรวจค้นหาประตูว่าจะมีอยู่ทางใดบ้าง

การค้นหาประตูในเมืองที่ทิ้งร้างไว้นาน ๆ แล้วนั้น ไม่ใช่ของง่าย เพราะบางทีที่เป็นช่องอยู่จะไม่ใช่ประตู เป็นแต่กำแพงทลายก็ได้ หรือทั้งประตูแต่ต้นไม้รกบังเสียหมดจนเลยไม่เห็นก็ได้ เพราะฉะนั้นจำเป็นจะต้องหาคนนำทาง พระยาอุทัยมนตรีไปได้ตัวมาคนหนึ่ง ชื่อนายเทียน ชาวเมืองสวรรคโลกเรียกกันว่าอาจารย์เทียน เพราะถือกันว่าเป็นคนมีวิชาความรู้มาก และได้บวชอยู่นานเป็นสมภารอยู่ที่วัดมหาธาตุ นายเทียนผู้นี้ได้ใช้เป็นประโยชน์มาก คือ ใช้เป็นคนนำไปดูที่ต่าง ๆ หรือให้ไปล่วงหน้าไปค้นหาสถานที่ไว้ให้ดู ที่จริงนายเทียนอยู่ข้างจะรู้จักสถานที่ต่าง ๆ มาก และมีเรื่องราวเล่าได้เป็นอันมาก แต่พึ่งนายเทียนเหมือนอ่านพงศาวดารเหนือ คือต้องทิ้งแต่พอให้มีทางพิจารณาต่อไป ไม่ใช่ถือเอาเป็นแน่นอน นายเทียนผู้นี้ข้าพเจ้าได้ไล่เลียงดูเรื่องประตูเมือง คงจำหน่ายได้ ๔ ประตู คือประตูใหญ่ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้เรียกว่าประตูรามณรงค์ ประตูด้านตะวันตกเฉียงใต้มี ๒ คือ ประตูผี ๑ ประตูชนะสงคราม ๑ ด้านตะวันตกเฉียงเหนือมีประตูใหญ่ชื่อประตูไชยพฤกษ์ ชื่อประตูเหล่านี้เป็นของนายเทียนไม่ปรากฏว่าได้มาจากแห่งใด ที่ข้าพเจ้ายอมเรียกตามชื่อเหล่านี้เพราะเห็นว่า เรียกชื่ออะไรไว้อย่างหนึ่งดีกว่าที่จะต้องอธิบายให้ยืดยาวทุก ๆ ครั้งที่จะกล่าวถึงประตูใดประตูหนึ่ง และในแผนที่ข้าพเจ้าก็ปล่อยไว้เช่นนั้นด้วยเหตุเดียวกัน

บัดนี้จะลองจับชนกับข้อความในพงศาวดารกรุงเก่าดูที่หนึ่ง อ่านดูตามข้อความเข้าใจว่า ประตูสามเกิดเป็นประตูที่มีป้อมค่ายรักษามั่นคง จนถึงยกเข้าเผาและหักเอาเป็นหลายครั้งยังไม่สำเร็จได้ ประตูที่มีป้อมค่ายป้องกันแข็งแรงมีอยู่ประตูเดียว คือประตูชนะสงครามทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ หน้าประตูนี้มีคูสองชั้นและเทินดินสูงหนา ทำเป็นเหมือนป้อมปีกกา ดูนั้นคงน่าจะตีหักเอาได้โดยยาก ถึงแม้จะพิจารณาดูตามแบบวิธีทำป้อมค่ายอย่างปัจจุบันสมัยนี้ ก็ต้องนับว่าไม่เลวนัก ถ้าสำหรับแต่ทหารราบต่อราบสู้กัน ดูเหมือนผู้ที่คงมั่นรักษาที่นั่นจะได้เปรียบมาก เพราะเหตุฉะนี้ดูประตูนี้น่าจะเป็นประตูสามเกิด ประตูสะพานจันน้ันข้าพเจ้าเดาว่าน่าจะเป็นประตูรามณรงค์ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ คือทางช่องที่ข้าพเจ้าเดินเข้าไปในเมืองเมื่อแรกไปจากสุโขทัยนั่นเอง ที่ข้าพเจ้าเดาเช่นนี้ เพราะว่าที่ริมถนนที่เดินไปเมื่อจวนจะถึงประตูนั้นเห็นเป็นสระยังมีหนึ่งรูปยาวขวางไปจนตรงหน้าประตู มีร่องน้ำเดินไปประจบกับคูเมือง จึงเดาว่าน่าจะมีสะพานข้ามคลองที่เชื่อมสระกับคูนั้นสักอันหนึ่ง แต่หลักฐานไม่มั่นนัก ส่วนประตูหน้านั้นเหลือที่กำลังที่จะเดา เว้นเสียแต่จะชี้ลงไปว่าประตูผีนั่นเอง เท่านี้[๑] เมื่อได้ตรวจตราดูเช่นนี้แล้วอยากจะใคร่เดาต่อไปว่าทัพหลวงสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเมื่อยกมาจากเมืองสุโขทัยนั้น ได้มาตามทางที่ข้าพเจ้าเดิน คือตามถนนพระร่วงนั่นเอง

๑ ดูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๑๔

เพราะดูเป็นทางที่สะดวกกว่าทางอื่น ถ้าเช่นนั้นแล้วก็แปลว่ายกขึ้นมาแต่ตะวันตกเฉียงใต้ เพราะฉะนั้นที่จะเข้าหักเอาเมืองก็คงจะเข้าทางด้านที่มาถึงเข้าก่อนคือด้านตะวันตกเฉียงใต้กับตะวันออกเฉียงใต้ (เมืองนี้ไม่ได้ตั้งตรงทิศหน้ากำแพงจึงเฉียงอยู่เช่นนี้ทั้งหมด) แต่ด้านนี้ชาวเมืองคงจะได้จัดการเตรียมป้องกันไว้แข็งแรง เพราะคงจะรู้อยู่แล้วว่าทัพสมเด็จพระนเรศวรจะยกมาทางนั้น การที่จะปล้นเอาเมืองในครั้งแรกจึงไม่สำเร็จ จนภายหลังต้องย้ายไปทำการหักหาญทางดอนแหลมหรืออุดรแหลม ซึ่งโหราจารย์ทูลว่าเป็นอริแก่เมือง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าดอนแหลมจะเป็นถูก อุดรแหลมดูแปลไม่ได้ความว่ากระไรแต่ดอนแหลมแปลได้ตามภูมิ คือทางด้านตะวันออกของเมืองเป็นที่ดอนเป็นแหลมยื่นออกไป ลำน้ำยมหักเลี้ยวเป็นข้อศอก ที่แผ่นดินข้างเป็นแหลม มีวัดมหาธาตุอยู่ที่ปลายแหลมนั้น อีกประการหนึ่งพิจารณาดูท่าทางกำแพงด้านนี้จะโสเภียงกว่าด้านอื่น ดูหน้ากำแพงก็ไม่ดี ดูเป็นที่ควรจะตีหักเอาได้ง่ายกว่าด้านอื่น กำแพงด้านนี้ชำรุดหักพังมากกว่าด้านอื่น เพราะคงจะถูกทำลายลงเสียครั้งนั้น คูที่สูญก็บางที่จะสูญมาแต่ครั้งนั้นเอง คือถูกถมแล้วภายหลังเลยไม่มีใครขุดขึ้นใหม่อีก ส่วนประตูดอนแหลมที่ทหารเข้าเผาหักเอาได้นั้น ก็คงทลายเสียหมดในครั้งนั้น จึงค้นไม่พบประตูเลยจนช่องเดียวทางแถบนี้

ส่วนวัดไม้งามที่ตั้งทัพหลวงของสมเด็จพระนเรศวรในครั้งนั้นก็ดี วัดไผ่ที่พระยาสวรรคโลกหนีเข้าไปซ่อนอยู่ก็ดี ไม่มีสิ่งไรเป็นหลักฐานที่จะเดาได้ จึงไม่ได้คิดค้นหาเลย[๑]

---

๑ ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๑๔

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๔

(๑) เมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือนี้ เป็นเวลาก่อนค้นพบเมืองเชลียง ซึ่งกล่าวไว้ในอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐ ความที่ทรงพรรณนาตอนนี้ประกอบหลักฐานว่าเมืองเชลียงตั้งอยู่ที่วัดมหาธาตุ (ที่ชาวเมืองเรียกกันว่าวัดน้อย) และพระปรางค์วัดมหาธาตุนี้เอง ที่ในจารึกพ่อขุนรามคำแหงกล่าวถึงเมืองเชลียงว่าเอาศิลาจารึกอันหนึ่ง "ไปปักไว้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ"

(๒) หนังสือพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชาเจ้ากรมราชบัณฑิตฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เป็นผู้แต่งเมื่อรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร ดังเคยเห็นได้ในหนังสือนี้ว่าเป็นแต่รวบรวมเรื่องเกร็ดต่าง ๆ (ทั้งที่มีผู้ชี้บอกไว้และที่มีผู้จารไว้ได้) เอามาเรียบเรียง ความเรื่องเดียวกันแยกออกเป็น ๒ เรื่องเล่าขานกันก็มีหลายแห่ง อันเรื่องแก้ไขกำแพงเมืองสวรรคโลกและสุโขทัย มีหลักสำหรับวินิจฉัยในทางโบราณคดีอยู่อย่างหนึ่ง คือในสมัยเมื่อราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยนั้น บึงใหญ่ยังไม่มี เชิงเทินดินรอบนอกกำแพงเมืองสวรรคโลกและสุโขทัยสร้างสำหรับกันบึงใหญ่ ต้องเป็นของสร้างต่อเมื่อใช้บึงใหญ่ในการรบพุ่ง คือในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือมิได้คำนึงถึงความข้อนี้ ฝ่ายพวกชาวเมืองนั้น เห็นสิ่งใดปรากฏอยู่คิดว่าเป็นของครั้งพระร่วงทั้งนั้น บางทีก็เลยเกิดเป็นเรื่องล่าขานออกไป ดังเรื่องพระเจ้าศรีธรรมโศกราชนี้เป็นต้น ดังจะแสดงในตอนว่าด้วยเมืองพิษณุโลกต่อไปข้างหน้า

(๓) ที่เรียกว่าประตูหมอ สันนิษฐานว่าประตูหมอเป็นทางเดินไปคำบลที่ตั้งเตาหม้อ คือทำเครื่องสังกโลก ถ้าเช่นนั้นก็อยู่ตอนริมน้ำทางด้านเหนือ

(๔) ข้าพเจ้าไปตรวจครั้งหลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ พบวัดใหญ่ ๆ อยู่ในบำระหว่างเขาใหญ่ไปทางเขารังแร้งหลายวัด สมเด็จพระนเรศวรเห็นจะตั้งค่ายหลวงในที่คำบลนั้น ตรงกับทางที่ทรงพรรณนาในพระราชนิพนธ์

ตอนที่ ๑๕

เมืองสวรรคโลก – ภายในกำแพง

ภายในกำแพงเมืองสวรรคโลก ก็มีสถานที่ซึ่งควรดูอยู่หลายแห่ง แต่ถ้าแม้จะเปรียบกับที่ในเมืองสุโขทัยแล้วก็สู้กันไม่ได้เลย ถึงกระนั้นก็พอจะดูได้สนุกบ้าง

ที่ซึ่งข้าพเจ้าได้ดูก่อนแห่งอื่นคือเขาพนมเพลิง ซึ่งหนังสือพงศาวดารเหนือกล่าวว่า ฤาษีสันนาสัยได้สั่งสอนบาธรรมราชเมื่อจะสร้างเมืองนั้นว่า "ดูเจ้าจงเอาพนมเพลิงเข้าไว้ในเมือง เป็นที่สร้างพรตบูชากุณฑ์" เขาพนมเพลิงนี้อยู่ภายในเมืองจริง อยู่ติดกับกำแพงด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เพราะฉะนั้นมีความยินดีที่จะกล่าวได้ว่า ครั้งนี้พงศาวดารเหนือไม่เหลว แต่เขานั้นเป็นสองลูกแฝด เรียกชื่อว่าสุวรรณคีรียอดหนึ่ง ยอดสุวรรณคีรีอยู่ริมกำแพงสูง ๑๕ วา ยอดพนมเพลิงอยู่ต่อไปทางทิศตะวันออกสูง ๑๐ วา ได้ขึ้นไปที่ยอดสุวรรณคีรีก่อน ทางขึ้นมีศิลาแลงประดับเป็นขั้นบันได ขึ้นไปถึงโคล่เขามีกำแพงแลงก่ออยู่ทางด้านเหนือ สูงท่วมหัวคน ข้างด้านใต้มีกองแลงเป็นแนวอยู่ เข้าใจว่าคงจะเป็นกำแพงเช่นเดียวกับทางด้านเหนือ มีเสาแลงตั้งอยู่ด้านตะวันออก ๔ เสา กำแพงนี้คือผนังวิหาร เสานี้คือเสามุขหน้าวิหาร ต่อวิหารไปทางตะวันตกมีบันไดขึ้นไปทางยอดเขา ซึ่งก่อเป็นลาน

ส์เหลยมไว้ บนลานนมพระเจดียทาด้วยแดง เป็นรประฆังทรงเตีย มคหาสำหรับตงพระทง ๔ ทศ์ บนลานพระเจดียนเป็นทดกมประเทศ ได้ด มองออกไปทางตะวันตกเฉียงใต้เห็นเขาพระศรและถนนพระรวง ที่มาจากสุโขทัย ที่บนยอดเขานเป็นทคอยดกองทัพจะเหมาะนักหนา เพราะจะแลเห็นได้แต่ไกล เพราะฉะนั้นควรที่จะต้องเอาเข้าไว้ในเมือง และถ้าแม้มีป้นใหญ่ตงบนเขานจะได้เปรียบข้าศกที่เข้าปล้นเมืองทาง ด้านนมาก ข้าพเจ้าเชื่อว่ากองทัพหลวงสมเด็จพระนเรศวรเมื่อครั้ง ไปปราบชบถพระยาพิชัย ที่เข้าปล้นหักเอาเมืองไม่ได้ในชั้นต้น ก็คงจะเป็นเพราะชาวเมืองสวรรคโลกได้อาศัยเขานเป็นประโยชน์มาก ส่วนยอดพนมเพลิงนน ทางขึ้นมบันไดศิลาแลงเหมือนที่เขาสุวรรณ คร บนยอดเขาทำเป็นลาน มีพระเจดียกอด้วยแดงองค์หนึ่ง มีวหารอยู่ด้านตะวันออกของพระเจดียและกุฏิเล็กอีกหนึ่ง การก่อ สร้างใช้แดงเป็นพนแต่ผมไม่ทราบว่าครั้งไร พนมเพลิงนพงศาวดาร เหนือกล่าวว่าเป็นที่บูชากณฑ์ ซึ่งอาจจะจริงได้ เพราะสังเกตตามเรื่องที่กล่าวถึงบูชากณฑ์หรือบูชายัญ์ ในศาสนาพราหมณ์เก่า หรือศาสนายิวเก่า มักพอใจทำบนยอดเขา เพราะนิยมกันว่าใกล้พระเป็นเจ้าและเทวราชทางหลายยิ่งขึ้นออกกว่าบูชากับพื้นราบ ๆ ที่บูชา กณฑ์ดังกล่าวมาแล้วนั้นก็มักจะไม่มีเป็นสถานอะไร มักทำการ บูชากลางแจ้ง อย่างดก็มีแท่นสำหรับก่องไฟบนนั้นเท่านั้น เพราะ ฉะนั้นจะคิดหาสิ่งไรให้เหลืออยู่เป็นหลักฐานแห่งความเดานยอมจะ

---

๑ ดูอธิบายเรอง (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

ไม่ได้อยู่เอง แต่ถ้าแม้ได้บูชากุณฑ์บนเขานี้จริง น่าจะไปบูชาบนยอดที่เรียกว่าสุวรรณครี ซึ่งเป็นยอดสูง และชื่อพนมเพลิงน่าจะมุ่งเรียกรวมทั้งสองยอดเป็นเขาอันเดียว ชื่อสุวรรณครีน่าจะเป็นชื่อภายหลัง ส่วนเจดีย์และวิหารบนเขาทั้งสองยอดนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นของสร้างเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง ตามนิสัยของมนุษย์บางจำพวก ซึ่งชอบไปสร้างอะไร ๆ ไว้บนเขาที่เป็นที่เหมาะ

ลงจากพนมเพลิงมาแล้วเลยไปดูวัดช้างล้อม ซึ่งอยู่ต้นทางที่จะเดินไปเขานั้น วัดช้างล้อมนี้มีชื่อสำคัญอยู่ที่คอพระเจดีย์ใหญ่ ตั้งอยู่ในลาน มีกำแพงแก้วทำด้วยแลงเป็นเสากลม ๆ บักชิดกันเป็นรั้วอย่างเพนียด มีแลงท่อนยาว ๆ พาดทับบนลานนั้น ๒๕ วาจัตุรัส พระเจดีย์ซึ่งตั้งอยู่ในศูนย์กลางลานนั้นเป็นรูปประสังฆ์ มีฐานสูงเป็นชั้นทักษิณ เหนือลานชั้นทักษิณขึ้นไปเป็นฐานบัวมีคูหาเป็นระยะ ๆ เหนือยอดคูหาขึ้นไปสูงบัวคว่ำบัวหงาย ทางด้านตะวันออกมีบันไดขึ้นลานทักษิณ รอบลานนั้นมีพนักลูกมะหวด วัดลานทักษิณตามแนวพนักนั้น ๑๐ วา ๓ ศอกจัตุรัส รอบฐานแห่งลานทักษิณนั้นมีเป็นรูปช้างยืนหันหน้าออกมาข้างนอก ดูประหนึ่งช้างหนุนลานทักษิณอยู่ ช้างนี้ผนังกับที่วัดช้างรอบเมืองกำแพงเพชร คือแต่เห็นทั้ง ๔ ข้า ด้านหนึ่ง ๆ มีช้างยืนเป็นแถว ๗ ช้าง กับมีทุมมุมอีกมุมละ ๑ ตัว รวมทั้งสิ้นเป็น ๓๖ ตัว ช้างตัวหนึ่งวัดแต่แท่นที่ยืนถึงหัวสูง ๕ ศอก ระหว่างรูปช้างมีเสารูปแปดเหลี่ยม หน้าละ ๖ นิ้ว สูง ๕ ศอกคืบ มีกลีบบัวทิปลายเสา ดูราวกับเสาตะลุงสำหรับผูกช้าง

แต่พิจารณาดูจึงเห็นบันไดอยู่หลังเสา ๓ ขั้น สูงขั้นละคืบ ๒ นิ้ว พอขึ้นบนบันไดขั้นบนหน้าอกก็พอเสมอกับปลายเสา เพราะฉะนั้นจึงเข้าใจว่าเป็นเสาประทีป พอขึ้นบนบันไดขั้นบนก็พอตามตะเกียงหรือบัลลังก์ได้ และจุดประทีปได้สะดวก การประดับพระเจดีย์องค์นั้งที่กล่าวมาแล้วนั้น ของเขาเข้าทีถูกใจข้าพเจ้านักหนา. จากพระเจดีย์นั้นมองหารอยู่หลังหนึ่งตรงอยู่นอกกำแพงแก้วไปทางทิศตะวันออกในนั้นรกมาก แต่ไม่รู้ว่าจะมีอะไรที่น่าดูอยู่ในนั้นจึงไม่ได้จัดการถางวัดนั้นดูทำทางก็เป็นวัดใหญ่ แต่ไม่มีหลักฐานอันใดที่จะเดาว่าใครสร้างหรือสร้างขึ้นครั้งใด และที่จะตามอย่างที่กำแพงเพชร หรือที่กำแพงเพชรจะตามอย่างที่นี่ไม่มีหลักจะเดาได้เลย แต่เชื่อว่าไม่ใช่ต่างคนต่างทำแล้วเผอิญความคิดไปโดนกันเข้าเอง ข้างใดข้างหนึ่งคงจะได้ทำขึ้นก่อน แล้วอีกข้างหนึ่งทำตามอย่าง ถ้าจะลองเดาพุ่งไปที่หนึ่งก็น่าจะเดาว่า ที่กำแพงเพชรทำตามหลังที่สวรรคโลก คือนึกโยงไปจากข้อความที่ปรากฏอยู่ว่า พระเจ้าธรรมิกราชได้เคยมาครองเมืองศรีสัชนาลัย แต่เมื่อครั้งยังเป็นลูกหลวงอยู่ ครั้นภายหลังได้ครองราชสมบัติในกรุงสุโขทัยแล้ว ได้ไปจัดการสร้างพระมหาธาตุที่เมืองกำแพงเพชร ได้สร้างเจดีย์ช้างรอบขึ้นด้วยตามอย่างที่สวรรคโลก ความเดาพุ่งของข้าพเจ้านั้น เชื่อว่าอย่างไร ๆ ยังดีกว่าคำอธิบายของนายเทียนในเรื่องวัดช้างล้อมเมืองสวรรคโลกนั้น คือนายเทียนว่าพระพสุจกุมารซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยต่อพระร่วงนั้นเป็นผู้สร้าง และดูเหมือนจะกล่าวด้วย

ว่าชื่อวัดราชบุรณ แต่ข้าพเจ้าก็จำไม่ได้ถนัด ได้เคยว่ามีหลักฐานอย่างไร ก็ชัดว่าได้เห็นในหนังสือที่ไฟไหม้เสียแล้วนั้น จึงเป็นอันหมดทางที่จะสืบพยานความที่แถลงไว้

ที่ข้างวัดเจดียข้างล้อมนั้นมีวัดใหญ่น่าดูอยู่วัดหนึ่ง ซึ่งชาวเมืองเรียกว่าวัดเจดียเจ็ดแถว วัดนี้อยู่ติดกับวัดข้างล้อมทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ แต่คนละด่างหาก วัดเจดียเจ็ดแถวนี้มีแต่กำแพงศิลาแลงล้อมรอบ ที่วัดภายในรอบกำแพงเป็นรูปสี่เหลี่ยมกว้าง ๒ เส้น ๗ วา ยาว ๓ เส้น ๗ วา ในนั้นเข้าไปยังมีกำแพงแก้วอีกชั้นหนึ่งก่อด้วยแลงล้อมตามสี่เหลี่ยม กว้าง ๒๗ วา ยาว ๒ เส้น ๔ วา ภายในกำแพงชั้นในนี้มีชนักสำคัญอยู่คือพระมหาธาตุเจดีย์ ฐาน ๒ วา สี่เหลี่ยมจัตุรัสมีลดล้อมรอบ ส่วนพระเจดียนั้น รูปเป็นแบบเดียวกับพระมหาธาตุเจดียกลางเมืองสุโขทัย แต่ไม่สูงเท่า เพราะลดชั้นทักษิณเสียชั้นหนึ่ง ทรวดทรงก็งาม แต่สู้ที่สุโขทัยไม่ได้ นอกจากพระเจดียองค์ใหญ่นี้ยังมีเจดียบริวารและซุ้มพระก่อเรียงรายสลับกันอยู่จนเต็มลาน เจดียบริวารเหล่านี้เองที่ทำให้คนเรียกนามวัดว่าวัดเจดียเจ็ดแถว เจดียเหล่านี้รูปต่างๆ กัน จึงเข้าใจได้ว่าไม่ได้ทำลงในคราวเดียวพร้อมกันทั้งหมด คงจะทำขึ้นเป็นคราวๆ ตามแต่ที่จะต้องการ คือใช้เป็นที่บรรจุอัฐิเป็นพื้น ทั้งพระเจดียองค์ใหญ่และเจดียบริวารกับซุ้มพระก่อด้วยศิลาแลงเป็นพื้น ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้พระมหาธาตุและอยู่ภายในกำแพงแก้วนั้น มีวิหารใหญ่ มีมุขเข้าไปเชื่อมต่อกับพระมหาธาตุ ย่อผนังมุขนั้นเป็น ๒ ชั้น วิหารนี้วัด

แต่ข้างหน้าจนถึงหลังที่เป็นมุขนั้น ๑๙ วา ๒ ศอกคืบ แต่หลังคาเข้าใจว่ามีเชื่อมต่อไปจนถึงพระเจดีย์ เพราะที่ฐานบัวพระเจดีย์ยังแลเห็นเป็นรอยออกไปอยู่ เพราะฉะนั้นหลังคาคงจะยาวได้สักเส้นหนึ่ง ทางกว้างของวิหาร ตอนกลาง ๑๓ วา ทั้งระเบียงด้วย เสาเป็นรูปแปดเหลี่ยมหน้ากระดับ ๒ นิ้ว ก่อด้วยแลงแผ่นซ้อน ๆ กัน ข้างวิหารมีกุฏิเล็ก ๆ ก่อด้วยแลงอยู่ข้างละกุฏิ อนึ่ง ในลานนี้ตามริมกำแพงแก้วมีเสาประทีปทำด้วยแลงปักอยู่เป็นระยะ ๆ ตลอดโดยรอบ ภายนอกกำแพงแก้วออกไปมีอุโบสถอยู่ริมมุมวัดทางด้านตะวันตก และตรงหลังพระเจดีย์ใหญ่ออกมามีเป็นฐานสี่เหลี่ยมก่อด้วยแลง บนนั้นเป็นลานเกลี้ยง ๆ อยู่เฉย ๆ ไม่มีร่องรอยว่ามีเสาอยู่บนนั้นเลย เพราะฉะนั้นคงไม่ใช่วิหาร บางทีจะเป็นที่ปลูกต้นศรีมหาโพธิ์เป็นได้

วัดเจดีย์เจ็ดแถวนี้เป็นวัดใหญ่ เพราะฉะนั้นจำจะต้องลองสันนิษฐานดูว่าเป็นของใครสร้าง นายเทียนกล่าวว่าวัดนี้เดิมเขาเรียกว่าวัดกัลยานิมิต เพราะว่านางพระยาธิดาแห่งพระมหาธรรมราชา (บาธรรมราช) เป็นผู้สร้างขึ้น นายเทียนอ้างหนังสือที่ไฟไหม้นั้นเป็นพยานอีก จึงทำให้ข้าพเจ้ามีความสงสัยเป็นอันมากว่า หนังสือเล่มนั้นจะได้ถูกไฟไหม้ไปเสียสักกี่มัดแล้ว และตามความจริงนายเทียนจะจำข้อความในนั้นได้สักเท่าไร ส่วนตัวข้าพเจ้าเองก็ลองหันลองค้นหนังสือดูบ้าง พงศาวดารเหนือเป็นอันยกเว้น มีเหลืออยู่แต่คำ

จารึกหลักศิลาของเมืองสุโขทัย ในคำจารึกหลักที่ ๒ ไม่มีกล่าวถึงอะไรในเมืองศรีสัชนาลัยเลย มีแต่ในหลักที่ ๑ พระเจ้ารามคำแหงได้กล่าวไว้ว่า "๑๒๐๙ ศก ปีกุร ให้ขุดเอาพระธาตุออกทั้งหลาย เห็นกทำบูชาบำเรอแก่พระธาตุได้เดือนหกวัน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชชนาไลย ก่อพระเจดีย์เหนือหกเข้าจึงแล้ว ตั้งงวยงผาล้อมพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว" พิจารณาดูพระเจดีย์ใหญ่ในวัดเจดีย์เจ็ดแถว ดูรู้สึกว่าถ่ายแบบมาจากพระมหาธาตุกลางเมืองสุโขทัย ทั้งแผนที่ในจังหวัดฐานพระเจดีย์ก็ดูคล้ายกัน วิหารใหญ่ก็คล้ายกับพระเจดีย์ใหญ่ ทั้งตรงกับวิหารพระศรีศากยมุนีที่สุโขทัย รวบรวมใจความว่าวัดเจดีย์เจ็ดแถวทำแบบเดียวกับวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย แต่ส่วนย่อมลงกว่าเท่านั้น ทั้งเวียงผา (คือกำแพงหิน) หรือกมอยู่บริบูรณ์ มีถึง ๒ ชั้นดังที่ข้าพเจ้าได้เล่ามาแล้ว เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่า พระเจดีย์ใหญ่ในวัดเจดีย์เจ็ดแถวนั้นเอง คือพระเจดีย์ที่พระเจ้ารามคำแหงมาก่อชนบรรจุพระมหาธาตุที่พระเจดีย์นั่งกเบ็นกลางเมืองศรีสัชนาลัยตรงตามข้อความในหลักศิลา ดูท่วงทีแยบคายกว่าวัดอื่น [๑]

ต่อวัดเจดีย์เจ็ดแถวไปอีกทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีวัดอยู่วัดหนึ่งซึ่งนายเทียนบอกว่าเป็นวัดอุทยานใหญ่ ซึ่งพงศาวดารเหนือกล่าวว่ามีตำแหน่งสมภารเป็นพระครูยาโชค (ญาณโชติ) คณะ

---

๑ ดูคำอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

วัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองสวรรคโลก

วัดมหาธาตุฝ่ายขวา ได้ให้พระวิเชียรปราการเข้าไปตรวจดูตลาด เสาบอกว่าไม่มีสิ่งไรน่าดู ข้าพเจ้าก็ไม่ได้เข้าไป เป็นแต่ได้เดินผ่านไป เลยบกำแพงวัดซึ่งก่อด้วยแลง ในนั้นเห็นวิหารหลังหนึ่งกับเจดีย์องค์หนึ่ง

แต่ถ้าเดินตรงต่อไปอีกถึงวัดที่มีของน่าดูอันหนึ่ง นายเทียนเรียกว่าวัดนางพระยา และอธิบายว่านางพญาเทวีอัครมเหสีของพระยาร่วงเป็นผู้สร้าง วัดนี้อยู่ริมกำแพงด้านตะวันออกเฉียงใต้ใกล้ประตูรามณรงค์ (ที่ข้าพเจ้าเดาว่าเป็นประตูสะพานจัน) รอบวัดมีกำแพงแลงล้อม มีพระเจดีย์องค์หนึ่งซึ่งไม่สู้งามอะไรไม่ต้องดูก็ได้ แต่วิหารที่อยู่ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของเจดียนั่นน่าดู แต่การที่จะดูต้องพิจารณาหน่อยจึงจะเห็นของดี เมื่อแรกข้าพเจ้าไปยังไม่เห็นอะไรที่น่าดู และเกือบจะเดินกลับออกจากที่นั่นเสียแล้ว เผอิญมีพวกที่ไปด้วยกันคนหนึ่งชี้ชวนว่าที่เสาทางด้านหน้ามีลายปั้นด้วยปูน ข้าพเจ้าเข้าไปตรวจดูลายบนนั้นเห็นงามดีจึงเลยตรวจต่อไป จึงเห็นว่ามีลายปั้นด้วยปูนเช่นนั้นอีกที่ผนังซึ่งทำเป็นช่องลูกกรง แต่ทั้งนั้นไม่ช้า ๆ ทั้งเถาวัลย์เลอยพันอยู่กับผนัง ทำให้เห็นลายไม่ถนัด เผอิญมีมีดไปด้วยกันหลายเล่ม จึงลงมือตัดเถาวัลย์และกานกิ่งไม้กันในทันใดนั้น และวิหารนั้นตั้งบนลานสูงพ้นดินราว ๓ ศอก จึงได้จัดการต่อเป็นแคร่ขึ้นไปเพื่อดูให้ใกล้ ๆ ภายในครึ่งชั่วโมงกว่า ๆ ก็พอได้ขึ้นไปพิจารณาดาย ไม่รู้สึกว่าเหนื่อยเปล่าเลย ที่ลูกกรงนั้นเป็นลายรักร้อยแข้งสิงห์ ประจำยามเป็นดอกจันทน์

ที่ผนังทับ ห่างช่องลูกกรงมีเป็นลายรักร้อยประจำยามเทพประนม ลายเหล่านั้นด้วยปูนคดอยู่กับแลง เพราะฉะนั้นน่ากลัวไม่ช้านักจะกะเทาะสูญหมด เพราะไม่มีใครรักษา ข้าพเจ้าได้ลายรูปลายมาพิมพ์ลงไว้ในหนังสือนี้ด้วย เพื่อจะได้เป็นแบบให้ช่างที่จะคิดผูกลายต่อไป[๑]

ยังมีที่สำคัญในเมืองนอยู่อีกแห่งหนึ่ง คือ วังซึ่งตั้งอยู่ที่ตะวันออกเฉียงเหนือแห่งวัดเจดีย์เจ็ดแถว ไปทางริมกำแพงเมืองด้านริมน้ำ ที่วังนั้นแบ่งเป็น ๒ แปลง แปลงตะวันออกมีกำแพงและคูรอบ ที่ดินในร่วมกำแพงนั้น โดยกว้าง ๓ เส้น ๑๕ วา โดยยาว ๔ เส้น ๕ วา ภายในทุ่มคลองขุดเข้าไปจากคูตัดที่เป็นแผ่นย่อม ๆ ยังมีเค้าเป็นเหมือนร่องสวนอยู่บ้าง กับมีแลงก่องเป็นเค้าท่วงที่เหมือนเรือนอยู่ ๒ หลัง เข้าใจว่าที่ดาที่เห็นวางเป็นเค้าอยู่นั้นคงเป็นฐานสำหรับปลูกเรือนไม้บนนั้นอีกที่หนึ่ง ตั้นนิษฐานว่าคงจะเป็นพระมนเทียรที่อยู่ของราชา ที่ตามรม ๆ นั้นก็มีมากพอที่จะปลูกเรือนเหล่าสนมกำนัลข้างในได้ ที่เป็นคลองและคูในที่นั้นเชื่อว่าคงเป็นสวนปลูกทั้งไม้ดอกไม้ผล ในกาลบัดนี้ยังมีต้นแก้วเหลืออยู่มาก ได้ทราบว่ายังมีดอก จึงเข้าใจว่าจะเป็นต้นแก้วบ้าน การที่ทำสวนในที่นอกทำอย่างประณีต ที่แห่งใดมีถนนเป็นทางที่ต้องข้ามคลองก็ก่อเชื่อมสำหรับรับสะพานทอดข้าม คลองและทางน้ำขุดลึก ได้ทราบว่าในฤดูฝนน้ำขังอยู่ในคลองและร่องในที่นา

---

๑ ดูอธิบายเดช (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

กว่าแห่งอื่น ๆ แต่น่าที่เอาเข้ามาใช้ในส่วนนี้ เดิมไม่ใช่ต้องการอาศัยน้ำฝน เพราะมีคลองต่อออกไปจากคูที่ล้อมรอบวัง คลองนี้ต่อขึ้นไปทางทิศเหนือ ในเวลานี้ไปตันอยู่เพียงกำแพงทิศเหนือ แต่เข้าใจว่าเดิมปากคลองคงจะไปออกลำน้ำยม ที่เหนือแก่งหลวงขึ้นไปหน่อยหนึ่ง กับมีคลองอีกสายหนึ่งต่อออกไปจากคูวังทิมุมใต้ของวัง คลองตัดตรงไปทางตะวันออกเฉียงใต้จนเกือบถึงกำแพงเมือง แล้วไปหักเลี้ยวลงใต้ไปต่อกับคูเมือง เพราะฉะนั้นเห็นได้ว่ามีทางน้ำเดินเข้าไปและถ่ายออกมาจากในวัง คลองนี้คงเป็นอย่างคลองท่อกรุงเก่า ออกจากทิวังพายเรือไปออกแม่น้ำได้ ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของวังมีถนนถมด้วยดินเป็นคันกว้างประมาณ ๕ วา ตัดออกไปจากข้างในวังตรงลงไปทางแม่น้ำ แต่จะลงไปถึงหรือไม่ก็ไม่ทราบ ในเวลานี้ไปหมดอยู่เพียงแค่ถนนนอกสายหนึ่งซึ่งตัดขวางไป เดินตามแนวกำแพงเมืองริมน้ำ ทิวังแปลงตะวันออกนี้มีกำแพงล้อมทั้ง ๔ ด้าน คูอยู่นอกกำแพง ๓ ด้าน แต่ด้านตะวันตกเฉียงใต้คูอยู่ในกำแพง คูทางนี้ได้ลองวัดดูได้ความว่ากว้าง ๖ วาเศษ ลึก ๕ ศอกเศษ ที่กำแพงมีช่องประตู ๒ แห่ง ตรงช่องประตูมีเชื่อนแลง ซึ่งแน่ให้เข้าใจได้ว่ามีสะพานทอดข้ามไปออกประตู นอกกำแพงนี้ไปเป็นที่ดินนอกแปลงหนึ่ง ซึ่งได้เรียกไว้แล้วว่าแปลงตะวันตก มีกำแพงและคูรอบเหมือนกัน แต่คูไม่ลึกเหมือนที่ล้อมแปลงตะวันออก ที่ดินแปลงตะวันตกนี้วัดดูได้ความว่าด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ๒ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก ด้านตะวันออกเฉียง

ได้ ๑ เส้น ๑๗ วา ๒ ศอก ด้านตะวันตกเฉียงใต้ ตั้งแต่มุมได้ไปถึงกำแพงย่อเข้ามาทางเหนือ ๒ เส้น ๔ วา ๒ ศอก มุมที่ย่อเข้ามานั้น ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ๑๔ วา ๑ ศอก ด้านตะวันตกเฉียงใต้ ๑๕ วา กำแพงด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ต่อจากที่ย่อเข้าไปนั้นจนถึงมุมเหนือ ๑ เส้น ๔ วา ๑ ศอก ทางริมกำแพงที่กันเขตติดต่อกับแปลงตะวันออกนั้น มีเป็นฐานก่อด้วยแลงอยู่อันหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นฐานที่ปลูกปราสาท ข้าพเจ้าได้ลองไปเดาะให้ขุดดูเพื่อจะให้ได้รูปฐานว่าเป็นอย่างไรก็ไม่สำเร็จ คือเป็นอันไม่ได้ความว่ารูปเป็นอย่างไร และกว้างยาวเท่าใด แต่ได้ความรู้อย่างอื่น คือรู้ว่าเรือนที่ปลูกอยู่ทีนั่นหลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีขาว ผมือทำที่เตาที่เรียง กับขุดได้ถ้วยชามและกระปุกภาชนะเครื่องใช้สำหรับเรือนบ้าง เป็นเครื่องเคลือบบ้างดินเผาเฉย ๆ บ้าง กับที่ใกล้ ๆ ฐานนั่นมีบ่ออยู่ ๒ บ่อ ข้างในกรุด้วยแลง นอกนั้นเป็นที่ดินเกลี่ยง ๆ อยู่เฉย ๆ ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่าที่ดินแปลงตะวันออกนั้นเป็นตอนข้างใน เพราะมีเรือกสวนน่าสบายดีอยู่ แปลงตะวันตกเป็นข้างหน้า ฐานที่พบในแปลงข้างหน้านั้นเป็นปราสาทที่อยู่ได้ด้วย และเป็นที่ว่าราชการได้ด้วย สังเกตดูท่าทางดูเป็นเทือกวังที่กรุงเก่า จึงทำให้ข้าพเจ้าเดาว่า น่าจะได้ทำขึ้นเป็นอย่างนั้นเมื่อครั้งพระองค์สรรคโลก (นักพระสุทัน) ขึ้นครองเมืองอยู่ แต่ที่จะหายะไรอ้างเป็นหลักแน่นอนนั้นย่อมเป็นการยากอยู่เอง

นอกกำแพงวังออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีวัดอยู่วัดหนึ่งซึ่งชาวเมืองเรียกว่าวัดส่วนแก้ว (แต่นายเทียนเรียกว่าวัดอุทยานน้อย) คูวัดนี้แล่นต่อถึงกันกับคูวัง ในเขตวัดนั้นมีเจดีย์องค์หนึ่ง รูปเป็นแบบเดียวกับองค์ใหญ่ในวัดเจดีย์เจ็ดแถว แต่ส่วนเล็กกว่ากันเป็นอันมาก หน้าพระเจดีย์ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้มีวิหารประดิษฐานพระมารวิชัยองค์หนึ่ง ที่จริงจะเรียกซุ้มพระจะเหมาะกว่าวิหาร เพราะทำเฉพาะจองค์พระเท่านั้น ด้านหน้ามีซุ้มคูหางามดีอยู่ ส่วนองค์พระนั้นนั่งอยู่ให้เป็นพยานแห่งความพยายามของคนที่ขุดหาทรัพย์ องค์พระตั้งแต่พระทรวงตลอดถึงพระอุทรเจาะเสียกลวงโตดูราวกับถูกผ่าออก พระเศียรนั้นก็ได้ยกหรือต่อยลงเสียแล้ว ไม่ทิ้งเป็นนั่งร้านขึ้นไปทำลายก็ยังอยู่ ดูเป็นที่น่าสลดใจจริง ๆ ข้าพเจ้าต้องรับสารภาพว่า ถ้ามีใครมาบอกว่ามีคนใดคนหนึ่งที่ชอบกัน ไปต้องเป็นอันตรายถึงในเวลากำลังขุดรื้อของโบราณเช่นนี้ จะไม่ได้ออกปากแสดงความเสียใจเลย วัดส่วนแก้วนี้ไม่ใช่วัดใหญ่ แต่ฝีมือทำประณีตดี การก่อสร้างใช้แลงก้อนใหญ่แกะเป็นบัวเป็นลวด แต่ที่เป็นลายละเอียด ๆ ใช้ปั้นด้วยปูน จึงทำให้เดาว่าคงจะเป็นวัดซึ่งผู้ครองเมืองคนใดคนหนึ่งสร้างไว้เป็นที่สักการใกล้ ๆ วัง และเป็นวัดที่โปรดอย่างเช่นวัดราชประดิษฐ แต่ผู้ใดจะเป็นผู้สร้างนั่นเหลือที่จะเดาถูก

ที่ริมวังยังมีน่าดูอีกแห่งหนึ่ง คือทางนอกกำแพงด้านตะวัน

---

๑ ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

ตกเฉียงใต้ ห่างจากคูและกำแพงไม่มากน้อย มีปรางค์จตุรมุขอยู่อันหนึ่ง สูง ๖วา ฐานเป็นจัตุรัสได้ประมาณ ๔ วา เหลี่ยม เป็นปรางค์ทึบไม่มีทางเข้าไปในนั้นได้เลย ก่อด้วยแลงโบกปูนย่อเป็นเหลี่ยมไม้สิบสองทั้งสี่เหลี่ยม ถัดลงมาขอบกลม ต่อหันมุมไปตรงทิศใหญ่ทั้ง ๔ ทาง ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของปรางค์มีกุฏิเล็ก ๆ อยู่อันหนึ่ง ยาว ๓ วา กว้าง ๔ ศอกคับ ๕ นิ้ว ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีเป็นฐานเกลี่ยง ๆ ก่อด้วยแลงยาว ๔ วาศอกกว้าง ๒ วาศอก ทนแม้นายเทียนก็บอกไม่ได้ว่าเป็นอะไร และพึงได้เห็นคราวที่ข้าพเจ้าไปดูนั้น พระวิเชียรปราการเป็นผู้เดินไปพบเข้า ในเวลานั้นข้าพเจ้าก็ตั้งใจให้การให้เขาขุดหาฐานปราสาทอยู่ในวัง ข้าพเจ้ากรีบออกไป จัดการให้ถางทึกและตัดต้นไม้ลงเสียจากทับบนตัวปรางค์ จึงได้ดูได้ถนัด เมื่อได้ตรวจดูตามทรอบ ๆ ตลอดแล้วไม่พบสิ่งอันนอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่ใช่วัดพระพุทธศาสนาเป็นแน่ และมิใช่โบสถ์พราหมณ์ แต่จะเกี่ยวเป็นศาลผีหรือเทวดาอันใดอันหนึ่ง จึงได้เดาต่อไปว่าบางทีจะเป็นหลักเมืองคอกผังนมตดวงของเมือง ทนกเป็นทออกจะเหมาะอยู่ใกล้รั้วใกล้วังดี อย่างไร ๆ หลักเมืองทอนนอกจากทนกไม่มีเลย ได้ให้ค้นหาอยู่หลายวันก็ไม่พบ ปรางค์นั้นตามความเข้าใจของข้าพเจ้าว่าใช้เป็นอนุสาวรีย์เครื่องหมาย ว่าเป็นที่ฝังอะไรไว้ในที่นั้นมพระธาตุหรืออัฐิคนเป็นต้น ก็ถ้าทำเป็นเครื่องหมายที่ฝังกระดูกคนได้แล้ว จะทำเป็นเครื่องหมายที่ผังนมตดวงของเมืองไม่ได้เจียว

หรือ ส่วนตัวข้าพเจ้าสมัครเชื่อข้างเป็นหลักเมืองมากกว่าเป็นที่ผังอยู่ เพราะมาตั้งอยู่ห่างนอกเขตวัด แต่นักเป็นการเดาในส่วนตัวข้าพเจ้าโดยแท้

นอกจากสถานและวัตถุที่ได้กล่าวถึงแล้วในตอนนี้ไม่มีอะไรที่จะดูอีกในกำแพงเมืองสวรรคโลก ต้องเที่ยวดูทางนอกกำแพงต่อไป

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๕

(๑) ได้ยินว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายแบบพระสถูปเจดีย์องค์บนยอดเขาสุวรรณคีรีมาสร้างพระเจดีย์ที่วัดบวรนิเวศ แต่พระปรางค์ ๔ มุมนั้น เข้าใจว่าโปรดฯ ให้ถ่ายแบบมาจากที่พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช

(๒) การพิจารณาวัดช้างล้อมกับวัดเจดีย์เจ็ดแถวต่อมาได้หลักฐานเป็นยุติว่า วัดช้างล้อมนั้นคือวัดที่พระเจ้ารามคำแหงทรงสร้างประดิษฐานพระบรมธาตุดังกล่าวไว้ในศิลาจารึก ส่วนวัดเจดีย์เจ็ดแถวนั้นเป็นที่ประดิษฐานพระธาตุพระราชวงศ์สุโขทัย

(๓) วัดสำคัญที่เรียงกันอยู่ใกล้ๆ ๔ วัด คือวัดช้างล้อม ๑ วัดเจดีย์เจ็ดแถว ๑ วัดอุทยานใหญ่ ๑ วัดนางพระยา ๑ สังเกตดูมีบริเวณที่สำหรับปลูกกุฏิสงฆ์ แต่วัดนางพระยากับวัดอุทยานใหญ่แต่วัดเจดีย์เจ็ดแถวกับวัดช้างล้อมหามีบริเวณกุฏิสงฆ์ไม่ ข้อนี้พิจารณาดูในแผนที่ซึ่งพิมพ์ในหนังสือนี้ก็เห็นได้ และยังมีปรากฏวัดผิดกันเช่นนี้อีกหลายแห่ง จึงเห็นว่าวัดซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัยนั้นเป็นวัดสร้างเพื่อบรรจุธาตุไม่มีพระสงฆ์อยู่ประจำเป็นพื้น ต่อบางวัดจึงสร้างเป็นที่สำหรับพระสงฆ์อยู่ เพราะพระภิกษุสงฆ์ในสมัยนั้นยังมีน้อย

(๔) วัดนี้เห็นจะตรงกับ "วัดแก้วราชประดิษฐาน" อันมีนามปรากฏในทำเนียบหนังสือพงศาวดารเหนือ

ตอนที่ ๑๖

เมืองสวรรคโลก–วัดมหาธาตุ

สถานที่ควรดูมากที่สุดภายนอกกำแพงเมืองสวรรคโลก ก็คือ วัดมหาธาตุ ซึ่งตั้งอยู่ด้านตะวันออกแห่งเมืองที่ปลายแหลม เป็นที่ควรดูอย่างยิ่ง ถึงจะไม่มีความรู้ในทางโบราณคดีเลย ก็คงจะรู้สึกเป็นที่พอใจในการที่ไปดู เพราะเป็นของงามอย่างยิ่งอันหนึ่งในเมืองเหนือ ซึ่งที่สำคัญที่สุดก็คือองค์พระบรมธาตุ รูปเป็นพระปรางค์ ฐานกว้าง ๑๑ วาเศษเหลี่ยม รูปคล้ายพระมหาธาตุเมืองพิษณุโลก หรือถ้าจะเปรียบให้ใกล้เข้าอีก ก็ต้องเปรียบกับพระปรางค์วัดพิชัยญาติการาม กรุงเทพฯ เรานี่เอง ซึ่งตามความจริงได้ถ่ายแบบพระมหาธาตุเมืองสวรรคโลกมาทำ แต่ทำไม่ดีเท่าของเดิมเลย บนฐานบัวลูกฟักพระธาตุนี้มีคูหาทั้ง ๔ ทิศ ทางทิศตะวันออกมีเป็นประตูเข้าไปในพระปรางค์ มีบันไดสำหรับขึ้นจากข้างล่างไปที่ประตูนี้ เมื่อเข้าประตูเข้าไปข้างในแล้วเห็นพระปรางค์องค์เล็กตั้งอยู่ในกลางห้อง บนยอดพระปรางค์ใหญ่นั้นมียอดนภศูรกาไหล่ทอง ที่ทองยังอร่ามดี หน้าพระธาตุออกมาทางตะวันออกมีวิหารหลวง กว้าง ๗ วา ๓ ศอก ยาว ๑๒ วา มีมุขหน้าที่นอกมาอีก ๒ ศอก กว้าง ๕ วา ๓ ศอก เสาวิหารก่อด้วยแลงรูปแปดเหลี่ยมเป็นแผ่น ๆ ซ้อนกัน เหลี่ยมหนึ่ง ๆ กว้าง ๑ คืบ ๕ นิ้ว รอบพระมหาธาตุมีทั้งหมด มีวิหารคดตรง

ตามพิสดารใหญ่ พระปรางค์พระมหาธาตุนี้ จะอธิบายให้เป็นข้อความละเอียดไปอีกก็จะยาวมาก จึงได้ฉายรูปมาพิมพ์ลงไว้ในสมุดนี้แล้ว รอบลานพระบรมธาตุนี้มีกำแพงทำด้วยแลงเป็นเสากลมแท่งหนึ่ง ๆ วัดโดยรอบ ๗ ศอก บักคิด ๆ กันเป็นระวัง ส่วนสูงประมาณ ๕ ศอก แต่กำหนดไม่ได้แน่ เพราะในลานนี้ดินพูนสูงขึ้นมาเสียมากแล้ว บนเสาที่เป็นระวันนั้นมีแท่งแลงทับบน เป็นรูปหลังเจียดตัดกว้าง ๑ ศอก ๑๑ นิ้ว หลังเจียดกว้าง ๑ ศอก ส่วนบนออกไปกว้าง ๑ นิ้ว กำแพงนี้ด้านยาว ๒ เส้น ๒ ศอก ด้านกว้างประมาณเส้น ๑๐ วา มีประตูเข้าทางด้านตะวันออกกับตะวันตก ประตูนั้นทำมีเป็นกรอบแลงตั้งขึ้นไปแล้วมีแลงเป็นรูปอกไก่ทับบนมีเสารับกลางหนึ่งเสา เพราะฉะนั้นประตูเป็นสองช่องแฝด คือลายอกไก่นั้นยาว ๙ ศอกคืบ กว้าง ๒ ศอก ๒ นิ้ว สูงศอกคืบ หลังเจียดกว้าง ๓ ศอก ๕ นิ้ว บนหลังอกไก่มีปรางค์เล็ก ๆ ตั้งอยู่ ๕ ยอด ปรางค์เหล่านี้เข้าใจว่าเป็นของเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง และไม่ได้ทำให้ประตูนั้นงามขึ้นเลย อนึ่งในลานพระบรมธาตุนั้น ทางมุมตะวันออกเฉียงเหนือมีกุฏิพระนาคปรกอยู่อันหนึ่ง ตรงหน้าพระมหาธาตุออกไปคือทางด้านตะวันออกนอกกำแพงแก้วมีอุโบสถ ต่ออุโบสถออกไปมีเป็นศิลาเหลี่ยม ซึ่งเดิมเป็นที่ไว้รูปพระร่วงพระองค์ แต่รูปทั้ง ๒ นี้ไม่ได้อยู่ที่นี่แล้ว เพราะเมื่อประมาณ ๒ หรือ ๓ ปีมานี้แล้ว มีภิกษุรูปหนึ่งได้มาเชิญเอาไป ตามไปพบที่เมืองนครลำปาง พระยาอุทัยมนตรี ซึ่งในเวลานั้นเป็นข้าหลวงประจำนครอยู่ได้ส่งคืนลงมา บัดนี้

รูปทั้งสองนั้นไปอยู่ ณ ที่ว่าการเมืองสวรรคโลกใหม่ ข้างหลังพระบรมธาตุ คือทางด้านตะวันตกนอกกำแพงแก้ว มีพระเจดีย์ยกฉมรูปทรงเตี้ยคล้ายพระเจดีย์รามัญ ทำด้วยแลงเหมือนกัน เข้าใจว่าคงจะทำขึ้นภายหลังพระปรางค์ คือเมื่อสมัยที่ถือลังกันนิยมว่าพระศาสนาทางรามัญประเทศเป็นพระศาสนาอันแท้จริง คือราวมหาศักราช ๑๒๘๓ (๕๔๗ ปี ล่วงมาแล้ว) สมัยหลักศิลาจารึกเมืองสุโขทัยที่ ๒ นั้น

พระมหาธาตุนี้เป็นสิ่งสำคัญในเมืองสวรรคโลก และมีเรื่องราวที่จะกล่าวถึงไว้ในพงศาวดารเหนือจะพิสดารมาก จำจะต้องลองตรวจหนังสือดู แล้วและจะรับประกอบเข้ากับของที่ยังคงเห็นได้ด้วยตา และพิจารณาดูตามข้อความต่อไปดังนี้

(๑) "พระยาธรรมราชาเจ้า (บาธรรมราช) จึงให้หาชะพ่อชีพราหมณ์ ชุมนุมกันพิภาษเอาพระธาตุพระพุทธเจ้าขึ้นมาบรรจุไว้ในเมือง จึงให้ช่างก่อที่บรรจุพระธาตุ จึงให้บาศิลปคนหนึ่ง บาชีพคนหนึ่ง บาฤทธิรจนาคนหนึ่ง บาอินทคนหนึ่ง บาพรหมคนหนึ่ง บาทั้งห้านี้ยอมเป็นช่างคิดอ่านด้วยกัน ว่าเราจะทำให้ดูงาม ดูหลากกว่าช่างทั้งหลายในแผ่นดินนี้" ข้อที่เขาว่าพราหมณ์เป็นผู้สร้างนั้น ก็อาจจะเป็นได้ เพราะรูปปรางค์นี้ดูเหมือนจะเป็นของพราหมณ์เขาเดิม แต่สังเกตดูว่าพวกขอมชอบทำปรางค์มาก เพราะฉะนั้นบางทีจะเป็นพวกขอมทำขึ้นก็เป็นได้ แต่อย่างๆ ไร

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๖

กด คงเป็นอันเชื่อได้ว่าเป็นของเก่าที่สุดในแถบนี้ อายุบางทีจะกว่าพันปีก็เป็นได้ และเห็นได้ว่าเป็นที่นับถือของผู้ครอบครองเป็นอันมากในเมืองสัชนาลัยนี้ เพราะผู้มีอำนาจทำกันอย่างประณีตและยังเรียบร้อยบริบูรณ์ยิ่งกว่าแห่งอื่นๆ ในแถบนี้

(๒) จับเรื่องต่อไปว่า "ครั้นคิดด้วยกันแล้ว จึงตัดเอาแลงมาทำเป็นแผ่นยาว ๓ ศอก กว้าง ๑ ศอก ยาว ๕ ศอก กว้าง ๑ ศอก ทำเป็นบัวหงาย และหน้ากระดานและชานทรงมันให้งาม" ข้อนี้พงศาวดารเหนือผ่านไปอีก ข้าพเจ้าได้ลองวัดดูแล้ว ไม่มีศิลาแท่งใดที่ทำเป็นบัวหงายที่จะวัดได้เท่าที่กล่าวไว้นี้เลย

(๓) "จึงขุดเป็นสระตรุด้วยแลงทำด้วยปูน จึงตั้งฐานชั้นหนึ่ง และสมเด็จพระเจ้าธรรมราชาธิราช เสด็จไปด้วยชะพ่อชีพราหมณ์ทั้งหลายถึงคันไม้รังซึ่งแรงทำรังนั้น แล้วจึงขุดเอาผอบแก้วใหญ่ ๕ กำใส่พระธาตุนั้นขึ้นมา จึงบูชานมัสการด้วยดอกไม้ธูปเทียนแล้ว เชิญพระธาตุมาถึงเมืองแล้ว พระธรรมราชาเจ้าจึงบำรุงแก่คนทั้งหลายผู้ศรัทธาก็เอาทองมาประมวลกันได้ ๒๕๐๐ ตำลึงทอง ให้ช่างตีเป็นลำเภาเภตรา จึงใส่พระธาตุพระพุทธเจ้าลอยอยู่ในบ่อน้ำ จึงก่อเป็นพระธาตุเจดีย์สวมชนบทนี้จึงแล้ว" ตามข้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ชอบควรพิจารณาอยู่ ๒ ข้อ คือ (ก) บ่อใดพระมหาธาตุเจดีย์มีจริงหรือไม่ (ข) เรื่องทำลำเภาทองใส่พระบรมธาตุลอยในน้ำบ่อนั้น จะมีมูลอย่างไรบ้างหรือไม่ หรือจะแต่งขึ้นให้พิสดารเล่นเฉยๆ ข้าพเจ้าจะขอลองตอบปัญหา ๒ ข้อนี้ตามความเห็นส่วนตัวข้าพเจ้าดังต่อไปนี้

(ก) เรื่องบ่อใต้พระมหาธาตุเจดีย์นั้น ข้าพเจ้าได้ทราบความจากนายเทียน ว่าครั้งหนึ่งได้มีผู้เอาเชือกลอดเข้าไปในทางช่องอันหนึ่งที่ในฐานพระเจดีย์ ครั้นชักเชือกขึ้นมามีน้ำเบียกปลายเชือก แต่ครั้นจะชักถามเอาตัวบุคคลผู้นั้นก็ไม่ได้ตัว นายเทียนบอกเบื้องเสียว่าได้ยินตาเล่ากันมาอีกต่อหนึ่ง ถามว่าตัวแกเองเมื่อยังบวชเป็นภิกษุอยู่ก็ได้เป็นสมภารอยู่ที่วัดนี้นาน ไม่ได้ลองตรวจดูบ้างเลยหรือ ตอบว่าไม่เคย ความก็เป็นอันจบ ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่ามีบ่ออยู่ใต้พระเจดีย์นั้นเลย เพราะถ้าจะว่าไปทางช่าง บ่อนั้นไม่น่าจะมีได้ ถ้ามีที่ไหนรากจะทนความหนักของพระเจดีย์ได้ พระเจดีย์คงพังลงไป แต่ถึงแม้จะยอมว่ามีบ่อได้ก็ไม่แลเห็นทางที่จะมีน้ำอยู่ในบ่อนั้นได้ เพราะไม่มีทางน้ำไหลเข้าออกเลย และอย่างไรๆ ก็ดี ข้าพเจ้ายังแลไม่เห็นว่าเหตุไรจะไปทำบ่อไว้ในที่ซึ่งไม่มีคนเข้าไปถึงได้ ถ้าความประสงค์มีอยู่เพียงแต่จะเก็บพระธาตุไว้ให้มิดชิดเพื่อมิให้สูญไปแล้ว จะฝังไว้เฉยๆ ไม่ได้หรือ ทำไมต้องเอาใส่ลำเภาทองลอยไว้ในบ่อ ซึ่งไม่มีใครเห็นหรือเข้าถึงและไม่มีทางน้ำเค็นได้เลย การทำลำเภาทองดูเปล่าทองเปล่าๆ ไม่เป็นประโยชน์อะไรเลย อีกประการหนึ่งพระธาตุอันเป็นที่เคารพนับถือจะเอาไปไว้ในที่ต่ำเช่นนั้นหรือ น่าจะเอาไว้ในที่สูงมากกว่า ที่ซึ่งสมควรจะไว้พระธาตุที่สุด ก็คือในห้องใต้ยอดปรางค์ ที่มนั้นใครขึ้นไปถึงได้นั่นเอง ที่นั่นถ้าไม่ได้ทำไว้เพื่อเป็นที่ไว้พระธาตุ จะทำไว้ทำไม ที่ทำเจดีย์เป็นรูปปรางค์ ก็แปลว่าทำเป็นปราสาทนั่น

เอง คือปราสาทสำหรับประดิษฐานพระธาตุ ก็ทำปราสาทและทำห้องมีบันไดขึ้นไว้แล้ว ทำไมจะเอาพระธาตุไปทิ้งไว้ในบ่อใต้ฐานเล่า เปรียบเหมือนจะทำเรือนให้คนอยู่ แล้วและบังคับให้ไปอยู่ใต้ถุนไม่ให้อยู่บนเรือน ก็คงจะไม่ทำฉันใด นี่ในส่วนพระธาตุก็ฉันนั้น ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าพระธาตุน่าจะบรรจุไว้ในพระปรางค์องค์เล็กๆ ที่อยู่ในห้องภายในพระปรางค์องค์ใหญ่นั่นเอง

(๒) ส่วนเรื่องที่กล่าวถึงทำลำเภาทองลอยพระธาตุนั้น ไม่ใช่ว่าเพราะไม่เชื่อเรื่องบ่อใต้พระเจดีย์นั่นแล้ว จะต้องเลยไม่เชื่อเรื่องนี้ไปด้วย ตรงกันข้ามข้าพเจ้าเห็นเรื่องลอยพระธาตุน่าเชื่อกว่าเรื่องบ่อ แต่เป็นธรรมดาเมื่อไม่เชื่อว่ามีบ่ออยู่ใต้พระเจดีย์แล้ว ก็ต้องไม่เชื่อว่าลำเภาได้ลอยใต้พระเจดีย์นั่นด้วย ข้าพเจ้าสงสัยไปอีกอย่างหนึ่ง คือสงสัยว่าผู้แต่งเรื่องพงศาวดารเหนือไม่ได้พิจารณาข้อความละเอียด และเข้าผิดว่าลอยอยู่ใต้พระเจดีย์ คือเข้าใจว่าขุดบ่อก่อน แล้วเอาลำเภาที่ใส่พระธาตุลงลอยในบ่อแล้วจึงก่อพระเจดีย์ครอบบ่อนั่นอีกทหนึ่ง ข้อนี้ถ้าคิดดูสักหน่อยก็เห็นว่าไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น พระธาตุลงไปลอยอยู่ก่อนในบ่อแล้วจึงก่อพระเจดีย์ขึ้นไปทั้งเช่นนั้น ดูน่ากลัวใจหาย ก้อนศิลาก้อนอิฐอาจที่จะพลัดตกลงไปทับเป็นอันตรายหรืออย่างน้อยปูนอาจจะร่วงลงไปเปื้อนพระธาตุก็ได้ ดูไม่น่าไว้ใจเลย ถ้าแม้จะเอาเข้าไปไว้ต่อภายหลังก็ควรจะมีช่องมีทางที่เข้าไปได้ นี่ก็ไม่มีเค้าเลย ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า การที่ลอยพระธาตุน่าจะได้ลอย

จริง แต่ลอยในสระที่อยู่แจ้ง ๆ ไม่ใช่อยู่ภายใต้พระเจดีย์ ลองตรวจค้นดูสระในที่ใกล้เคียงวัดมหาธาตุนี้ ก็ได้ความว่ามีสระอยู่สระหนึ่งทางทิศเหนือนอกกำแพง ในกาลบัดนี้ แลเห็นกำแพงแลงที่ตรุสระนั้นอยู่ด้านเดียวคือด้านใต้ อยู่กับคลองริมแม่น้ำด้านเดียว อีกสามด้านพังลงน้ำไปเสียแล้ว เดิมสงสัยว่าจะเป็นกำแพงเมือง แต่ข้าพเจ้าได้ลงไปพิจารณาดู ก็เห็นว่าเป็นกำแพงข้างสระจริง เพราะเส้นดูไม่ตรงกับแนวกำแพงเมือง ทั้งอยู่ตามริมฝั่งน้ำนานเลย ตรงนั้นถูกสายน้ำแทงพังลงไปเสียมากแล้ว จึงมีเหลือที่แผ่นดินอยู่น้อยนัก สิ่งซึ่งจะทำให้ข้าพเจ้านึกถึงการลอยพระธาตุในสระว่าอาจที่จะเป็นจริงได้นั้น คือนึกถึงโบราณสถานที่ได้ไปดูในประเทศอียิปต์ ได้เคยเห็นที่เทวสถานสำคัญ ๆ เช่นที่ตำบลการนักเมืองลุกซอร์เป็นต้น มีสระใหญ่อยู่ในเทวสถาน มีตลาดรอยู่แข็งแรงตามผู้ชำนาญในคติอียิปต์โบราณ เขาอธิบายว่าเป็นที่ลอยเรือทรงของเทวรูป เทวรูปนั้นในเวลาปรกติ ประดิษฐานไว้ในห้องภายในเทวสถาน ถัดห้องที่ไว้เทวรูปออกมาเป็นห้องไว้เรือทรง ครั้นกำหนดวันนักขัตฤกษ์ เช่นนักขัตฤกษ์ดูน้ำท่วมคลองแม่น้ำไนล์เป็นต้น จึงเชิญเทวรูปแห่เป็นกระบวนไปที่สระ เชิญลงตั้งในเรือทรง แล้วลอยเรือในสระ เมื่อผู้ใดมีความประสงค์จะกระทำสักการบูชา ก็หากระทงเป็นรูปเรือบ้าง รูปสัตว์น้ำบ้าง ตกแต่งด้วยดอกไม้และเครื่องหอมจุดอบรมต่าง ๆ มาลอยในสระ ถามว่าทำไมไม่ลอยเทวรูปในแม่น้ำไนล์ ได้ความว่าบางแห่งก็ใช้ลอยในแม่น้ำ อย่าง

เช่นที่เทวสถานคำบดเอดฟูเป็นต้น แต่ที่คำบดการนักกระแส่น้ำเชี่ยว จึงใช้ลอยในสระแทน ผู้ที่นำไปดูเทวสถานได้ชี้ให้ดูรูปพิธีลอยเทวรูป ซึ่งมีสลักไว้กับศิลาฉนังเทวสถาน ทั้งในหนังสืออียิปต์โบราณก็มีเล่าถึงพิธีนี้ไว้ชัดเจนด้วย ตั้งแต่เมื่อเวลาไปอียิปต์นั้นแล้ว ข้าพเจ้าได้เคยนึกเปรียบวิธีลอยเทวรูปนั้น กับพิธีลอยประทีปของเรา ชาวอียิปต์โบราณนั้นตามผู้ชำนาญในคดีอียิปต์กล่าวว่าเป็นคนชาวเอเชีย ถิ่นเดิมอยู่ในเอเชียตอนกลาง ไม่ห่างจากมัชฌิมประเทศนัก เพราะฉะนั้นไม่เป็นที่น่าประหลาดในการที่ลัทธิศาสนาของชาวอียิปต์โบราณนั้นจะมีคล้ายกับศาสนาพราหมณ์ รากเง่าก็คงจะเป็นอันเดียวกันในชั้นต้น แต่เมื่อไปอยู่ห่างไกลกันเช่นนั้นต่างชาติก็ต่างละต้องเกิดมีข้อความที่นิยมแตกต่างกันออกไปบ้างเป็นธรรมดา แต่ยังมีสิ่งที่ยังคงถือร่วมกันอยู่บ้าง เช่นโคอุศุภราชชาวอียิปต์โบราณก็นับถือเรียกนามว่า "เสระบิส" หรือ "โอสิริอะบิส" มีลักษณะเหมือนโคอุศุภราช คือเป็นโคผู้สีดำ สีเท้าต่างหางดอก ที่หน้าผากมีใบโพธิ์ขาว และเรื่องราวของเทวราชโอสิริสหรือเอาสำรับของอียิปต์ ก็เป็นทำนองเดียวกับเรื่องพระฤษณะของพราหมณ์ จึงเข้าใจว่าพิธีกรรมต่าง ๆ คงจะยังมีคล้าย ๆ กันติดเนื่องอยู่บ้าง พิธีลอยกระทงนั้น ก็ควรเชื่อได้ว่าเป็นพิธีของพราหมณ์ซึ่งภายหลังได้นอมเข้ามาใช้เป็นพิธีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาอย่างเดียวกับวิสาขบูชานั้น จึงทำให้ข้าพเจ้านึกเดาต่อไปว่า ข้อที่กล่าวถึงการที่ลอยพระบรมธาตุในลำเภาทองในสระนั้น อาจที่จะ

ได้ทำจริงได้ คือลอยเรือพระธาตุในสระแล้ว ผู้ใดประสงค์จะกระทำการสักการบูชาก็หากระทงมาลอยลงในสระ แต่การที่ลอยเช่นนี้จะได้กระทำแต่เมื่อแรกเชิญพระธาตุเข้ามาในเมืองแล้วบรรจุพระธาตุไว้ในพระปรางค์เสียให้มั่นคงทีเดียว หรือจะมีพิธีเชิญลงลอยตามกำหนดนักขัตฤกษ์ เช่นลอยกระทงทุก ๆ ปี ไม่กล้าจะเดาได้

(๔) ยังมีข้อความในพงศาวดารเหนือ ที่กล่าวถึงเรื่องวัดมหาธาตุนอกแห่งหนึ่งว่า “พระยาอภัยคามณีจึงเอาเจ้ายรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองสัชนาลัย ก็ได้นามว่าพระยาร่วง และพระองค์จึงให้สร้างพระวิหารทั้ง ๔ ทิศ สร้างพระจำลองไว้แทนพระองค์ คิดพระมหาธาตุและพระระเบียงสองชั้น แล้วเอาแดงทำเป็นค่ายและเสาโคมรอบพระวิหาร และพระองค์ก็ให้หาช่างทองมาทุกบ้านทุกเมืองจึงให้เอาทองแดงมาทำเป็นลำพระขรรค์ ยาว ๗๘ ศอกกึ่ง ต้น ๕ ศอกกึ่ง ปลาย ๓ ศอก และแก้วใส่ยอด ๑๕ ใบ และบัลลังก์แท่นรองยอดให้ ๘ ก้า ตระกูลทองคำสับชั้นและหุ้มทองแดง ขดบขนลงมาถึงดินดูหา และสร้างอุโบสถให้เป็นทานแก่พระสงฆ์เจ้า” การก่อสร้างต่าง ๆ เหล่านี้เป็นอันได้ทำจริง คือวิหารทั้ง ๔ ก็มีระเบียงก็ยังเห็นอยู่ พระอุโบสถก็มี ค่ายแดงและเสาโคมแดงก็มีจริง แต่ส่วนลำพระขรรค์ ซึ่งเข้าใจว่ายอดนภศูลนั้น จะยาวใหญ่เท่าที่กล่าวไว้จริงหรือไม่ก็ไม่ทราบ เพราะไม่ได้ขึ้นไปวัดดู แต่สงสัยว่าจะมากเกินไป ตามแบบของพงศาวดารเหนือ การก่อสร้างทั้งปวงที่เหมาให้พระยาร่วงทั้งสิ้นนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าผู้ที่เป็น

ขุนในเมืองศรีสัชนาลัย คงจะได้ปฏิสังขรณ์วัดนี้ต่อกันมาเป็นคราว ๆ ไม่ใช่ทำคราวเดียวกันหมด เพราะวัดนี้ย่อมเป็นวัดสำคัญในเมืองสวรรคโลกยิ่งกว่าวัดอื่น ๑

ที่ตั้งวัดนี้อยู่ใกล้ฝั่งน้ำมาก และเฉพาะถูกตรงสายน้ำแทงด้วยตลิ่งจึงพังอยู่เสมอ ๆ ถ้าแพงวัดด้านเหนืออยู่ใกล้ตลิ่งเต็มทีแล้วไม่ช้าก็คงพัง และถ้าเมื่อเวลาน้ำมาก ๆ น้ำท่วมเข้าไปถึงในลานพระปรางค์ถ้าทิ้งไว้เฉย ๆ อย่างที่เป็นมาแล้ว ต่อไปไม่อีกกี่ปีนักพระปรางค์นี้คงลงน้ำไปวันหนึ่ง การที่จะคิดแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่งก็สำคัญอยู่ที่เงิน ถ้ามีเงินก็คงพอจะรักษาไปได้อีกหลายปี แต่ถ้าไม่รีบจัดการข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่ช้าก็ถึงแก่อันตราย และของงามในเมืองไทยก็จะสูญไปอีกอย่างหนึ่ง เช่นของโบราณอื่น ๆ เป็นอันมากเป็นแน่แท้ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้ารู้สึกยินดีว่าได้มีโอกาสไปเห็นมาแล้วเป็นขวัญตา

---

๑ ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๖

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๖

(๑) พระเจดีย์ใหญ่องค์ข้างหลังพระปรางค์นั้น พิจารณาดูต่อมาเห็นว่าคงสร้างภายหลังพระปรางค์ช้านาน ความคิดเดิมท่านของตั้งใจจะสร้างพระสถูปเจดีย์ให้สูงเท่ากับพระปรางค์เป็นคู่กัน แต่ค้างอยู่ไม่สำเร็จ มีผู้ถือยอดประดับพอให้แล้ว จึงตรุปคล้ายเจดีย์มอญ

(๒) ทั้งทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุแห่งนี้ กับทวัดพระมหาธาตุเมืองสุโขทัย ตรวจดูการสร้างโดยละเอียดเห็นว่าสร้างซ้ำสร้างเติมกันและมีรอยแก้ไขนับแห่งไม่ถ้วน

ตอนที่ ๑๗

เมืองสวรรคโลก – วัดภายนอกเมือง

นอกจากวัดมหาธาตุ ภายนอกเมืองสวรรคโลกมีวัดอยู่หลายวัด แต่น่าดูจริง ๆ มีน้อย ไม่สนุกเหมือนที่ในที่ใกล้เมืองสุโขทัย

ทิศทางทิศเดียวกับวัดมหาธาตุ มีอยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าวัดเจ้าจันทร์ ทางเข้าไปต้องผ่านสวนกล้วยของราษฎร ในที่วัดนั้นมีเป็นปรางค์ ฐานกว้างเหลี่ยม สูงประมาณ ๖ วา มีประตูเข้าไปในปรางค์นั้นได้ พอแลเห็นข้าพเจ้าก็ได้ร้องว่าเป็นเทวสถาน หรือโบสถ์พราหมณ์ รูปปรางค์เป็นพยานอยู่ชัด คือเป็นทำนองเดียวกับวัดศรีสวาย หรือวัดพระพายหลวงเมืองสุโขทัย ครั้นเที่ยวค้นดูในกองศิลาที่รูปนี้พังอยู่ ก็เผอิญพบเศียรพระอิศวรทรงอยู่เศียรหนึ่ง ทำด้วยศิลา มงกุฎโตมีอยู่เป็นพยานด้วย ในพงศาวดารเหนือมีกล่าวอยู่แห่งหนึ่งว่า บาธรรมราชได้ไปสร้างเทวสถานไว้รูปพระนเรศร์พระนารายณ์ไว้ในเมือง จึงเข้าใจว่าผู้แต่งคงได้ทราบว่ามีเทวสถานหรือโบสถ์พราหมณ์อยู่แห่งหนึ่ง แต่จะเป็นแห่งนี้หรือไม่ใช่ทราบไม่ได้ ผมอยากถ่ายรูปปรางค์นี้นานแล้ว ศิลาแลงที่ใช้ก่อสร้างก็เป็นก้อนใหญ่ ๆ ทนปรากฏว่าภายหลังได้แปลงเป็นวัดพระพุทธศาสนา เพราะมีโบสถ์อยู่ด้านตะวันออกของปรางค์ แต่เชื่อมหัวต่อไม่สนิทเลย ผมอยากถ่ายรูปมากกว่าของเดิมมาก[๑]

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

ทางทิศเดียวกันนั้น แต่ใกล้กำแพงเมืองเข้าไปอีก มีวัดอยู่วัดหนึ่ง ซึ่งนายเทียนชี้ว่าเป็นวัดโคกสังคาราม ซึ่งพงศาวดารเหนือกล่าวว่าเป็นที่ประชุมลบศักราชครั้งพระยาร่วง ในวัดนี้รวมทางที่เดินเข้าไปจากถนน มีวิหารย่อม ๆ อยู่หลังหนึ่ง มีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ ประดิษฐานไว้แทนพระประธาน เดินต่อเข้าไปอีกถึงอุโบสถ ยาว ๑๒ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ศอกคืบ มีมุขยื่นออกไปทางทิศตะวันออกอีก ๒ วา กว้าง ๓ วา กับ ๑ คืบ มีเสาแลงรูปแปดเหลี่ยม ก่อด้วยแลงแผ่นบาง ๆ ซ้อนกัน ผนังวิหารมีช่องลูกกรงก่อด้วยแลงถือปูนมีลายบนอยู่บ้าง หลังวิหารออกไปข้างทิศตะวันตก มีพระเจดีย์รูประฆัง ๓ องค์ ตั้งอยู่บนฐานอันเดียวกัน นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไรดูเป็นวัดเล็ก ๆ และไม่สำคัญอะไรเลย นายเทียนกล่าวว่าตามตำรา (ซึ่งไฟไหม้เสียแล้วนั้น) ว่าพระสังฆราชเป็นผู้สร้าง แต่จะเป็นพระสังฆราชไหนสร้างเมื่อครั้งไรไม่ปรากฏ ในสมัยโบราณนั้นสังฆราชก็มีอยู่ทั้งฝ่ายคามวาสีและอรัญญวาสี จะเป็นสังฆราชฝ่ายใดก็ไม่ปรากฏ ที่ว่าพระสังฆราชองค์ใดองค์หนึ่งเป็นผู้สร้างก็คือรู้ได้ด้วยปรัศนาที่มีกล่าวไว้ว่าเช่นนั้นเท่านั้น เพราะเหตุนี้เรื่องลบศักราชตามที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเหนือ ดูเป็นการใหญ่ ประชุมผู้คนมากหลายร้อย เหตุไฉนพระยาร่วงจึงจะมาเลือกเอาวัดเล็กน้อยเช่นนี้เป็นที่ประชุม น่าจะเลือกที่ให้เหมาะและสง่าอ่าโถงกว่านี้เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น จะต้องพึงเข้าใจได้ ๒ ประการ คือ ประการ ๑ ไม่ได้ชุมนุมลบศักราชที่วัดโคกสังคาราม หรือมิ

ประการ ๑ วัดที่ไปค้นไม่ใช่วัดโคกสิงคาราม จะตัดสินลงไปให้แน่อย่างไรก็เป็นการยาก ได้ความตามคำนายเทียนและคนอื่น ๆ ว่าวัดโคกสิงคารามที่ได้ไปค้นพังจะได้ทิ้งให้ร้างไปในเร็ว ๆ นี้ คือเมื่อราว ๆ ๓๐ ปีมานี้แล้ว อุโบสถยังใช้เป็นที่บวชนาคได้ เคยเป็นธรรมเนียมวัดที่สร้างขึ้นยังไม่ได้ผูกพัทธสีมา ได้มาอาศัยกระทำการสังฆกรรมอุปสมบทในอุโบสถวัดนี้ เพราะเหตุนี้ต้องเข้าใจว่าเป็นวัดที่ราษฎรชาวเมืองนี้อยู่ข้างจะรู้จักดี และพูดถึงอยู่มาก และเป็นธรรมดาสถานที่ใด ๆ ที่เห็นว่าเป็นที่สำคัญ จำจะต้องนึกเรื่องราวต่าง ๆ ขึ้นประกอบให้ และเรื่องที่กล่าวว่าพระยาร่วงได้ชุมนุมลบศักราชที่วัดนี้ ก็อาจจะเกิดขึ้นได้โดยอาการเดียวกัน

ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมือง มีวัดที่ได้ไปดูอยู่ ๒ วัด คือวัดสระประทุมกับวัดเขารังแร้ง ทนทางที่ไปนั้นไปถึงวัดสระประทุมก่อน วัดนี้คงจะเป็นวัดที่มีมานานมาแต่เมื่อวันแรกมาถึงเมืองสวรรคโลก ทนมวหารรูปร่างคล้ายที่วัดศรีชุมเมืองสุโขทัย เป็นรูป ๔ เหลี่ยม กว้าง ๕ วา ๓ ศอก ยาว ๖ วา ๓ ศอกคืบ และผิดกับวิหารวัดศรีชุมที่มีแบ่งเป็น ๒ ห้อง ด้านตะวันตก (คือด้านที่หันไปทางถนน) มีรูปพระยืน ด้านตะวันออกมีรูปพระมารวิชัย ประตูยังมีซุ้มดีอยู่ มีใบระกาทวยเทพขึ้นด้วยปูนอยู่ข้างจะงามดี หลังคาวิหารนี้เป็นรูปชายคา เมื่อเห็นหลังคาวิหารนี้แล้ว จึงได้ทราบแน่ว่าหลังคาวิหารวัดศรีชุมเดิมเป็นอย่างไร และเพราะหาทางถ่ายรูป

---

๑ ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

วิหารที่วัดศรีชุมไม่ได้ จึงได้ถ่ายรูปวิหารวัดสระประทุมนี้ไว้แทน เพื่อดูพอเป็นตัวอย่าง นอกวิหารนี้มีอุโบสถอยู่ทางด้านตะวันออก และเจดีย์ยอกหลายองค์ มีกำแพงแลงล้อมรอบลาน วัดนี้ถึงเป็นวัดเล็กก็จริง แต่ทำทางจะเป็นวัดที่อยู่สบาย สระใหญ่ตรุด้วยแลง มีอยู่ที่เชิงเขาใกล้วัดนี้ จึงเห็นได้ว่าอย่างไร ๆ คงไม่กันดารน้ำ บางทีจะเป็นวัดนี้เองที่ในพงศาวดารกรุงเก่าเรียกว่าวัดไม้งาม เป็นที่ตั้งทัพหลวงของสมเด็จพระนเรศวร เมื่อเสด็จขึ้นมาปราบชบกพระยาพิชัยพระยาสวรรคโลก ที่ข้าพเจ้านึกขึ้นเช่นนี้เพราะเห็นว่า เป็นวัดที่อยู่ริมถนนพระร่วงทางมาจากสุโขทัย และดูอยู่ในภูมิที่เหมาะ แต่ต้องขอกล่าวด้วยว่า ไม่มีหลักฐานเลยจนอย่างเดียว เพราะฉะนั้นแม้แต่จะกล่าวไว้เป็นความเดาก็ไม่กล้า

จากวัดสระประทุมนี้เดินไปตามถนนขึ้นไหล่เขาพระศรี แล้วเลี้ยวแยกออกจากถนน เข้าไปในป่าแดง ไปจนถึงเชิงรังแร้ง มีถนนปูด้วยแลง จากเชิงเขาขึ้นไปจนถึงลานวัดบนยอดเขา ถนนนี้กว้าง ๓ ศอกคืบ ยาว ๗ เส้น ๕ วา ที่ตรงไหนชันนักก็ทำเป็นขั้นบันไดเตี้ย ๆ บนยอดเขามีลานมีกำแพงแก้ว พื้นที่ภายในกำแพงทางกว้าง (ด้านเหนือกับใต้) ๒๐ วา ๑ ศอก ทางยาว (ด้านตะวันออกตะวันตก) ๒๒ วา อุโบสถกับวิหารตั้งอยู่เคียง ๆ กัน อุโบสถตั้งอยู่บนฐานยาว ๗ วา ๓ ศอก กว้าง ๖ วา ๓ ศอก ตัวอุโบสถเองยาว ๕ วา ๓ ศอก กว้าง ๔ วา ๑ ศอก มีเสาแลงแปดเหลี่ยม ๆ ละ ๗ นิ้วกลม มีระเบียงรอบตัว เข้าใจว่าจะโถง เพราะพื้นระเบียง

ยังอยู่บริบูรณ์ เป็นพนักเตี้ย ๆ หลังคานั้นพังแล้ว แต่กระเบื้องที่ใช้มุงยังเหลืออยู่ในรวมเสาเป็นอันมาก เป็นกระเบื้องเคลือบสีขาวผสมเดาทุเรียงทำ นอกจากกระเบื้องยังมีเครื่องประดับหลังคาทิ้งอยู่มาก เป็นบราลีทำด้วยดินเผาเคลือบขาวเป็นต้น ข้าพเจ้าได้แนะนำผู้รักษาราชการเมือง ให้เก็บกระเบื้องและบราลีไปไว้เป็นตัวอย่างบ้าง แต่เขาจะได้กระทำตามคำแนะนำหรือเปล่าหาทราบไม่ วิหารซึ่งตั้งอยู่ทิศใต้แห่งอุโบสถนั้น ยาว ๙ วา กว้าง ๔ วา มีฐานพระประธานเรียง ๆ อยู่ในนั้น ระหว่างอุโบสถกับวิหารมีกุฏิเล็กก่อด้วยแลง กว้าง ๒ วา ๒ ศอกคืบ ๗ นิ้ว ยาว ๕ วา ภายในกำแพงแก้วมีพระเจดีย์อยู่หลายองค์ นอกกำแพงแก้วออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของอุโบสถ มีสระอยู่สระหนึ่งครุด้วยแลง ยาว ๕ วา ๒ ศอก กว้าง ๓ วา ๒ ศอก ลึกในเวลานี้ประมาณ ๒ ศอก นายเที่ยนเล่าว่าตามความนิยมว่า ที่นี่คือที่ฝังพระบรมธาตุอยู่เดิม ต่อเมื่อพระมหาธรรมราชาได้ขุดพระบรมธาตุไปไว้ที่วัดมหาธาตุแล้ว จึงได้เลยทิ้งเป็นบ่อไว้เช่นนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าตามความจริงเป็นอย่างข้างหน้าไว้ก่อน วัดรังแร้งนี้พงศาวดารเหนือกล่าวว่าพระร่วงได้สร้างขึ้นที่ต้นรังอันเป็นที่ฝังพระบรมธาตุอยู่เดิม และได้ความต่อไปว่าเป็นที่อยู่ของพระพุทธโฆษา แต่พระพุทธโฆษานี้ดูเหมือนเป็นพระสังฆราชาคณะฝ่ายขวา ซึ่งตำแหน่งอยู่วัดมหาธาตุ แต่วัดรังแร้งถ้าจะเป็นที่อยู่ก็ดูดายลมเย็นมิได้ขาด ที่ทางที่จะปลูกเสนาสนะก็มีเพียงพอ เพราะบนยอดเขานี้มีทราบพอปลูกเรือนอยู่ได้หลายหลัง ถ้าจะกันดารก็จะเป็น

อยู่ที่ตรงการบิณฑบาตลำบาก ต้องเดินลงมาจากยอดเขาเสมอ วัดนี้ใครจะเป็นผู้สร้างก็ตาม เห็นได้ว่าเป็นวัดที่ตั้งใจทำให้งามมาก นึกถึงอุโบสถเมื่อยังดีๆ อยู่ จะขาวโพลนทั้งหลัง ตั้งแต่พนักออกถึงหลังคาเช่นช่อฟ้าใบระกาบราลี ด้วยสีขาวทั้งนั้น ก็จะน่าดูหนักหนาอยู่

ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสวรรคโลกนี้ ได้ไปดูวัด ๒ วัด ซึ่งไม่สู้จะสำคัญทั้ง ๒ วัด แต่เมื่อไปดูประดู่ชนะสงคราม (หรือ "ประดู่สามเกิด" ของข้าพเจ้า นั่นแล้ว) ก็ได้เลยออกไปที่วัดเขาใหญ่และวัดกบ วัดเขาใหญ่นั้นตั้งอยู่บนเนินอันหนึ่ง มีชนิดพอดูได้อยู่คือ มณฑปเก่ายอดประดิษฐานพระปฏิมากรใหญ่ มณฑปเป็นจตุรมุขมุมย่อเป็นไม้สิบสอง มีฐาน ๓ ชั้น ฐานชั้นล่าง ๕ วาเศษยื่นหน้ามณฑปออกมา แต่พนักต่ำกว่าฐานมณฑป มีทหารร้างอันหนึ่ง วัดตามแนวผนังกว้าง ๒ วา ๑ ศอก ยาว ๒ วา ๓ ศอก หลังมณฑปมีเป็นกำแพงแก้วต่อออกไป และมีพระเจดีย์อยู่ในกำแพงแก้วนั้นองค์หนึ่ง การก่อสร้างใช้แลงถือปูน มีมณฑปมีลวดลายบันด้วยปูน ดูท่าทางจะเป็นวัดใหญ่และท่าทางจะงามดี ที่วัดกบนั้นไม่มีอะไรประหลาด[๑]

ข้ามลำน้ำยมไปทางฟากตรงข้ามเมือง ยังมีวัดที่ได้ไปดู ๒ วัด คือวัดใครภูมิบ้าแก้วกับวัดเขาอิน ที่ข้าพเจ้าเรียกนามเช่นนี้เรียกตามนายเทียนซึ่งเป็นผู้นำทางไปดู วัดใครภูมิบ้าแก้วนั้นตั้งอยู่ห่างจากฝั่งน้ำในเวลานี้ประมาณ ๒ เส้น ที่วัดนี้ไม่มีอะไร

๑ ดูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

เหลืออยู่นอกจากเจดีย์ใหญ่องค์หนึ่งกับวิหารหลังหนึ่ง มีกำแพงแก้วล้อมถาน เข้าใจว่าเป็นวัดย่อม ๆ และแต่เดิมเห็นจะอยู่ริมฝั่งน้ำ แต่ต่อมาสายน้ำเปลี่ยนทาง คลองทศรงนองยกออกไป และทางวัดมหาธาตุตรงข้ามฟากนั้นกลับพังลงมา ให้ลึกออกเสียดายว่าไม่กลับตรง กันข้ามเสีย ถ้าวัดนั้นพัง ทลายลงน้ำไปจะไม่เป็นที่น่าเสียดายนัก วัดใดรภูมิบ้าแก้วนั้น ตามพงศาวดารเหนือว่าเป็นวัดที่อยู่พระสังฆราชคณะวัดบ้าแก้ว แต่ดูภูมิฐานของวัดน่าจะเหลวเสียอีก แต่อาจจะเป็นเพราะผู้นำทางไปผิดก็ได้ ก็อยากคาดคั้นจะให้ชี้วัดใดรภูมิบ้าแก้วให้ได้ แกก็ชี้ไปเช่นนั้นเอง การที่จะค้นหาวัดใดรภูมิบ้าแก้วนากลัวจะไม่เป็นผล เช่นวัดบ้าแก้วกรุงเก่าก็ยังค้นไม่พบเหมือนกัน เพราะฉะนั้นนากลัวบ้าแก้วจะไม่ใช่ชื่อวัด จะเป็นแต่ชื่อของคณะ และที่เรียกว่าวัดบ้าแก้ว จะเป็นเช่นเดียวกับเรียกว่าวัดธรรมยุติกา หรือวัดมหานิกาย หรือวัดรามัญฉะนี้กระมัง[๑]

แต่วัดเขาอินทร์เป็นที่ควรไปดู เดินต่อเข้าไปจากวัดใดรภูมิอีก ๒๐ เส้นถึง วัดนี้ตั้งอยู่ในที่ลุ่มเนินเป็น ๒ เนิน บนเนินด้านใต้ซึ่งเล็กและต่ำกว่าด้านเหนือ มีอุโบสถยาว ๗ วา ๒ ศอก กว้าง ๔ วา เสาแปดเหลี่ยมหน้าตะคับ หน้าอุโบสถมีเป็นฐานก่อด้วยแลงมีเป็นรูปสี่เหลี่ยมรี กว้าง ๓ วา ๑ คับ ๕ นิ้ว ยาว ๓ วา ๒ ศอก มีเสาตั้งขึ้นไปทั้ง ๔ มุม จึงเดาว่าจะเป็นบุษบกพระหรือศาลารอบอุโบสถ และฐานนั้นมีกำแพงแก้วกันเป็นถาน บนเนินด้านเหนือ

---

๑ ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

ซึ่งเป็นเนินใหญ่ มีวิหารกับพระเจดีย์ใหญ่องค์หนึ่ง เนินนี้ตัดเป็นลาน ๓ ชั้น ลดต่ำกว่ากันชั้นละ ๒ ศอกเศษ มีบันไดทำด้วยแลงก้อนใหญ่ ๆ ทุกลานชั้นกลางพบท่อน้ำ ทำด้วยดินเผาเคลือบทางกระจัดกระจายอยู่หลายท่อน ทั้งทุกลานชั้นบนก็มีอยู่บ้าง ท่อเหล่านี้ทำเป็นท่อน ๆ ต่อกันเช่นท่อน้ำที่ในพระราชวังกรุงเก่า ต้นมีปากบาน ปลายเป็นปากท่อ สำหรับต่อลงในต้นท่อที่จะต่อกันนั้น ท่อเหล่านี้ของกว่าที่ได้เห็นในวังกรุงเก่า ลองวัดดูที่ตรงกลางลำได้ ๒ ศอกคืบ ๕ นิ้ว โดยรอบท่อนหนึ่ง ๆ คะเนว่าจะยาวประมาณ ๒ ศอกคืบเศษ แต่หาท่อนบริบูรณ์ไม่ได้ ท่อนเข้าใจว่าใช้สำหรับให้น้ำฝนตกลงจากบนลานชั้นบนมาตามชั้นกลาง ลานชั้นกลางนี้กว้าง ๑๒ วา ๒ ศอก ยาว ๒ เส้น ๑๕ วา บันไดกว้าง ๗ ศอกคืบ ลานนี้มีวิหารหรือการเปรียญฐานเป็นแลงกว้าง ๕ วา ยาว ๑๓ วา ๒ ศอก นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไร ลานชั้นบนกว้าง ๑๗ วา ยาว ๒๙ วา ๒ ศอก มีกำแพงแก้วหรือพนักทุกขอบทั้ง ๔ ด้าน พระเจดีย์ใหญ่บนลานนี้เป็นรูประฆังฐาน ๗ วา ๒ ศอกเหลี่ยม ทางด้านตะวันออกพระเจดีย์นี้ มีวิหารเชื่อมติดต่อกับฐาน วิหารนี้วัดภายนอกผนังกว้าง ๖ วา ๕ นิ้ว ยาว ๑๖ วา ๒ ศอก มีเสารูป ๗ เหลี่ยมหน้าละ ๑ คืบ ๕ นิ้ว บัวปลายเสายังมีเหลืออยู่เสาหนึ่ง ยังเห็นลายงามดี แต่ดูท่าทางจวนจะหลุดอยู่แล้ว ข้าพเจ้าจึงได้ถ่ายรูปไว้ และได้แนะนำเทศาภิบาลให้แกะออกแล้วเอาไปรักษาไว้เพื่อเป็นตัวอย่าง ผนังวิหารนี้มีเป็นช่อง

ลูกกรงตลอด ที่ยังเหลือบริบูรณ์ดีอยู่หลายห้อง ผนังหนาศอก ๒ นิ้ว มีประตู ๓ ช่อง คือประตูใหญ่ด้านตะวันออกช่องหนึ่ง กับมีประตูย่อมด้านเหนือกับด้านใต้ทางตรงฐานพระประธานด้านละช่อง ที่ประตูใหญ่ไม้กรอบขาดบานประตูยังอยู่ ทางด้านใต้ก็ยังอยู่ แต่ดูท่าทางจะผุเต็มทีแล้ว ทางประตูด้านเหนือลงเสียก่อนแล้ว สังเกตดูว่าวัดนี้เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่ง เพราะการก่อสร้างทำด้วยฝีมืออันประณีต จึงน่าจะเชื่อว่าสมภารคงจะเป็นพระที่ทรงสมณศักดิ์ • พงศาวดารเหนือว่าตำแหน่งสมภารวัดเขาอินทร์เป็นพระครูธรรมไตรโลก แต่พระครูธรรมไตรโลกนั้นว่าเป็นตำแหน่งในคณะขวา คือคณะวัดมหาธาตุ พิเคราะห์ดูตามภูมิที่ดูวัดนี้จะขึ้นคณะบ่าแก้วฝ่ายซ้าย คือสังเกตว่าที่ไหนมีพระเป็น ๒ คณะ มักแบ่งอยู่กันคนละฝั่งน้ำ และที่นี่น่าจะเป็นเช่นเดียวกัน ถ้าเช่นนั้นแล้วก็น่าจะนึกเดาให้วัดใหญ่นี้เป็นที่อยู่ของพระพนรัตน สังฆราชคณะบ่าแก้ว เพราะนอกจากวัดนี้ก็ไม่มีวัดอะไรที่ใหญ่หรือท่าทางจะเป็นวัดสำคัญยิ่งไปกว่าวัดนี้ แต่อย่างไร ๆ ก็ดีวัดนี้เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่ง สมควรจะรักษาไว้ต่อไป นับเป็นที่ ๒ รองวัดมหาธาตุได้[๑]

นอกจากวัดต่าง ๆ ยังมีที่ควรไปดูอีกแห่งหนึ่ง เพราะมีข้อความอ้างถึงในพงศาวดารเหนือ กล่าวคือแก่งหลวง หรือเรียกตามพงศาวดารเหนือว่าแก่งกลางเมือง ที่นี่คือที่พงศาวดารเหนือกล่าวว่าพระร่วงไปจมน้ำอันตรธานไป ที่จริงเป็นแก่งยาว และในฤดู

---

๑ ดูอธิบายเลข (๕) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

น้ำ ๆ ลึกและเชี่ยวมาก ถ้าตกลงไปในเวลาหน้าน้ำเห็นจะอันตรายจริง ในเมื่อเวลาข้าพเจ้าไปดูนั้น เป็นฤดูแล้งน้ำเพียงแค่เอว ไปทางเรือขึ้นทางแก่งลัก แล้วเลยขึ้นไปจนถึงแก่งหลวง ขาล่องต้องระวังมาก เพราะร่องน้ำลดเลี้ยวมีศิลาก้อนใหญ่ ถ้าเรือโดนอาจจะล่มหรือแตกได้ ที่ตรงแก่งหลวงที่ตอนน้ำข้างบนกับข้างล่างต่อกันงามดี ได้ถ่ายรูปมาลงไว้ในสมุดนี้ด้วย[๑]

---

๑ ดูอธิบายเลข (๖) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๗

(๑) ที่เรียกว่าวัดเจ้าจันทร์นั้นตรวจดูต่อมา เห็นว่าเดิมเป็นเทวสถานดังทรงพระราชวินิจฉัยในหนังสือนั้น แต่ได้ความข้อสำคัญเพิ่มขึ้นอีกข้อหนึ่ง ว่าโบราณสถานที่พวกขอมสร้างมีปรางค์ที่วัดเจ้าจันทร์นี้เป็นที่สุดข้างฝ่ายเหนือ เป็นหลักฐานให้เห็นว่าในสมัยเมื่อพวกขอมเข้ามาตั้งเมืองหลวงที่เมืองลพบุรี พวกขอมได้ปกครองขึ้นไปเพียงเมืองเชลียง หัวเมืองเหนือนั้นขึ้นไปมอญและลาวปกครองเป็นประเทศราชทั้งนั้น

(๒) ในศิลาจารึกสุโขทัยสมัยตอนต้นใช้มหาศักราชทั้งนั้น ถึงสมัยตอนปลายมีใช้จุลศักราชบ้าง เรื่องที่ว่าลบศักราชในพงศาวดารเหนือ ถ้ามูลความจริงก็เห็นจะเป็นการเปลี่ยนใช้จุลศักราชแทนมหาศักราช

อนึ่งเรื่องชื่อวัดที่เรียกกันในชั้นหลัง เรียกตามราษฎรสมมติทั้งนั้น เพราะเมืองร้างมาเสียช้านานนับหลายร้อยปี ราษฎรไม่มีหลักฐานที่จะรู้ชื่อเดิม ก็มักเรียกชื่อตามวัตถุที่สังเกตเห็นเป็นสำคัญมีอยู่ในวัดนั้น ๆ เช่นเรียกว่าวัดช้างล้อม วัดเจดีย์เจ็ดแถว เป็นต้น วัดโคกสิงห์เดิมจะอยู่ที่ไหนก็ตาม แต่ชื่อน่าจะสมมติกันขึ้นในชั้นหลัง เพราะมีรูปสิงห์เหลือปรากฏอยู่บนโคก ซึ่งเคยเป็นฐานพระเจดีย์ หรือโบสถ์วิหารในวัดนั้น

(๓) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ข้าพเจ้าไปตรวจดูทางวัดเขาใหญ่อีกครั้ง ๑ พบพระสถูปเจดีย์มีต่อขึ้นไปบนเขาหลายองค์

เป็นพระเจดีย์ขนาดเขื่อง ๆ ทำผิดรูปเป็นทรงลังกาแท้ ก็สันนิษฐานว่าที่เขาใหญ่นี้เห็นจะเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุท่านพระมหาเถรที่มาจากลังกา

(๔) คำว่าบ่าแก้วนั้น สอบสวนต่อมาได้ความว่าเป็นนามคณะสงฆ์นิกาย ๑ ตรงดังทรงพระราชวินิจฉัยในหนังสือนั้น พระสงฆ์นิกายนี้พระมหาเถระในลังกาทวีปองค์ ๑ มีนามว่าวันรัตนมหาเถร เป็นพระอุปัชฌาย์ จึงเรียกนามนิกายตามพระวันรัตนนั้น แปลเป็นภาษาไทยว่าบ่าแก้ว ที่เรียกว่าวัดไตรภูมิบ่าแก้ว ควรเข้าใจว่าวัดนี้นอยู่ไตรภูมิ เป็นที่อยู่ของพระสงฆ์คณะบ่าแก้ว วัดบ่าแก้วที่กรุงศรีอยุธยาก็พบแล้ว คือที่เรียกกันเดี๋ยวนี้ว่าวัดใหญ่ (มีพระสถูปเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ข้างตะวันออกทางรถไฟ) เป็นที่สถิตของสมเด็จพระวันรัตนตำแหน่งสังฆราชนิกายบ่าแก้ว เหตุที่เรียกชื่อวัดว่าวัดไตรภูมิยังพบเค้าเงื่อนอีกทางหนึ่ง ด้วยพระมหาธรรมราชาพระยาลิไทย อันเสวยราชย์เป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกมาก โปรดให้คัดความจากคัมภีร์ต่าง ๆ มารวมแต่งหนังสือขึ้นเรื่อง ๑ เรียกว่า "ไตรภูมิ" อธิบายด้วยสวรรค์ภูมิ มนุษยภูมิ และอบายภูมิ หนังสือนี้ยังปรากฏอยู่ (หอพระสมุดฯ พิมพ์แล้ว เรียกชื่อเรื่องว่าไตรภูมิพระร่วง) เป็นหนังสือไทยสำนวนเก่าก่อนเรื่องอื่น ๆ หมด เว้นแต่ที่จารึกศิลา และเรื่องไตรภูมินี้นับถือกันถึงเอามาเขียนเป็นรูปภาพที่ผนังโบสถ์สืบมาจนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ วัดไตรภูมิเห็นจะได้ชื่อนี้เพราะเป็นที่ประชุมแต่งหนังสือไตรภูมิ ต้องเป็นวัดใหญ่

(๕) วัดเขาอินทร์น่าจะสันนิษฐานว่าเป็นวัดใครภูมิบำแก้ว ด้วยเป็นวัดใหญ่ แต่ไม่มีหลักฐานอื่นประกอบ อนึ่งพระพุทธรูปที่เป็นพระประธานวัดเขาอินทร์น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดพระเชตุพนด้านตะวันออก

(๖) ที่ตรงแก่งหลวงแต่เดิมเห็นจะเป็นที่ตอน ด้วยมีปากน้ำยมเลยไปทางตะวันออกข้างเหนือแก่งหลวง แล้วไหลลงมาข้างใต้ เดี๋ยวนี้เรียกว่าลำน้ำยมเก่า มีเมืองบางยม เมืองบางขัง โบราณตั้งอยู่ริมลำน้ำนั้น แนวลำน้ำยมเก่าผ่านหลังเมืองสวรรคโลกใหม่ และเมืองสุโขทัยใหม่ ลงไปจนถึงบ้านไกร อำเภอกงไกรลาส จึงมารวมลำน้ำยมใหม่ ส่วนลำน้ำยมใหม่นั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะเรียกลำน้ำเชลียง ยอดน้ำมาแต่ทางเมืองเถิน ผ่านเมืองเชลียงเคียงกับลำน้ำยมใหม่ลงมาจนบ้านไกร จึงมารวมกัน สันนิษฐานว่า ณ กาลครั้งหนึ่งในสมัยสุโขทัยเห็นจะขุดคลองเชื่อมลำน้ำยมกับลำน้ำเชลียงให้ใช้เรือได้ถึงกัน ที่หลังสายน้ำยมมาเซาะเสียทางคลองนั้น ทำให้ลำน้ำยมเดิมตื้นเขิน และทำให้ลำน้ำเชลียงกลายเป็นน้ำยม จึงได้เรียกกันว่าลำน้ำยมเก่าและลำน้ำยมใหม่มาจนบัดนี้

ตอนที่ ๑๘

เมืองสวรรคโลก--สถานที่ห่างเมือง

ยังมีทอยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งมาถึงสวรรคโลกแล้วก็ควรจะไปดู กล่าวคือเตาทุเรียง ที่ทำถ้วยชามสังกโลก ทางไปจากวัดน้อยที่พักนั้น ๑๗๖ เส้น เดี๋ยวนี้อยู่ในเขตอำเภอด้ง ทางที่ไปเดินผ่านเข้าไปในเมืองไปออกประตูด้านเหนือ ซึ่งเรียกชื่อตามนายเทียนว่าประตูไชยพฤกษ์ ออกจากเมืองไปแล้วเดินเลียบริมฝั่งแม่น้ำยม มีถนนเกาไปตลอดทาง มีบ้านช่องไร่นาเรื่อย ๆ ไป นาน ๆ จะมีเป็นป่าแดงบ้าง ที่ตั้งเตาทุเรียงก็ไม่ห่างลำน้ำนัก มีเป็นเนินเล็ก ๆ อยู่หลายเนิน นายอำเภอด้งได้ทำที่พักไว้ และมีราษฎรพากันมาดูพวกที่ไปนั้นเป็นอันมาก มีผู้หญิงเกล้าผมซ่องปนอยู่หลายคน นายอำเภอได้จัดการขุดเครื่องถ้วยชามและกระปุกขึ้นมาไว้ได้มาก ที่เป็นสังกโลกคือพื้นขาวมีรอยแตกร้าวนั้นมาก แต่ที่เป็นอย่างอื่น ๆ ก็มี คือเขียวไข่กาทึบเกลี้ยงทึบมีลายโปนพื้นขาวลายดำ เป็นดอกไม้หรือนกก็มี เป็นรูปตุ๊กตารูปสัตว์ก็มี นอกจากชามจานและภาชนะใช้ในบ้านมีกระเบื้องเคลือบ บราดและศรีษะมังกร เคลือบขาวเป็นพื้น จะหากระเบื้องเคลือบสีสักแผ่นไม่พบเลย เมื่อได้พักและเลี้ยงอาหารกันแล้ว พวกที่ไปด้วยกันได้ไปดูให้เขาขุดหาชิ้น และได้ลงมือขุดเองบ้าง แต่ก็ไม่พบชิ้นดี ๆ เลย ซึ่งไม่สู้น่าประหลาดใจนัก เพราะประการหนึ่งชิ้นที่ไม่เสียเขาก็คงไม่ทิ้งไว้ อีกประการหนึ่งคนที่ได้มาก่อน ๆ นี้ก็ได้มาขุดเก็บกันไปเสียมากแล้ว ที่ยังเหลืออยู่มี

แต่ชนทแตกหรือตีกันเป็นพวง ๆ แกะหลุดจากกันไม่ได้ เตา ที่เผานั้นก็อด้วยอิฐ ชนทชุด ๆ ได้นั้นไม่ใช่ชุดได้ในเตา ได้ในทนอก ๆ มาก และบางทต้องขุดลงไปเป็นบ่อลึกถึง ๕ ศอก ๖ ศอก จึงจะพบ เข้าใจว่าเดิมชนเหล่านี้คงจะทิ้งเกลื่อนกลาดอยู่เฉย ๆ แล้วจึงได้มีคนมาถมทับขึ้น

เตาทุเรียงนมีปัญหาเกี่ยวข้องที่ตอบยาก ๆ อยู่หลายข้อ ข้อหนึ่งชอทเรียกว่าเตาทุเรียงนั้นมาจากอะไร นายเทียนว่าเป็นชื่อของจีนผู้หนึ่งมาเป็นครูสอนทำถ้วยชาม แต่จีนชื่อทุเรียงก็ยังไม่เคยได้ยินเลย และอย่างไร ๆ ก็ไม่มีหลักฐาน ของควรเชื่อได้อย่างหนึ่งคือจีนคงจะได้มาเป็นครูจริงในชั้นต้น แต่ต่อมาไทยเราก็คงทำเป็นข้อนำปัญหามาอีกข้อหนึ่ง คือได้เลิกทำชนส่งจีนโลกมาเสียแต่เมื่อไร แต่เหตุที่เลิกไปนั้นน่าจะเดาได้ คือเป็นเพราะเรื่องเทครัวกันไปเทครัวกันมาหลายทบหลายทอดนั่นเอง การทำชนส่งจีนโลกจึงเสื่อม และวิชาจึงเลยสูญ ยังมีปัญหาอีกข้อหนึ่ง คือชนส่งจีนโลกที่ร้าวไปทั้งตัวเช่นนั้น ร้าวเองหรือตั้งใจจะทำให้ร้าว ปัญหาข้อนี้ผู้ชำนาญในทางนี้คงอาจตอบได้ดีกว่าผู้ชำนาญทางโบราณคดีกระมัง[๑]

อนึ่งในระหว่างเวลาที่อยู่สวรรคโลกนั้น ข้าพเจ้าได้ไปเทียวที่เมืองใหม่วันหนึ่ง ทางไปออกจากวัดน้อยตัดข้ามแหลมไปจนออกถนนที่เลียบไปตามริมฝั่งแม่น้ำยมฝั่งขวา ที่ตรงนี้น้ำหักมากจนที่วัดน้อยเกือบเป็นเกาะ เมื่อเวลาอยู่ ณ ที่พักเห็นแม่น้ำไหลไปทาง

---

๑ ดูอธิบายเตช (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

ชุดหาถ้วยชาม เตาทุเรียง เมืองสวรรคโลก

ตะวันออก ไปวกกลับที่วัดมหาธาตุ แล้วก็คดเคี้ยวไปเป็นหลายครั้ง ถนนที่ไปเมืองใหม่ก็คดเคี้ยวไปตามรูปแม่น้ำ เพราะตัดเลียบไปตามฝั่งขวาตลอด มีที่ตัดแหลมอยู่แห่งหนึ่งหรือสองแห่งเท่านั้น รวมทางแต่ที่วัดน้อยไปถึงตลาดเมืองใหม่ ๓๘๐ เส้น มีบ้านเรือนคงอยู่ติดๆ กันไปตลอดแต่เมืองเก่าถึงเมืองใหม่ ที่ตำบลบ้านวังไม้ขอน ซึ่งอยู่ตรงข้ามฟากกับที่ว่าการเมือง มีตลาดจนมีร้านคงติดๆ กันมากทั้ง ๒ ข้างถนน แต่เป็นร้านเล็กๆ โดยมาก ข้ามฟากไปฝั่งซ้ายทางตะพานเรือกชั่วคราวซึ่งทำข้ามลำน้ำตรงนมหาดยาวออกมาที่ตรงหน้าที่ว่าการ และแม่น้ำตรงนั้นแคบและตื้นไม่เหมือนที่เมืองสุโขทัยใหม่ จอดแพไม่ได้เลย แต่บนฝั่งมีบ้านช่องแน่นหนากว่าที่บ้านราน

ในห้องรับแขกที่ว่าการเมืองมีของโบราณอยู่บ้าง แต่น้อยชิ้นนัก รูปพระร่วงพระตื้อก็อยู่ที่นี่ รูปทองสองนิ้วหล่อพิมพ์เดียวกันเป็นพระพุทธรูปยืนห้ามสมุทร บนพระเศียรมีอะไรเหมือนฝาชีครอบอยู่ ซึ่งเข้าใจว่าคงตั้งใจจะทำเป็นชฎาเทริด แต่ไม่เป็นรูปเป็นร่างเลย ตามพงศาวดารกรุงเก่ามีข้อความปรากฏอยู่ว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เมื่อได้เมืองสวรรคโลกแล้วได้โปรดให้เชิญรูปพระร่วงพระตื้อซึ่งรจนาด้วยงาช้างเผือกงาสำคัญไปเมืองพิษณุโลกด้วย เพราะฉะนั้นต้องเข้าใจว่ารูปทองสองที่เห็นอยู่ที่ว่าการเมืองนั้น เป็นรูปที่หล่อจำลองขึ้นภายหลัง ผู้ที่ให้การให้หล่อคงจะจำรูปร่างพระร่วงพระตื้อของเดิมได้ไม่ใคร่จะแม่นนัก และช้าจะไม่

เป็นช่างเลี่ยเลยด้วย จึงให้การให้หล่อรูปจำลองที่เดวดึงปานนั้น นอกจากรูปพระร่วงพระองค์นั้น ในห้องรับแขกยังมีของดูได้อีกชนิดหนึ่ง คือแผ่นศิลาลายสลักทั้งสองหน้า หน้าหนึ่งเป็นรูปพระมารวิชัย สถิตโพธิบัลลังก์ อีกหน้าหนึ่งเป็นรูปราชสีห์แผ่นดูหนึ่ง ถามได้ความว่าพระพิษณุสงครามผู้รั้งราชการคนก่อนไปได้มาไว้ แต่จะได้มาจากแห่งหนตำบลใดก็ไม่ปรากฏ กับได้ความต่อไปว่า เมื่อพระพิษณุยังอยู่มีของโบราณตั้งอยู่ในห้องรับแขกมาก แต่เมื่อพระพิษณุไปได้เอาไปเลี่ยด้วย เพราะถือว่าเป็นของส่วนตัว คงทิ้งไว้ให้แต่เล็กน้อย ซึ่งน่าเสียดายอยู่บ้าง

แต่ในที่ว่าการนั้น ยังมีของสำคัญอยู่ชนิดหนึ่ง ซึ่งไม่ได้อยู่ในห้องรับแขก คือว่าคือเพดานห้องใต้พระปรางค์พระบรมธาตุเมืองสวรรคโลก เพดานนี้ลงมาจากเสาที่รับอยู่ จึงได้ยกมาไว้ ณ ที่ว่าการเพื่อรักษาไว้ เพดานนั้นทำด้วยไม้ปูน มีลายสลักบีดทอง ลายกลางเป็นดอกบัวธรรมจักร์ มีลายมุมประกอบ วัดในร่วมลายได้ ๒ ศอก คืบ ๔ เหลี่ยม มีรอมไม้เป็นๆ ยื่นพันลายออกมาอีก ๒ นิ้วกึ่ง เส้นศูนย์กลางวงดอกบัววัดได้ ๒ ศอก ลายงามนัก ดังปรากฏอยู่ในรูปที่ข้าพเจ้าได้ถ่ายและพิมพ์ลงไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วยแล้ว

ส่วนสถานที่ราชการต่างๆ นั้น ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวอธิบายในที่นี้ เพราะไม่แปลกไปกว่าที่อื่นมากนัก และตลาดก็ไม่มีอะไรจะซื้อที่จะแปลกไปกว่าที่จะหาได้ในกรุงเทพฯ

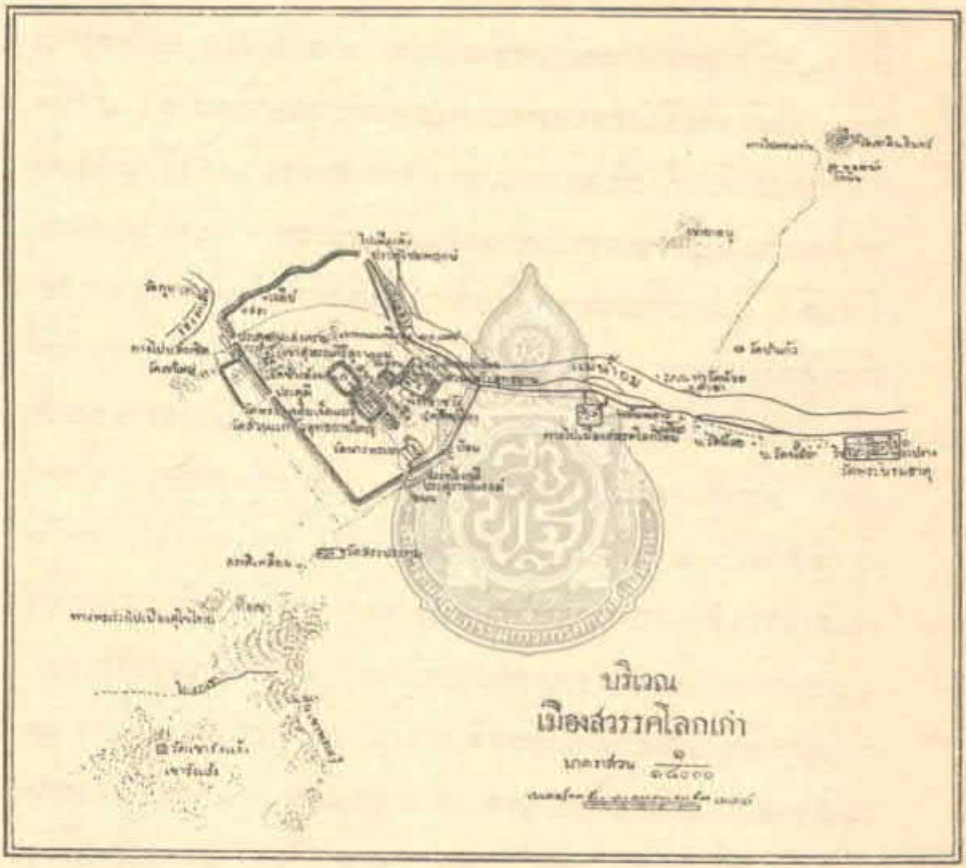

๑ เพดานหินอ่อน ที่ปรักหักพังของพระราชวัง
ที่บางคอแหลมสมัยกรุงธนบุรี

มีปัญหาอยู่ข้อหนึ่งที่ข้าพเจ้าจะอดถามไม่ได้ คือเหตุไร จึงไปตั้งเมืองใหม่อยู่ณที่ตั้งอยู่เดี๋ยวนี้ อย่างเมืองสุโขทัยใหม่ จะตั้งที่เมืองชานนั้นพอเข้าใจได้ เพราะที่เมืองเก่านั้นคับแคบ ห่างจากแม่น้ำถึง ๓๐๐ เส้น และผู้คนก็ไปมาอยู่ที่บ้านชาน แต่ที่สวรรคโลกดูไม่เป็นเช่นนั้น ที่หมู่บ้านซึ่งเรียกว่าบ้านเมืองเก่านั้นมีบ้านเรือนราษฎรอยู่แน่นหนา น้ำก็ไม่อัดคับเลย ข้าพเจ้ากลับจะเห็นว่าเดิมกว่าที่บ้านวังไม้ขอนที่ตั้งเมืองใหม่นั้นเสียอีก วัดวาอารามทางเมืองเก่าก็มีอยู่มาก พระครูเจ้าคณะเมืองก็อยู่ทางเมืองเก่า เรือนของผู้ว่าการต่างๆ ของบริษัทอีสเอเชียติกก็ตั้งอยู่ทางแถบเมืองเก่า ถ้าไม่เป็นที่เหมาะและสะดวกและสบายเขาคงไม่ไปตั้งอยู่ทางนั้น การอยู่ทางเมืองเก่าจะมีข้อลำบากอยู่ก็การที่จะต้องไปตลาดไกลเท่านั้น แต่ตลาดที่พอกินไปตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านวังไม้ขอนนั้น ก็ดูไม่เป็นเหย้าเรือนมั่นคงถาวรอะไรนัก ดูเหมือนว่าถ้าแม้สถานที่ราชการไปตั้งอยู่ที่นั่นตลาดก็จะยังคงอยู่ ถ้าย้ายสถานที่ราชการไปแห่งอื่นดูเหมือนตลาดแทบจะยกตามไปได้ แต่เรื่องนี้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าพ้นออกประเด็นไป เพราะความตั้งใจของข้าพเจ้ามีอยู่เพียงแต่จะเล่าถึงโบราณสถานและวัตถุที่ได้เห็นในเมืองสวรรคโลกเท่านั้น แต่ที่ข้าพเจ้าพูดนั้นก็เพราะมีความรู้สึกอยู่ว่า ถ้าแม้เจ้าเมืองกรมการไปอยู่ใกล้ๆ เมืองเก่า ก็จะได้มีเวลาตรวจตราโบราณสถานและวัตถุดำริจัดการรักษาที่ และสิ่งซึ่งควรรักษาไว้เพื่อเป็นเกียรติยศแห่งชาติบ้านเมืองของเรา ให้ถาวรต่อไปได้อีกบ้างเท่านั้น

ข้อความที่จะพึงกล่าวในเรื่องเมืองสวรรคโลกเป็นอันจบในตอนนี้ ข้าพเจ้ารู้สึกว่า การตรวจค้นสถานที่ต่าง ๆ ทำไม่ได้ด้วยความสะดวกใจเหมือนเช่นที่เมืองสุโขทัย เพราะไม่มีหลักมั่นเช่นที่โน้น ต้องใช้การเดามาก และเมื่อใช้การเดามากทางที่จะพลาดพลั้งก็ย่อมต้องมีมากขึ้นเป็นธรรมดา แต่อย่างไร ๆ ก็ดี ตามที่ข้าพเจ้าได้ตรวจค้นไว้ได้บ้างแล้วนี้ หวังใจว่าจะพอเป็นทางให้ผู้ที่จะได้ขึ้นไปดูสถานเหล่านั้นในกาลเบื้องหน้าดำริและพิจารณาให้ดีขึ้นกว่าที่ข้าพเจ้าได้มีโอกาสกระทำไว้แล้วครั้งนี้

บริเวณ
เมืองสวรรคโลกเก่า
มาตราส่วน

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๘

(๑) เรื่องเครื่องสังคโลกโบราณ มีเตาทำทางทิเมือง สวรรคโลก เมืองสุโขทัย และเมืองพิษณุโลก แต่ของทำ ๓ แห่งนี้ผิดกัน ที่เมืองพิษณุโลกทำ ณ ตำบลซึ่งเรียกกันในท้องถิ่นว่า บ้านเตาหาย (ผู้แต่งเรื่องพงศาวดารเหนือเหยียดต่อไปว่า บ้านประชาวหาย หมายความว่า พระอินทร์แปลงเป็นประชาวมาช่วยหล่อพระพุทธชินราชอันดีเรานไปทีตรงนั้น) คือบ้านเตาไหแต่โบราณ สิ่งของที่ทำแห่งนี้เป็นเนื้อดินรมผิวให้ดำไม่เคลือบ เตาที่เมืองสุโขทัยซึ่งทรงพรรณนามาในพระราชนิพนธ์ ของที่ทำด้วยหินพันม้า เนื้อหยาบ เคลือบก็หยาบ เช่นตุ่มใหญ่เรียกกันว่าตุ่มสุโขทัย เป็นตัวอย่าง คล้ายกับเครื่องเคลือบทำทางเมืองเชมร์ในสมัยเดียวกัน ที่เมืองสวรรคโลกนั้นมีเตาตั้งทำ ๒ ตำบล คือเตาที่เรียกที่ทรงพรรณนาในพระราชนิพนธ์เตา ๑ เตาได้ลงมาอยู่ค่อนใกล้เมืองอีกตำบล ๑ ของทำที่เมืองสวรรคโลก เนื้อหินพันม้าทับบ้าง และน้ำเคลือบดีกว่าแห่งอื่น ๆ ทั้งหมด สันนิษฐานเรื่องตำนานเครื่องสังคโลกว่าจะมาดังนี้ คือคำว่า "สัง" นั้นมาจากคำ "ซ้อง" ภาษาจีน เป็นนามราชวงศ์ซึ่งครองประเทศจีนในระวาง พ.ศ. ๑๕๐๓ จน พ.ศ. ๑๗๑๙ เหตุด้วยเครื่องเคลือบสเทาอย่างนี้เกิดมีขึ้นในเมืองจีนในสมัยราชวงศ์ซ้อง ทุกวันนี้ฝรั่งยังเรียกว่าของสมัยราชวงศ์ซ้อง ญี่ปุ่นเรียกว่าซ้องโกลก คำว่า โกลก หรือ กโลก เป็นคำเดียวกัน แต่ยังสับไม่

ได้ความว่าแปลว่ากระไร ชื่อเมืองสวรรคโลกน่าจะมาแต่คำว่าสังกโลกนั่นเอง ส่วนเรื่องตำนานนั้น คือเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๒๐ พวกมงโกลปราบประเทศจีนจะเอาไว้ในอำนาจ มีจีนบางจำพวกพากันหนีมาทางเมืองเขมรและเมืองไทย พวกทำถ้วยชามหนีมาในคราวนั้น คงมาตั้งทำที่เมืองเขมรบ้าง ที่มาอาศัยเมืองไทยก็มาตั้งทำที่เมืองไทย พวกหนึ่งมาอยู่ในแขวงเมืองพิษณุโลก อีกพวกหนึ่งมาอยู่ในแขวงเมืองสุโขทัย อีกพวกหนึ่งอยู่เมืองสวรรคโลก ดินสำหรับปั้นเครื่องถ้วยชามที่เมืองสวรรคโลกเนื้อดีกว่าแห่งอื่น (บางทีจะเป็นเพราะพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเสด็จไปเมืองจีน จะไปได้ช่างผู้มือดีมาด้วย เครื่องสังกโลกที่เมืองสวรรคโลกจึงทำได้ดีและเลยเป็นที่ทำใหญ่โต สำหน่ายเครื่องสังกโลกเป็นสินค้าไปถึงประเทศอินเดียใกล้เคียง แต่ความของการทำเครื่องสังกโลกในเมืองไทยเห็นจะทำอยู่ไม่กว่า ๑๐๐ ปี อย่างช้าก็เพียงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ต้องเลิกเพราะเกิดสงครามกับเชียงใหม่ ดังทรงพระราชวิจารณ์ไว้ในหนังสือนั้น

ตอนที่ ๑๙

อุตรดิตถ์ – ลับแล – ทุ่งยั้ง

การดูสถานที่ต่าง ๆ ที่เมืองสวรรคโลกเป็นอันแล้วเสร็จ เมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ครั้นวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ออกจากที่พักริมวัดน้อย ข้ามลำน้ำยมไปฝั่งเหนือ แล้วจึงขึ้นม้าเดินทางไปตามทางที่ราษฎรเดินไปขึ้นไหว้พระแท่นศิลาอาสน์ เดินไปจากฝั่งน้ำได้ ๕๐ เส้นเศษมีศาลาเล็ก ๆ หลังหนึ่งปลูกไว้เป็นที่พักคนเดินขึ้นพระแท่น ระยะ ๑๐๐ เส้น มีศาลาอีกหลังหนึ่งก่อนข้างจะเชิง ระยะ ๒๐๐ เส้น มีศาลาแฝดกับสระน้ำเป็นที่ทุ่งโล่ง ต่อนั้นไปอีก ๗๐ เส้นเศษถึงหนองไก่ฟุบ มีศาลาหลังหนึ่งกับสระน้ำ ได้พักร้อนและกินกลางวันที่หนองไก่ฟุบ ทางที่เดินแต่ลำน้ำยมมาถึงที่นี้นับว่าอยู่ข้างจะสะดวก เพราะผ่านไปในป่าโดยมากแดดไม่ค่อยจะร้อน มาขี่ม้าบ้างเดินบ้างขี่โมงเศษเท่านั้น กินกลางวันแล้วขี่ช้าง เดินตามทางขึ้นพระแท่นต่อไป ทาง ๒๕๐ เส้น ถึงด่านแม่คำมัน พรมแดนเมืองสวรรคโลกกับเมืองพิชัยต่อกัน พักแรมที่ศาลาที่พักคนเดินขึ้นพระแท่นอยู่หลังหนึ่ง ที่ในคลองแม่คำมันมีปลาชุม เพราะน้ำมีอยู่ตลอดปีไม่แห้งเลย ลำน้ำนี้ได้น้ำจากห้วยข้าง ซึ่งไหลมาจากเขาทางเมืองลับแล

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๔ โมงเศษออกจากด่านแม่คำมัน ขี่ม้าไปตามถนนไปพระแท่นอีก ทางไปในทุ่งโดยมาก การ

เดินทางอยู่ข้างจะร้อนกว่าวันก่อนนั้น ผ่านศาลาที่พักกลางทางหลังหนึ่ง เมื่อจวนถึงพระแท่นเดินไปบนถนนซึ่งถมเป็นคันสูงข้ามทุ่ง เพราะตรงนั้นเป็นที่ลุ่ม ไปหมดถนนเพียงบ่อหัวดุมที่ใกล้บ่อมีศาลาที่พัก แต่ไม่พอกับคนที่มาไหว้พระแท่น เพราะฉะนั้นได้เห็นซุ้มบังเป็นที่พักข้างคราวอยู่มาก เวลาเช้า ๔ โมงเศษถึงวัดพระแท่นศิลาอาสน์ เป็นเคราะห์ที่ได้ไปพอเวลาเทศกาลราษฎรขึ้นไหว้พระแท่น กำหนดวันขึ้น ๑๓ ค่ำ ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ เดือนสาม วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ นี้ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ จึงได้เห็นคนอยู่มาก ที่ถนนตรงหน้าพระแท่นออกไปมีร้านตั้งขายของต่าง ๆ คนเดินไปมาเบียดกันแน่นคล้ายที่พระพุทธบาทในเวลาเทศกาล อยู่ข้างจะครึกครื้นมาก ได้ฉายรูปหมู่คนไว้ดูเล่น แล้วจึงเข้าไปนมัสการพระแท่น พระแท่นศิลาอาสน์นี้ผู้ที่ไม่เคยไปมักอยากไปมาก แต่ครั้นเมื่อไปถึงแล้วคงรู้สึกเสียใจ ตัวพระแท่นเองก็ไม่เห็นเพราะมีเป็นพระแท่นทำด้วยไม้ครอบศิลานั้นอยู่ มีของดีอยู่แต่บานประตูซึ่งคล้ายบานประตูวิหารพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลกนั้นมาก

กินกลางวันที่ศาลาใกล้วัดพระแท่นนั้นแล้ว ขึ้นม้าเข้าไปเมืองอุตรดิตถ์ทางถนนพระแท่น ที่พักตั้งอยู่ริมลำน้ำแควใหญ่ทางแถบที่ว่าการเมืองพิชัย

เมืองอุตรดิตถ์หรือเรียกตามที่ตั้งใหม่ว่าเมืองพิชัยนี้ เป็นเมืองใหม่แท้ เพราะฉะนั้นไม่ต้องบ่วยการเที่ยวหาของโบราณอะไร

---

๑ ดูคำอธิบาย (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๙

ดูแต่ของใหม่ ๆ มีดูหลายอย่าง ทนเป็นเมืองสำคัญในมณฑลแห่งหนึ่ง เพราะเป็นเมืองด่านที่พักสินค้าขนของมาก เพราะฉะนั้นคนพ่อค้าพานิชอยู่ข้างจะมีมาก ตลาดท่าอิฐมีร้านรวงอยู่มากครึกครื้น มีข้อเสียใหญ่อยู่อย่างหนึ่ง คือตลาดท่าอิฐนี้ต้องน้ำท่วมทุกปี จึงไม่น่าจะเป็นที่ถาวรอยู่ได้ น่าจะขยับขยายย้ายตลาดเข้าไปเสียให้ห่างจากฝั่งแม่น้ำออกสักหน่อย

ถ้าจะเล่าถึงเมืองอุตรดิตถ์ต่อไปอีกก็ได้อีกบ้าง แต่ความตั้งใจของข้าพเจ้ามีอยู่ว่า จะเล่าเรื่องของโบราณในเมืองเหนือ ซึ่งเป็นของที่มีคนได้เห็นน้อย ยิ่งกว่าที่จะเล่าถึงของที่มีและเป็นอยู่ในบัดนี้ จึงต้องงดไว้ไม่กล่าวถึงอุตรดิตถ์ต่อไปมากกว่านี้

แต่ถึงได้มาพ้นแดนเมืองสวรรคโลกแล้วก็ดี ยังมีที่พึงดูซึ่งเกี่ยวข้องในทางโบราณคดีอยู่บ้าง ในที่ใกล้ ๆ อุตรดิตถ์ กล่าวคือตามแถบลับแลกับทุ่งยั้ง

เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวที่ลับแล ออกจากที่พักที่อุตรดิตถ์ ขึ้นม้าไปทางบ้านท่าอิฐ เดินตามถนนอินทใจมีไปเมืองลับแล พระศรีพนมมาศได้จัดแต่งที่พักไว้ที่ตำบลม่อนซึ่งข้าหลวงที่พักกินพระศรีพนมมาศกับข้าราชการและราษฎรได้เรี่ยไรกันสร้างโรงเรียนขึ้นโรงหนึ่ง ซึ่งขอให้ข้าพเจ้าเปิด ข้าพเจ้าได้เปิดให้ในเวลาบ่ายวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์นั้น และให้นามว่า "โรงเรียนพนม

มาศพิทยากร" แล้วได้เลยออกไปที่เขาม่อนจำศีล บนยอดเขานี้แลดูเห็นที่แผ่นดินโดยรอบได้ไกล มีทุ่งนาไปจนสุดสายตา แลเห็นเขาเป็นทิวเทือก ซ้อนสลับกันเป็นชั้นๆ ราวกับกำแพง น่าดูหนักหนา

รุ่งขึ้นเช้าวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ข้าพเจ้ากับพวกที่ไปด้วยกันได้ช่วยกันเริ่มถมทำนบบีดลำน้ำซึ่งอยู่ริมม่อนชิงช้า เป็นความคิดของพระศรีพนมมาศจับทำฝายต่อไป เหมืองฝายในเขตตลับแลนี้พระศรีพนมมาศได้จัดทำขึ้นไว้มากแล้ว เป็นประโยชน์ในการเพาะปลูกมาก เพราะมีน้ำใช้ได้ตลอดปี ที่ตลับแลบริบูรณ์มากทั้งไร่นาและสวน ผลไม้ต่างๆ หากินได้เสมอ นับว่าพระศรีพนมมาศเป็นนายอำเภอดีอย่างยิ่งคนหนึ่ง

เวลาบ่ายออกจากที่พักลำบลม่อนชิงช้า ขี่ม้าไปตามถนนพระแท่น เข้าเขตทุ่งยั้ง ซึ่งบัดนี้รวมอยู่ในอำเภอตลับแลแล้ว ตัดเข้าไปในป่าไปดูที่ซึ่งเรียกกันว่าเวียงเจ้าเงาะ ที่นี่เป็นที่ชอบกล ตอนนอกที่สุดมีเป็นเนินดินมีคูเล็กๆ หลังเนิน แล้วถึงกำแพงเตี้ยๆ ก่อด้วยดินกับแลง หลังกำแพงนี้มีคูใหญ่ กว้าง ๗ วา ๒ ศอกคืบ ลึกประมาณ ๒ วาขุดลงไปในแลง เพราะฉะนั้นข้างคูแลเห็นแลงเรียบประดุจคลองซึ่งก่อเรือนแลงอย่างเรียบร้อย กลางคูมีเป็นคันซึ่งเข้าใจว่าคงจะใช้เป็นถนนสำหรับเดินตรวจรักษาหน้าที่เชิงเทินชั้นนอก บนสันคันนี้กว้าง ๓ วา คันสูงพ้นพื้นคูขึ้นมา ๕ ศอก ๖ นิ้ว คันนี้เป็นแลงทั้งนั้น ถนนนี้บนคูเป็น ๒ ร่อง ร่องนอกกว้าง ๔ วา ร่องในกว้าง

๖ ศอกคืบ ในคูเข้าไปมีกำแพงก่อด้วยแลงตัดเป็นแผ่นอิฐ ซึ่งเข้าใจว่าคงจะขุดขึ้นมาจากในคูนั้นเอง ถามดูในวันนั้นว่าเมืองนี้กว้างยาวเท่าใด รูปร่างเป็นอย่างไร ก็ไม่ได้ความ เพราะไม่มีใครได้ตรวจมานานแล้ว มีกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านผู้หนึ่งบอกว่าเป็นรูปไข่ และถนนพระแท่นได้ทำข้ามไปตอนหนึ่ง ข้าพเจ้าได้วานหลวงภูวสถานพินิจ พนักงานทะเบียนที่ดิน ให้ช่วยจัดการส่งพนักงานแผนที่ไปตรวจดู ภายหลังได้แผนที่มาดูก็เห็นว่ารูปนั้นไม่เชิงเป็นรูปไข่ แต่ได้ทำไปตามรูปของที่ และไม่เป็นเมืองใหญ่นัก ข้างในกำแพงมีเป็นเจดีย์อยู่แห่งหนึ่ง นอกจากนั้นก็ไม่เห็นมีอะไร

ตามความสันนิษฐานของข้าพเจ้าว่าเวียงเจ้าเงาะนี้เป็นเทือกบ้อมหรือค่าย ซึ่งสร้างขึ้นเป็นที่ราบรวมครั้งเข้าไปไว้เป็นที่มั่นในคราวมีศึกบางทีจะได้สร้างขึ้นครั้งที่ทราบข่าวศึกพระเจ้าศรีธรรมโศกบีฬกเมืองเชียงแสนจะมาตี ตามพงศาวดารเหนือมีข้อความปรากฏอยู่ว่าพระเจ้าพสุราชเมืองศรีสัชนาลัย ครั้นได้ทราบข่าวศึกพระเจ้าศรีธรรมโศกบีฬก ก็ให้ตกแต่งพระนครไว้ท่า กับทั้งหัวเมืองทั้งปวงก็ให้เตรียมการที่จะต่อสู้ข้าศึก “แล้วให้กำหนดกฎหมายไปถึงเมืองกำแพงเพชรนคร ให้กำหนดกฎหมายลับๆ กันไปถึงเมืองคีรี เมืองสวางคบุรี เมืองยางคีรี เมืองนครคีรี เมืองชอนคีรี และเมืองเหล็กเมืองสิงเทา เมืองทั้งนี้ขึ้นแก่กำแพงเพชรนคร ท้าวพระยกแต่งบ้านเมืองไว้ทุกแห่ง” ดังนี้ กำแพงเพชรนครตามพงศาวดารเหนือว่าอยู่ทิศบูรพาทุ่งยั้งแต่ถ้าจะดูตามภูมิพื้นที่ น่าจะทิศใต้มากกว่า เพราะทิศนี้บริบูรณ์

และมีเขาล้อมเกือบรอบเป็นชัยภูมิดี สมควรจะตั้งเมืองหน้าด่านได้ ข้าพเจ้าจะขอเดาต่อไปว่าเดิมเมืองที่ตั้งอยู่ที่ตาบดทุ่งยั้งหรือลับแล นั้น คงจะไม่ได้เป็นเมืองที่มีกำแพงมั่นคง ต่อเมื่อคนใจเตรียมรับศึกเชียงแสน จึงได้คิดทำกำแพงและคูขึ้น การที่จะทำกำแพงต้องอาศัยศิลาแลงมาก จึงได้มาเลือกที่ซึ่งเรียกว่าเวียงเจ้าเงาะนี้ทำเป็นเมืองมีกำแพงขึ้น ต่อมาทำอยู่กับบ่อแลงที่เดียว (ในเวลาเดียวนี้ที่เหมืองแห่งหนึ่งตามรอยที่นั่นยังมีแลงอ่อนๆ ขุดขึ้นมาได้) ครั้นศึกมาจวนตัวก็อพยพเทครัวเข้าไปไว้ในกำแพง ขอที่ว่าเมืองที่ทุ่งยั้งเป็นนคร ต่อเป็นเมืองลูกหลวงนั้นข้าพเจ้าไม่สู้เชื่อนัก เข้าใจว่าจะเป็นเรื่องที่แต่งประกอบขึ้นภายหลัง ต่อมีผู้ได้ไปเห็นที่ซึ่งเรียกว่าเวียงเจ้าเงาะเดียวนี้ เห็นมีกำแพงและคูดูเป็นที่มั่นคง ก็เดาเอาว่าเป็นเมืองใหญ่ จึงเลยแต่งเรื่องราวผสมขึ้น ให้เป็นนครลูกหลวงของศรีสัชนาลัย ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าได้เคยเป็นอะไรนอกจากเมืองด่าน ส่วนเมืองอีก ๗ เมืองที่กล่าวว่าเป็นเมืองขึ้นกัมโพชนครนั้น ข้าพเจ้าก็ไม่สู้เชื่อนักว่าจะมี ถ้าแม้จะมีก็เป็นด่านอยู่ตามเขาลับแล แต่ที่ว่ามีถึง ๗ แห่งนั้นเห็นจะมากเกินไป จะเป็นด้วยเอานามไปปนกันยุ่งก็ได้ เช่นเมืองศรีกบนครศรีน่าจะว่าเป็นเมืองเดียวกัน และยังสงสัยต่อไปอีกว่าเมืองขอนครนั้น จะเป็นอันเดียวกับนครศรีอีก ต่ออาจจะเรียกนครศรีนั้นสั้นห้วนลงไปเป็น "คอนศรี" แล้วต่อไปนี้อีกก้าวเดียวก็กลายเป็นขอนศรีไปได้แล้ว จึงเข้าใจว่าสามชื่อนี้คงจะเป็นเมืองๆ เดียว แต่

นี้เป็นการเดาเล่นปล่า ๆ หาหลักฐานมิได้ รวบรวมใจความว่า ทางที่จะสันนิษฐานหมดเพียงเท่านี้

และมาภายหลังได้ทราบจากพระยาอุทัยมนตรี ว่าได้ไปตรวจค้นพบกำแพงเมืองมีต่อลงไปอีกจนถึงลำน้ำ แต่ก็เป็นคำบอกเล่า ข้าพเจ้าจะสันนิษฐานอย่างอื่นต่อไปอีกยังไม่ได้จนกว่าจะได้ขึ้นไปเห็นด้วยตนเอง[๑]

---

๑ คำอธิบายเดช (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๙

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๙

(๑) บานประตูวิหารพระแท่นศิลาอาสน์นั้น ต่อมาไฟไหม้เสียกับวิหาร น่าเสียดายยิ่งนัก ผมจำหลักเป็นตัวกระหนกและรูปภาพเด่นออกมา ทำนองบานประตูวิหารพระศรีศากยมุนีที่วัดสุทัศน์ ต้นนิษฐานว่า เป็นบานเดิมของวิหารพระพุทธชินราช ณ เมืองพิษณุโลก ครั้นเมื่อพระเจ้าบรมโกศทรงปฏิสังขรณ์วัดสำคัญทางเมืองเหนือโปรดให้ถ่ายลายลงมาทำเป็นบานประตับมุขพระราชทานไปเปลี่ยน ส่วนบานเดิมโปรด ฯ ให้ย้ายเอาไปเป็นบานวิหารพระแท่นศิลาอาสน์ ซึ่งทรงปฏิสังขรณ์ด้วยในคราวนั้น

(๒) เรื่องพระเจ้าศรีธรรมโศกราชปรากฏ จะอธิบายในที่อื่นต่อไปข้างหน้า ตรงนี้จะกล่าวอธิบายแต่เรื่องเมืองเจ้าเจาะกับเมืองทุ่งยั้ง ซึ่งได้ตรวจในชั้นหลังต่อมา เมืองที่เรียกกันว่าเมืองเจ้าเจาะนั้น เป็นเมืองโบราณเก่าแก่ตั้งแต่ก่อนชนชาติไทยลงมาเป็นใหญ่ในประเทศสยาม ขุดพบของโบราณในสมัยที่กล่าวนั้น ในบริเวณเมืองเจ้าเจาะหลายอย่าง ส่วนเมืองทุ่งยั้งนั้น สร้างขึ้นเมื่อในสมัยสุโขทัย เป็นเมืองด่านแทนเมืองเจ้าเจาะ ปรากฏชื่อในบานแผนกกฎหมายลักษณะลักพาตั้งในรัชกาลพระเจ้าอู่ทอง เรียกว่าเมืองทุ่งยั้งเมืองบางยม (ซึ่งอยู่ริมลำน้ำยมเก่า) เป็นคู่กัน ดังนี้

ตอนที่ ๒๐

ล่องลงแควใหญ่–แวะดูพิชัยเก่า

เมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกเรือล่องจากอุตรดิตถ์ และนับว่าออกจากตอนที่มีของดูสนุก ตั้งหน้ากลับบ้านเท่านั้น ที่จะกล่าวต่อไปก็มีแต่บอกระยะทางเป็นพื้น ที่ข้าพเจ้านำมาลงไว้ ก็เพราะหวังจะให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่จะเดินทางต่อไปในภายเบื้องหน้า ในวันแรกที่ล่องนี้เวลาเที่ยงเศษถึงบ้านท่ายวน พักคนแจวเรือหน่อยหนึ่ง แล้วล่องต่อมา จนเวลาจวนบ่าย ๔ โมง ถึงที่ว่าการอำเภอตรอน หยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกเรือ ต้องแจวบ้างเข็นบ้าง พักร้อนที่ตำบลบ้านเกาะ แล้วล่องต่อมาจนบ่าย ๔ โมงเศษ ถึงที่ว่าการอำเภอพิชัย (เมืองเก่า)

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าขึ้นดูเมืองพิชัยเก่า ขึ้นจากเรือแล้วต้องเดินไปตามละพานหลายสิบวา จึงถึงที่เป็นหาดน้ำแห้ง เดินไปบนหาดอีกไกลจึงถึงที่เป็นตลิ่งแท้ ขึ้นตรงที่ว่าการอำเภอแล้วเลยไปทางเหนือ เดินไปตามถนนที่เลียบไปตามริมฝั่งแม่น้ำฝั่งตะวันออก ผ่านบ้านเรือนไร่ส่วนละวัดติด ๆ กันไปจนถึงกำแพงเมืองด้านใต้ เลยขึ้นไปทางตะวันออก เดินเลียบกำแพงเมืองด้านใต้ไป เพื่อดูสถานต่าง ๆ ในเมืองพิชัยเก่า พระสวัสดิภักดีกรมการพิเศษเป็นผู้นำทาง

กำแพงเมืองนั้นเป็นอิฐกับดินเป็นต้น ตามพระราชพงศาวดาร กรุงเก่าฉบับสมเด็จกรมพระยาปรมานุชิต มีข้อความอยู่ว่า เมื่อจุลศักราช ๘๓๔ ปีมะโรง จัตวาศก แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแรกให้ก่อกำแพงเมืองพิชัย ในฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติว่าก่อกำแพงเมื่อศักราช ๘๕๒ จอศก ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะใกล้ข้างถูกมากกว่าในฉบับโน้น จึงเข้าใจได้ว่าก่อนสมัยนั้นเมืองพิชัยไม่มีกำแพงอิฐ แต่คงมีกำแพงค่ายระเนียด แต่เมืองพิชัยไม่ใช่เป็นเมืองใหม่ที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพราะในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เมืองพิชัยเป็นเมืองประเทศราชอยู่แล้ว จึงต้องเข้าใจว่าไม่ใช่แต่เป็นเมืองเก่า ทั้งเป็นเมืองใหญ่อยู่ด้วย ข้าพเจ้าได้ขอแรงพนักงานแผนที่กองข้าหลวงเกษตรอุตรดิตถ์ให้ลงหน้าลงมาทำแผนที่ไว้ตรวจได้ความตามแผนที่นั้นว่า รูปเมืองเดิมเป็นสี่เหลี่ยมรี กว้าง ๑๕ เส้น ยาว ๒๔ เส้น แต่ถูกลำน้ำแห่งกำแพงพังไปเสีย ทางด้านตะวันตกเกือบหมด เหลืออยู่ยาวสัก ๒ เส้นเท่านั้น และด้านใต้ทางมุมตะวันตกเฉียงใต้พังเสียราว ๑๐ วา แต่ด้านตะวันออกกับด้านเหนือยังอยู่บริบูรณ์ จึงเห็นได้ว่าเมืองไม่ใช่เล็กน้อย แต่ไม่มีตำนานปรากฏว่าสร้างขึ้นแต่ครั้งใด ในพงศาวดารเหนือไม่มีกล่าวถึงเมืองพิชัยเลย แต่ถ้าจะลองเดาเล่นก็น่าจับให้เป็นบริบูรณ์นคร เมืองบริบูรณ์นครนั้นตามพงศาวดารเหนือกล่าวว่าได้สร้างขึ้นเมื่อครั้งบาธรรมราชครองเมืองศรีสัชนาลัย ต่อจากตอน

สร้างพระมหาธาตุเจดีย์ไปแล้ว มีข้อความกล่าวไว้ว่า ได้ส่งกุมารออกไปเที่ยวตั้งเมืองขึ้น ๓ แห่ง คือตั้งตำบลบ้านบัญจมรัฐมีชื่อขึ้นเป็นเมืองหริภุญชัย ให้เจ้าอโลกกุมารไปครองแห่งหนึ่ง ตั้งตำบลบ้านอุตรคามขึ้นเป็นเมืองกัมโพชนคร (คือทุ่งยั้ง) ให้เจ้าธรรมกุมารไปครองแห่งหนึ่ง ตั้งบ้านบุรพคามขึ้นเป็นเมืองบริบูรณ์นคร ให้เจ้าสหกุมารไปครองอีกแห่งหนึ่ง เมืองหริภุญชัยกับเมืองกัมโพชนครก็ได้ความแล้วว่าอยู่ที่ไหน แต่บริบูรณ์นครนั้นไม่มีอะไรเลยในหนังสือ แต่ตามความนิยมของชาวเหนือว่า ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควใหญ่หรือของแม่น้ำน่านใกล้ ๆ เมืองตรอน แต่จะลับเอาหลักฐานอะไรก็ไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงอยากเดาว่าจะเป็นเมืองพิชัยเองที่ตรงของเมืองนครสวรรค์ ชัยภูมิควรเป็นเมืองด่านของศรีสัชนาลัยได้อีกแห่งหนึ่ง ทำนองเดียวกับเมืองทุ่งยั้งฉะนั้น

ภายในเมืองพิชัยเก่าในกาลบัดนี้รกเป็นพงเสียมาก แต่นายอำเภอได้จัดถางทางไว้ให้ไปดูสถานที่ต่าง ๆ ได้บ้าง ที่ได้ไปดูแรกคือที่ราษฎรเรียกว่าคูปราสาท คูนี้ขุดยาวยื่นเข้าไปกลางเมืองจากกำแพงด้านใต้ มีเป็นคันดินอยู่ทั้งสองฟากคู คูนี้ตรงข้ามไปจนเกือบถึงกลางเมือง จึงไปเลี้ยวลงกองดินสูงอันหนึ่ง ซึ่งนิยมกันว่าเป็นตัวปราสาท บนเนินนี้ตรวจดูเห็นก้อนศิลาแลงตัดเป็นรูปแปดเหลี่ยมกองอยู่เกลื่อนกลาด แต่พอเข้าใจได้ว่าเป็นก้อนแลงที่ใช้ก่อเสา บนนั้นมีกองดินย่อม ๆ ซึ่งคุ้ยดูได้อิฐ จึงเดาว่าคงเป็นฐานตั้งพระ และบนเนินนี้คงจะเป็นวิหารอยู่ ในคูริมเนินนี้

ยังมีน้ำขังอยู่ ถามได้ความว่าต่อเดือน ๕ น้ำจึงจะแห้งหมด จึงสันนิษฐานว่าเดิมคลองนี้คงจะไปต่อกับลำธารอะไรสักอันหนึ่ง ส่วนเนินที่เรียกว่าปราสาทนั้น ข้าพเจ้าสงสัยว่าไม่ใช่ปราสาท คงเป็นวัด แต่วังหรือที่อยู่ของเจ้าเมืองอาจจะอยู่ที่รอบ ๆ นั้น และคลองนั้นอาจจะขุดเข้ามาสำหรับให้มีน้ำใช้เล่นในสวน เหมือนอย่างที่วังในเมืองสวรรคโลกนั้นก็เป็นได้

ต่อจากที่ดูปราสาทไป ได้ไปดูที่ปรางค์อันหนึ่ง ซึ่งไม่มีผู้ใดบอกได้ว่าเป็นวัดอะไร ทำให้รู้สึกว่าขาดคนช่างรู้ เช่นอย่างนายเทียนเมืองสวรรคโลก จึงจำเป็นที่จะต้องนึกเดาเอาเองตามชอบใจโดยมาก ปรางค์นี้ก่อด้วยอิฐ มีเหลี่ยมไม้สิบสองบริบูรณ์ดีอยู่มุมหนึ่ง ตัวปรางค์ฐานสี่เหลี่ยม ๖ ศอก ๗ นิ้วกึ่ง ด้านตะวันตกด้านเหนือด้านใต้มีซุ้ม มีรูปอะไรรัว ๆ อยู่ทางด้านเหนือแลเห็นไม่ถนัด เพราะเป็นรูปปั้นด้วยปูนพังเสียแล้ว ยังเห็นเป็นแต่รอย ๆ มีเค้าเป็นรูปคน ทางด้านตะวันออกมีบันไดขึ้นไป ๒ หรือ ๓ ขั้นแล้วถึงแท่น ตัวปรางค์นี้ถูกขุดค้นหาครุทรัพย์เสียจนบิ่นแทบจะไม่เป็นรูป ทางด้านตะวันออกต่อปรางค์ออกมามีฐานสี่เหลี่ยมสูงพ้นดินหลายศอก ก่อด้วยอิฐเหมือนเช่นตัวปรางค์ ทางด้านตะวันตกของฐานนั้น มีผู้ขุดลงไปไว้ลึก จึงเห็นได้ว่าก่อรากด้วยอิฐแข็งแรง ซึ่งทำให้เข้าใจว่าคงจะเป็นที่ตั้งของอะไรหนัก ๆ บนฐานนั้น กับทางหน้าตะวันตกของฐานนั้นพบท่ออยู่อันหนึ่งก่อด้วยอิฐกับปูน เมื่อแรกเห็นเข้าใจว่าจะเป็นบัวปลายเสา เพราะ

เห็นเป็นรูปกลมปลายกลวง แต่ครั้นลองขุดคุ้ยดูจึงปรากฏว่า เป็นท่อซึ่งติดอยู่กับฐาน ท่อนกับรูปปรางค์ประกอบกันเข้า สองอย่างทำให้ข้าพเจ้าเดาไปว่า ที่แห่งนี้จะเป็นเทวสถานหรือโบสถ์พราหมณ์ ฐานนั้นเดาว่าเป็นที่ตั้งเทวรูป พอสรงน้ำเทวรูปน้ำก็จะได้ไหลลงทางท่อ รองน้ำนั้นไปใช้เป็นน้ำมนต์ต่อไป ดูก็เข้าที่ดี ที่นี่ดูท่าทางไม่เป็นวัดพุทธศาสนา จะว่าฐานนั้นเป็นวิหารก็ย่อมไปได้ และฐานชุกชีตั้งพระก็ไม่มี ทั้งที่ภายในวงกำแพงแก้วที่ล้อมอยู่นั้นก็ย่อม คือกว้าง ๑๕ วา ยาว ๒๑ วาเท่านั้น การที่จะมีโบสถ์พราหมณ์ในเมืองพิชัยนี้ไม่เป็นการเหลือเกิน เพราะรู้อยู่ว่าในเมืองเหนือมีพราหมณ์อยู่เป็นอันมาก พึงมาสูญวงศ์หายไปในไม่ช้านัก

นอกจากนี้ไม่มีอะไรที่ภายในกำแพงเมืองที่ได้เห็น แต่นอกกำแพงเมืองออกไปทางทิศเหนือ และไม่ห่างจากกำแพงนัก มีวัดที่ชาวเมืองพิชัยนับถือ เป็นวัดสำคัญแห่งหนึ่ง เรียกว่าวัดเสมา การก่อสร้างในที่นี้ดูอยู่ข้างจะมั่นคง ใช้ศิลาแลงเป็นพื้น แต่มีรูปนอยู่บ้าง มีวิหารแคบ ๆ สูง ๆ อยู่หลังหนึ่ง ฐาน ๕ วา ๒ ศอกเศษเล็กน้อย มีวิหารยาวต่อออกมาข้างหน้าทางทิศตะวันออก เข้าใจว่าคงจะวางแบบอย่างวัดศรีชุมหรือวัดสระประทุมนั่นเอง วัดนี้ที่นับถือกันว่าเป็นวัดสำคัญ เพราะขุดตรุได้พระพิมพ์ดินดิบ เป็นรูปพระยืนและพระนั่ง ซึ่งเรียกตามศัพท์สามัญว่า "พระกำแพงยืน" หรือ "พระกำแพงเขย่ง" นั่นอย่างหนึ่ง กับเป็นรูปพระมารวิชัย

แบบพระพุทธชินราชอีกอย่างหนึ่ง พระชินศีนนับถือกันว่าเป็นเครื่องราง คุ้มกันภยันตรายได้ต่าง ๆ และผู้ที่ถือไว้เป็นผู้คงกระพัน

ออกจากวัดเข้ามากลับเข้าในเมือง เดินเลียบกำแพงด้านเหนือต่อไป จนถึงด้านที่กำแพงพัง ในเวลานี้มุมเมืองทิศตะวันตกเฉียงเหนืออยู่ห่างด้านอยู่มาก ด้านที่กำแพงนี้กอยู่ที่ตอน จึงเห็นได้ว่าภายใน ๔๐๐ ปีเศษ ตั้งแต่ทำกำแพงเมืองพิชัยขึ้นใหม่นี้ แม่น้ำได้เปลี่ยนทางหลายครั้ง เมื่อแรกก่อกำแพงเมือง แม่น้ำคงอยู่ไม่ห่างกำแพงนัก แล้วสายน้ำเปลี่ยนแทงมาทางตะวันออก จนถึงพังพาเอากำแพงเมืองด้านตะวันออกลงน้ำไปด้วย แล้วสายน้ำกลับเปลี่ยนไปทางทิศตะวันตกอีก ถึงทางฝั่งตะวันออกก็งอกตามออกไป จนมุมเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือมาอยู่บนดอนเช่นเดียวนี้

ในวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์นั้น ดูเมืองพิชัยแล้ว กินกลางวันที่วัดหน้าพระธาตุ แล้วกลับไปลงเรือ นอนค้างที่นั่นอีกคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ล่องจากพิชัยเก่า ผ่านเข้าในแดนเมืองพิษณุโลก หยุดนอนที่ตำบลท่างาม ระยะนี้อยู่ข้างใกล้ แต่ครั้นจะกะให้ยาวกว่านี้เห็นว่าเรือไปด้วยกันมาก ถ้าไปติดเสียบ้างจะลำบาก วันที่ ๒๖ นอนที่หน้าที่ว่าการอำเภอพรหมพิราม วันที่ ๒๗ นอนที่ตำบลไผ่ขอ วันที่ ๒๘ ออกเรือจากไผ่ขอเวลาเช้า ๒ โมง พอเวลา ๕ โมงก็ถึงเมืองพิษณุโลก พักอยู่ที่แพหน้าที่ว่าการมณฑล

ตอนที่ ๒๑

พิษณุโลก

เป็นธรรมเนียมเจ้านายไปถึงเมืองพิษณุโลกแล้วก็ต้องกระทำการสมโภชพระพุทธชินราช เพราะฉะนั้นในวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์นั้นเอง ตอนเย็นข้าพเจ้าได้ข้ามฟากไปวัดมหาธาตุตรงเข้าไปนมัสการพระพุทธชินราช จุดเทียนนมัสการแล้วนิมนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบแล้วจุดดอกไม้เพลิงและดูละคร ครั้นรุ่งขึ้น วันที่ ๒๙ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าถวายอาหารบิณฑบาตแด่พระสงฆ์ แล้วเวียนเทียนสมโภชพระพุทธชินราชถูกต้องตามธรรมเนียม ตามธรรมดาก็ทำกันแต่เท่านี้ แต่ครั้งนี้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าควรจะทำอะไรเพิ่มเติมให้แปลกขึ้นอีกสักหน่อย เพราะการที่ได้ขึ้นมาเที่ยวในเมืองอยู่นานเรียบร้อยดีปราศจากความไข้เจ็บต่าง ๆ ในเวลาบ่ายวันที่ ๒๙ นั้น จึงได้จัดการเล่นรรพกีฬาทัสนามราชมาพก มีรางวัลแจกให้แก่ผู้ที่แข่งขันประชันฝีเท้าและกำลังตามสมควร ครั้นเวลาค่ำมีการเลี้ยงข้าราชการที่ราชมาพก รุ่งขึ้น ณ วันที่ ๑ มีนาคม เวลาค่ำมีละครพูดพวกข้าราชการและข้าในกรมเล่นให้ข้าราชการดู

นอกจากจากสมโภชพระพุทธชินราช ยังมีสิ่งที่เป็นธรรมเนียมต้องกระทำอีกอย่างหนึ่ง คือไปบวงสรวงเทพารักษ์ทุ่งจันทร์ เพราะฉะนั้นพอเสร็จการสมโภชแล้ว รุ่งขึ้นวันที่ ๒ มีนาคม เวลาเช้าได้

ไปที่วังจันทร์ กระทำการบวงสรวงที่ศาลกลางวัน แล้วเที่ยวเดินดูวังต่อไป ในวังนั้นมีสระอยู่แห่งหนึ่งเรียกว่าสระสองห้อง เพราะมีถนนเป็นคันดินอยู่ระหว่างกลาง เป็นสระเรืองอยู่ และถ้าแม้มีน้ำขังอยู่เต็มก็คงจะสบายดี วังนั้นมีกำแพงเป็นสองชั้น พื้นที่ไม่สู้ใหญ่นัก และเพราะเหตุที่ต้นไม้ขึ้นอยู่เป็นพงในนั้นจึงดูยาก แต่เห็นได้ว่าเป็นวังย่อม ๆ และปราสาทราชฐานคงจะทำด้วยไม้จึงไม่มีร่องรอยเหลืออยู่เลย ทางด้านตะวันออกมียอกำแพงอยู่แห่งหนึ่ง เข้าใจว่าตรงนั้นจะมีพลับพลาสูง และต่อนั้นออกไปคงจะเป็นหน้าพระลาน การก่อสร้างใช้อิฐเหมือนเช่นที่กรุงเก่า

เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ข้าพเจ้าได้ไปดูวัดจุฬามณี ไปโดยทางเรือต่องลงไปจากที่เมืองไม่ไกลนักก็ถึงท่า ขึ้นเดินไปไม่กี่เส้นถึงวัด วัดจุฬามณีนี้ในชั้นแรก ๆ พากันหลงเที่ยวค้นหากันที่ทางกรุงเก่าก็หาพบไม่ ในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิตมีข้อความอยู่ว่า "ศักราช ๘๑๐ มีมะโรงสัมฤทธิศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า สร้างพระวิหารวัดจุฬามณี" ต่อลงมาอีกวรรคหนึ่ง มีข้อความ "ศักราช ๘๑๑ มีมะเส็งเอกศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า ทรงผนวช ณ วัดจุฬามณีได้แปดเดือนแล้วลาผนวช" ดังนี้จึงเห็นได้ว่าเป็นวัดสำคัญ แต่เพราะไม่มีข้อความกล่าวไว้เป็นแน่นอนว่าวัดจุฬามณีนั้นอยู่ในเขตแดนเมือง

พระพุทธชินราช เมืองพิษณุโลก

ไหนก็พากันไปเข้าใจเสียว่าอยู่ที่กรุงเก่า ครั้นกลางปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสพบุรีราเมศวร์ เสด็จขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ได้ทรงพบวัดจุฬามณีนอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ทรงพบศิลาจารึกมีข้อความเป็นหลักฐาน เป็นพยานตรงตามข้อความในพระราชพงศาวดาร ได้ทรงคัดอักษรจารึกแผ่นศิลาส่งลงมาประทานแก่หอพระสมุดวชิรญาณ และสำเนาคำจารึกนั้นได้พิมพ์ไว้ต่อท้ายหนังสือพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติแล้ว ตามข้อความที่จารึกไว้ในแผ่นศิลานั้นศักราชผิดกับศักราชในพงศาวดารกรุงเก่าฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิตอยู่หลายปี คือตามคำจารึกว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้สร้างอารามวัดจุฬามณีเมื่อจุลศักราช ๗๒๖ ปีวอกฉอศก และได้เสด็จออกทรงผนวชเมื่อศักราช ๗๒๗ ปีระกาสัปตศก เพราะฉะนั้นศักราชในพงศาวดารฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิตผิดอยู่ ๑๒ ปี ส่วนพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ ศักราชตรงกับในคำจารึก และเมื่อรู้ตำแหน่งแห่งหนแห่งวัดจุฬามณีแล้ว ไปพลิกดูพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอีก ก็แลเห็นว่าถ้าได้อ่านพงศาวดารฉบับนี้ก่อนแล้วบางทีจะมีผู้สันนิษฐานที่ตั้งวัดจุฬามณีได้เสียก่อนแล้ว ข้อความในพงศาวดารฉบับนี้มีกล่าวอยู่ว่า “ศักราช ๘๐๐ มะเมียศก ครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสร้างวัดมเหยงคณ์เสวยราชสมบัติ และ

สมเด็จพระราเมศวร (เจ้าผู้เป็น) พระราชกุมาร ท่านเสด็จไปเมืองพิษณุโลกครั้งนั้นเห็นน้ำพระเนตรพระพุทธชินราชตกออกมาเป็นโลหิต" ต่อลงมาอีกมีข้อความว่า "ศักราช ๗๓๐ มะโรงศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้านฤพาน จึงพระราชกุมารท่านสมเด็จพระราเมศวรเจ้าเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ" ดังนี้เห็นได้ว่าพงศาวดารฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิตคลาดเคลื่อนไปหลายปี ที่ว่าทรงสร้างพระวิหารวัดจุฬามณีนั้น พึงแรกเสวยราชสมบัติเท่านั้น และศักราชในเรื่องอื่นๆ ในแผ่นดินนี้ก็เคลื่อนกันต่อๆ ไปเป็นชั้นๆ คอยสังเกตไปจะรู้ได้ตลอด กับมีข้อความสำคัญอันหนึ่งซึ่งในพงศาวดารฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิตไม่ได้กล่าวถึงเลยคือ "ศักราช ๗๔๕ มะแมศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าไปเสวยราชสมบัติเมืองพิษณุโลก แลตรัสให้พระเจ้าแผ่นดินเสวยราชสมบัติพระนครศรีอยุธยา ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา" ในปีนี้เองเสด็จยกทัพไปช่วยเมืองสุโขทัยกับพระอินทราชา ตีทัพพระยาเกียรติแตกแล้วชนช้างกับหมื่นนคร และพระอินทราชาต้องปืนที่พระพักตร์ ครั้นมหาราชเลิกทัพไปจากสุโขทัยแล้ว ก็ไม่ปรากฏว่าได้เสด็จกลับคืนเข้ากรุงศรีอยุธยา พอต่อไปอีกวรรคหนึ่งก็กล่าวถึงทรงสร้างพระวิหารวัดจุฬามณีเสียเดี๋ยวในปีรุ่งขึ้น เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่าถ้าได้อ่านพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐและได้

ทราบความข้อนแล้ว ก็พอจะมีทางเดาได้บ้างว่าวัดจุฬามณีนี้นอยู่ที่พิษณุโลกไม่ใช่ที่กรุงเก่า เพราะเมื่อปรากฏอยู่ว่าเสด็จขึ้นไปอยู่พิษณุโลกและให้พระโอรสครองราชสมบัติที่กรุงศรีอยุธยาแทนพระองค์ฉะนั้นแล้ว ก็คงจะต้องสันนิษฐานได้ต่อไปว่า ถ้าจะทรงสร้างวัดและออกทรงผนวชที่ไหนแล้ว ก็คงต้องเป็นที่ใกล้ ๆ ที่ประทับอยู่ แต่การปรารภภายหลังเหตุเช่นนี้เป็นของง่าย เมื่อการแล้วไปแล้วก็พูดง่ายว่าเมื่อแรกนั้นพลาดพลั้งที่ตรงไหน เป็นแต่ข้าพเจ้าอดนึกเสียใจไม่ได้เท่านั้นว่าไม่มีผู้ใดได้แลเห็นหนทางที่จะสันนิษฐานที่ตั้งวัดจุฬามณี จนได้มีผู้เผอิญไปพบเข้าเองโดยมิได้ตั้งใจจะหาฉะนั้น

ในเวลานี้ในวัดจุฬามณียังพอดูได้มาก ของควรดูล้วนอยู่ในลานอันหนึ่ง กว้าง ๑ เส้น ๕ วา ยาว ๒ เส้น ๑๗ วา มีกำแพงแก้วก่อด้วยอิฐสูงประมาณ ๒ ศอก กลางลานมีพระปรางค์ใหญ่ก่อด้วยแลง ทางด้านตะวันตกมีอุโบสถก่อด้วยอิฐ ด้านตะวันออกมีวิหารใหญ่ ผนังอิฐฐานอิฐแต่เสาเป็นแลง ต่อวิหารออกไปทางมุมลานด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีมณฑป ที่ผนังหลังมณฑปมีแผ่นศิลาจารึกที่กล่าวถึงแต่ข้างบนนี้ มีซุ้มและกรอบสำหรับศิลานั้นด้วย สังเกตดูสันนิษฐานได้ว่าวัดนี้เป็นวัดโบราณ มีอยู่แต่ก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ๆ ได้มาทรงปฏิสังขรณ์ขึ้น และทำพระวิหารเพิ่มเติมขึ้น พระเจดีย์กลางนั้นคงเป็นของมีอยู่แต่เดิม

ทำเลที่ตั้งวัดนี้อยู่ข้างจะเหมาะ เพราะอยู่ใกล้ลำน้ำ ทางไปมาสะดวก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จมาอยู่ที่พิษณุโลกนาน

ย่อมจะได้เสด็จประพาสตามที่ใกล้ ๆ เมืองนั้น คงจะมาโปรดทำเลที่ตั้งวัดจุฬามณี จึงได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้ขึ้น แล้วเลยเกิดทรงพระราชศรัทธาขึ้นมา เสด็จออกทรงผนวช วัดนี้เป็นที่สำราญกว่าวัดในเมืองนั้นเป็นแน่ การที่มาเตรียมการออกทรงผนวชน่าจะทำเป็นการใหญ่ บ่อและสระที่ขุดไว้ในเวลานั้นยังอยู่จนกาลบัดนี้ แต่ส่วนเสนาส่นหรือพลับพลาที่จะประทับนั้นไม่ต้องหาให้บวยการ คงทำด้วยไม้ทั้งนั้น ในเวลาที่ทรงผนวชอยู่นั้นก็ต้องเข้าใจว่าทรงสบายมาก จึงทรงผนวชอยู่ถึง ๗ เดือนกับ ๑๕ วัน ครั้งนั้นมีผู้บวชโดยเสด็จมาก ตามคำจารึกในแผ่นศิลามีอยู่ว่า "แลพระสงฆ์บวชโดยเสด็จทั้งสิ้นคณะ ๒๓๔๗ พระองค์" ท่านพระ ๒๓๔๗ องค์นั้นเห็นจะไม่ได้อยู่ที่วัดจุฬามณีทั้งนั้นกระมัง ถ้าไปรวมกันอยู่ที่นั่นหมดเห็นจะมากเกินต้องการ

นอกจากสถานที่กล่าวถึงมาแล้วนี้ ก็ไม่มีอะไรที่แปลกน่าดูอีกในเมืองพิษณุโลก เมืองก็ใหญ่แต่ช่างมีชนิดที่ ๆ เหลืออยู่น้อยจริง ๆ แต่มีชนิดสำคัญอยู่พอที่จะแก้หน้าของเมืองได้ต่อย่างยิ่ง กล่าวคือพระพุทธชินราช ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรูปมานักแล้ว ไม่ได้เคยรู้สึกว่าดูไม่อิ่มใจจำเริญตาเท่าพระพุทธชินราชเลย ที่ตั้งอยู่นั้นก็เหมาะนักหนา วิหารพอเหมาะกับพระมหาธาตุได้ถนัด และองค์พระก็ตั้งค่าพอดูได้ตลอดองค์ ไม่ต้องเข้าไปดูจนจ่อเกินไป และไม่ต้องแหงนคอตั้งบ่าเลยดูแต่พระนาสิกพระ ยิ่งพิศไปยิ่งรู้สึกยินดีว่าไม่เชิญลงมาเสียจากที่นั้น ถ้าพระพุทธชินราชยังคงอยู่ที่พิษณุโลก

ตราบใด เมืองพิษณุโลกจะเป็นเมืองที่ควรไปเที่ยวอยู่ตราบนั้น ถึงในเมืองพิษณุโลกจะไม่มีอะไรเหลืออยู่อีกเลย ขอให้มีแต่พระพุทธชินราชเหลืออยู่แล้ว ยังคงจะอวดได้อยู่เสมอว่ามีของควรดูควรชมอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในเมืองเหนือ หรือจะว่าในเมืองไทยทั้งหมดก็ได้[๑]

---

๑ ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๒๑

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒๑

(๑) เมืองพิษณุโลกมีชื่อเดิมเรียกว่า "เมืองสองแคว" เพราะตั้งอยู่ในระวางลำน้ำแควใหญ่ (น้ำน่าน) กับลำน้ำแควน้อย (คือลำน้ำที่ไหลมาแต่เมืองนครไทย) แต่เดิมผ่านมาทางหลังเมืองพิษณุโลก (ยังพอสังเกตเห็นแนวได้อยู่) ไปร่วมลำน้ำแควใหญ่ที่ท่าด่อ ครั้นขุดคลองจากลำน้ำแควน้อยมาออกข้างเหนือเมืองพิษณุโลก สายน้ำมาเดินทางใหม่ จึงทำให้ลำน้ำแควน้อยตื้นเขินไป

ในบรรดาศิลาจารึกสุโขทัยและหนังสือเก่าครั้งรัตนกาลพระเจ้าอู่ทอง เรียกว่าเมืองสองแควทั้งนั้น ชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกเห็นจะเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา คราวเดียวกับชื่อเมืองสวรรคโลก บางทีจะเป็นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ตัวเมืองสองแควครั้งพ่อขุนปกครอง ตั้งอยู่ตรงวัดวุฒามณี จึงสร้างพระปรางค์วัดนั้นไว้เป็นสำคัญ เมืองพิษณุโลกเดี๋ยวนี้ย้ายขึ้นไปตั้งเมื่อสมัยสุโขทัย เรื่องตำนานการสร้างเมืองพิษณุโลกและสร้างพระพุทธชินราชพระพุทธชินสีห์นั้น สอบสวนหลักฐานเห็นว่ารูปเรื่องจะเป็นดังกล่าวในพงศาวดารเหนือ เป็นแต่พงศาวดารเหนือตั้งนามเมืองของพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกว่าเมืองเชียงแสนนั้น ผิดที่แท้พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกนั้นมิใช่ผู้อื่น คือพระมหาธรรมราชาพระยาลิไทย ราชนัดดาของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชนั่นเอง มีเรื่องในศิลาจารึกว่า เมื่อเป็นพระมหาราชครองเมืองศรีสัชนาลัย

ก่อนจะได้ราชสมบัติมีศัตรูต้องยกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัยในเวลาพระราชบิดาประชวรหนัก จึงได้ครองราชอาณาเขต ตรงกับที่ว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกยกกองทัพมาตีเมืองสวรรคโลก ได้ราชสมบัติในเมืองนั้น และพระมหาธรรมราชาพระยาลิไทยทรงรอบรู้พระไตรปิฎก ถึงทรงสามารถแต่งเรื่องไตรภูมิ ตรงกับที่เรียกว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกแต่พระองค์เดียวเท่านั้น อีกประการหนึ่งโบราณวัตถุที่สร้างไว้ ณ เมืองพิษณุโลกเป็นแบบอย่างครั้งสมัยสุโขทัย เมื่อรับลัทธิพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์มาแล้ว ยกตัวอย่างดังเช่นพระพุทธรูปพระชินราชพระชินศีห์ ควรเชื่อได้ดังกล่าวในพงศาวดารเหนือว่าประชุมช่างอย่างวิเศษทั้งที่มณฑลพายัพและในอาณาเขตสุโขทัยมาให้ช่วยกันคิดแบบอย่าง แต่พึงสังเกตเห็นได้ที่ทำปลายนิ้วพระหัตถ์เท่ากันทั้ง ๕ นิ้ว เป็นความคิดเดิมอันจัดขึ้นจัดขึ้นจัดขึ้นมาปรับลักษณะกันอย่างถ้วนถี่ในชั้นหลัง พระพุทธรูปชั้นก่อนหาทำนิ้วพระหัตถ์เช่นนั้นไม่ และที่สุดยังมีหลักฐานอีกอย่างหนึ่ง ด้วยในเรื่องพงศาวดารเมืองเชียงแสนมิได้ปรากฏว่ามีพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก หรือพระเจ้าเชียงแสนองค์ใด ได้ลงมาตีเมืองสวรรคโลกเหมือนอย่างกล่าวในพงศาวดารเหนือ ด้วยมีหลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวมา จึงสันนิษฐานว่าพระมหาธรรมราชา พระยาลิไทยเป็นผู้สร้างเมืองสองแควขึ้นเป็นเมืองลูกหลวง และหล่อพระพุทธชินราช พระพุทธชินศีห์ เมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐

ตอนที่ ๒๒

กลับบ้าน

วันที่ ๖ มีนาคม เวลาเช้า ๔ โมง ออกจากที่พักริมที่ว่าการมณฑลพิษณุโลก ลงเรือข้ามฟากไปขึ้นที่วัดบรมธาตุ ขึ้นไปนมัสการพระพุทธชินราช แล้วไปที่พักรถไฟ ขึ้นรถไฟพิเศษออกจากเมืองพิษณุโลกเวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ทางรถไฟผ่านไปทางสระแก้ว ซึ่งได้เคยเห็นเป็นบึงใหญ่มีน้ำเต็ม เห็นครั้งนี้น้ำแห้งหมด แต่ก่อนเคยเป็นที่งามแห่งหนึ่ง เดี๋ยวนี้กลายเป็นที่สกปรก นี่แหละผลได้ทางหนึ่งก็คงเสียทางหนึ่ง ความเจริญมักเป็นศัตรูกับความงามของพื้นประเทศ และบางทีก็เป็นศัตรูของโบราณวัตถุ แต่ของเป็นธรรมดา ไม่เป็นแต่ในเมืองเรา ที่เมืองอื่นก็เหมือนกัน เช่นที่ประเทศอียิปต์เป็นต้น มีตัวอย่างคือเทวสถานที่เกาะไฟลีเหนือแก่งคำบดอีสวัน เดิมเป็นที่งามน่าดู และนักเลงโบราณคดีนิยมกันนักว่าเป็นที่สำคัญ มีอักษรเขียนไว้บอกเรื่องราวตำนานของชาติอียิปต์โบราณเป็นอันมาก บัดนี้ได้สร้างทำนบใหญ่ขึ้นที่แก่ง น้ำท่วมเกาะและเทวสถานไฟลีเสียสิ้นแล้ว เมื่อจะต้องเลือกกันว่าจะเอาข้างไหน ความเจริญหรือรักษาของโบราณก็เป็นธรรมดาที่จะต้องคิดถึงความเจริญก่อน เพราะฉะนั้นก็ต้องยอมเอาของโบราณแลกกับความเจริญ ถึงในเมืองเราก็เหมือนกัน

รถไฟได้อิฐจากโบราณสถานที่กรุงเก่าไปถมทางเสียไม่รู้ว่าเท่าไร ยังหวังใจอยู่อย่างเดียวแต่ว่าในเมืองไทยเราจะไม่มีเหตุจำเป็นที่จะต้องเอาโบราณวัตถุ แลกกับความเจริญของเราบ้อย ๆ เท่านั้น

เวลาเที่ยง ๑๕ นาที รถไฟถึงสถานีเมืองพิจิตร ลงจากรถไฟเดินไปไม่ไกลนักก็ถึงพิจิตรสโมสร ซึ่งเจ้าเมืองได้จัดไว้ให้เป็นที่พัก อยู่ริมฝั่งตะวันออกของลำน้ำ ในเวลาบ่ายได้เที่ยวเดินดูสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองพิจิตร

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ มีนาคม ไปเที่ยวเมืองพิจิตรเก่า ออกจากที่พักข้ามไปฝั่งตะวันตก จนมาถึงไปทางเหนือเลียบตามริมฝั่งแม่น้ำจนพ้นตลาดไปสักหน่อยหนึ่งก็ถึงถนนแยก เลี้ยวถนนนี้ทางใต้เลียบลำน้ำเก่า ผ่านตำบลบ้านคลองคเชนทร์ มีบ้านช่องมาก เลี้ยวตรงเรื่อยไปในบ้านบาง ๆ ผ่านตำบลบ้านโรงช้าง มีบ้านผู้คนหนาก่าที่บ้านคลองคเชนทร์ คงอยู่ทางฝั่งน้ำ แม่น้ำเก่าตอนนี้มีน้ำขังอยู่มาก ต่อบ้านโรงช้างไปหน่อยหนึ่ง ถึงกำแพงเมืองเก่า ทางเดินผ่านไปในเมือง แล้วจึงถึงบ้านเมืองเก่า ที่บ้านช่องดูคับคั่งมาก มีเรือนตึก ๆ ฝากระแชงเป็นพื้น ดูบ้านช่องสะอาดดี มีผู้คนอยู่แน่นหนา สังเกตว่ามีผู้หญิงจะคนอยู่มาก ได้สนทนากับคนที่นั่นบ้าง ก็สังเกตว่าทั้งกริยามารยาทและจาจาเรียบร้อยดี เห็นได้ว่าเป็นคนชนิดดีกว่าที่พบตามแถบเมืองใหม่[๑]

---

๑ ดูอธิบายเดช (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๒๒

ส่วนในเมืองนั้นไม่ค่อยจะมีคนนัก มีเกาะศรีมาลาแห่งหนึ่งกับวัดมหาธาตุแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ใกล้ๆ กัน เกาะศรีมาลานั้นอยู่กลางสระ มีเป็นคันดินและคูล้อมสระนั้นอีกชั้นหนึ่ง ถ้าเวลามีน้ำเต็มๆ เห็นจะงามดี นามเกาะนี้ไม่ต้องสงสัยเลยว่าคงประกอบขึ้นภายหลัง ให้เข้ากับเรื่องชุนช้างชุนแผน วัดมหาธาตุนั้นดูท่าทางจะเป็นวัดสำคัญในเมืองนี้เหมือน มีเจดีย์องค์หนึ่งกับโบสถ์และวิหาร ก่อด้วยอิฐ ทำนองมอญอันหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า ถ้ำชาลวันครั้นไปตรวจดูได้ความว่าเป็นปากท่อน้ำ ก่อด้วยอิฐช่องใหญ่พอคนคลานลอดเข้าไปได้ คงจะทำสำหรับน้ำเดินจากคูเข้าไปที่สระในวัด เดี๋ยวนี้คงเหลือแต่ปากท่อที่อยู่ในคูเท่านั้น จึงแลดูคล้ายถ้ำ ดูในเมืองเสร็จแล้วไปกินข้าวกลางวันที่วัดนครชุม แล้วกลับเมืองใหม่ รวมทางทั้งไปทั้งกลับ ๖๐๐ เส้น

นึกดูก็น่าประหลาดใจที่ลำน้ำเก่าเป็นเร็วจริงๆ เมื่อราว ๔๕ ปีมานี้เอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองพิจิตร เสด็จโดยเรือพระที่นั่งกลไฟอรรคราชวรเดช ขึ้นทางลำน้ำเก่าไปจนถึงเมืองพิจิตร จอดเรือพระที่นั่งราวๆ หน้าวัดนครชุม ในกาลบัดนั้นแม้ในฤดูน้ำก็ใช้เรือเดินไม่ได้ตลอด ถ้าจะนึกไปก็น่าเสียดาย เพราะที่เมืองเก่านั้นเป็นที่เลื่องมาก และบ้านช่องผู้คนก็อยู่หนาแน่นมาก ถ้าแก้ไขเรื่องน้ำให้สะดวกได้แล้วน่าจะย้ายที่ว่าการมาตั้งไว้ที่เมืองเก่านั้นตามเดิม เชื่อว่าจะเป็นการสะดวกแก่การปกครองมาก

วันที่ ๗ มีนาคม ยังพักพิจิตรอีกวันหนึ่ง ได้ไปเที่ยวที่บึงสีไฟ

วันที่ ๘ มีนาคม ออกจากเมืองพิจิตร รถไฟพิเศษออกเวลาเช้า ๓ โมง ถึงปากน้ำโพ ๕ โมง ๓๕ นาที หยุดพักราว ๒๐ นาที แล้วออกเดินต่อมา ถึงสเตชั่นสามเสนเวลาบ่าย ๕ โมง ๕๕ นาที รวมเวลาที่ไปเที่ยวทั้งสิ้น ๖๕ วัน

ท่านผู้ที่ได้อ่านหนังสือนี้มาจนตลอดถึงเดี๋ยวนี้แล้ว คงจะต้องรู้สึกมาแล้ว ว่าตอนกลาง ๆ สนุกกว่าตอนท้ายเป็นอันมาก ตอนท้าย ๆ นั้นจืดเต็มที ถ้าท่านรู้สึกเช่นนี้เมื่ออ่านหนังสือ ก็แปลว่าท่านรู้สึกอย่างเดียวกับตัวข้าพเจ้าเมื่อเดินทางนี้เอง การไปเที่ยวเมืองเหนือที่สนุกมากก็อยู่ที่ตอนกลาง มาตอนปลาย ๆ จืด ข้าพเจ้าเล่าไปตามความที่เป็นจริงจึงเป็นเช่นนั้น การที่จะแต่งให้ตอนปลายสนุกนั้น ถ้าจะกระทำจริง ๆ ก็ได้ แต่ก็จะไม่ตรงกับความจริง เพราะฉะนั้นความจริงจืดอย่างไร จึงต้องปล่อยให้จืดอยู่อย่างนั้น

การไปเที่ยวเมืองเหนือครั้งนี้ นอกจากความลำบากในส่วนการเดินทาง ยังลำบากในการค้นสถานที่ต่าง ๆ นั้นเป็นอันมาก ความรู้สึกเหมือนไปในป่าดงทึบ ซึ่งยังไม่มีทางเดิน และต้องตัดถางทางเดินไปทุกฝีก้าว แต่ความลำบากในส่วนหักร้างถางพงนี้รู้สึกว่าสูญหายหรือลืมเสียสิ้น ในเวลาที่เมื่อแลเห็นแต่งสว่าง

อยู่ข้างหน้าฉันใด ความรู้สึกของข้าพเจ้าก็เช่นกัน ถ้าผู้ที่ยังไม่เคยไปทางเมืองนั้น ๆ ได้อ่านหนังสือนี้รู้สึกออกรสสนุกบ้างแม้แต่เล็กน้อยแล้ว ข้าพเจ้าจะรู้สึกในใจว่าการที่ได้ไปลำบากมาไม่เสียเวลาเปล่า

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒๒

(๑) เมืองพิจิตรเก่า ชื่อเดิมเรียกว่าเมืองสระหลวง คู่กับเมืองสองแคว ในศิลาจารึกสุโขทัย และกฎหมายครั้งพระเจ้าอู่ทองเรียกอย่างนั้นทั้งนั้น เห็นจะมาตั้งชื่อใหม่ในคราวเดียวกับเมืองพิษณุโลก ผู้แต่งพงศาวดารเหนือ เอาคำภาษามคธมาเรียกว่าโอฆบุรี ก็เห็นได้ว่าแปลงมาจากคำสระหลวงนั่นเอง แต่มาเกิดเข้าใจกันผิดไปว่าเมืองโอฆบุรีอยู่ตรงเมืองพิษณุโลกเพียงข้ามฟากลำแม่น้ำ ที่จริงเมืองสระหลวงเป็นเมืองด่านทางด้านใต้ของกรุงสุโขทัย อย่างเดียวกับเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองด่านทางตะวันตก เมืองสวรรคโลกเป็นเมืองด่านทางเหนือ เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองด่านทางตะวันออก ฉันใด เมืองสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีก็ดี เมืองด่านทิศทำนองเดียวกัน คือเมืองลพบุรีทิศเหนือ เมืองนครนายกทิศตะวันออก เมืองพระประแดงทิศใต้ เมืองสุพรรณทิศตะวันตก ส่วนเมืองพิจิตรเก่านั้น พิจารณาดูการก่อสร้างใช้อิฐเป็นพื้น จึงสันนิษฐานว่า เห็นจะสร้างเมื่อภายหลังเมืองพิษณุโลกลงมา เมื่อกรุงสุโขทัยหย่อนกำลังลงแล้ว

หลักศิลาจารึกสุโขไทย

(คัดตามรูปอักษรและบันทัดจารึกในหลักหิน) (๑)

หลักที่ ๑ หลักที่๑ หลักที่๑ หลักที่

นอนนใด กินอร่อย กินดีกเอามาแก่พี่กกไปดี
หนองวองช่างได้กเอามาแก่พี่กกไปท้านท้เม
องได้ช้างได้วองได้บ่าวได้นางได้เงอนได้ทองกเอา
มาเวนแก่พี่กพี่กตายญงพี่กกพร้าบเรอแก่พี่
กฝ่งบเรอแก่พี่กพี่ตายจงได้เมองแก่กทอง
(ก) ดเมออข่าวพี่ขนรามค้แหงเมองพุกโรใท้นดในน้ำ
(ม) ปลาในนามเช้าเจ้าเมองบ่เอาจกอบในไพร่ฉทางเพ่
(อ)นจองวองไปค้าข่มาไปขายใครจกกใคร่ค้าช้างค้าใค(ร)
จกกใคร่ค้ามาค้าใครจกกใคร่ค้าเงอนค้าทองค้าไพร่ฝ้าหน้าใส
ลกเจ้าลกขนผู้ใดแด่ดตายหายก่วาอย่าเ(รอ)นพ่เช่ออ
เลออค้ามนนช้างขลกมยยยเขาไพร่ฝ้าข้าไทบ้า
หมากบ้าพอพ่เรออมนนไว้แก่ลกมนนล้นไพร่ฝ้า
ลกเจ้าลกขนผู้เด่ผดแผกแส่กว้างกนนส่วนจด
แท่แด่จงแถงความ(แ)ก่ราด้วยช่บ่เช้าผู้ลกกมกก
ผู้ช่อนเหนเช้าท่านบ่ใครหนเหนล้นท่านบ่ใครเคย
ดคนใดช่ช้างมาหาพาเมองมาค่ช่อยเหนออเพ่อ
อกมนนบ่มช้างบ่มม้าบ่มบ่าวบ่มนางบ่มเ(อ)
นบ่มทองให้แก่มนนช่อยมนนดวงเปนบ้านเปนเมอ
งได้ข้าเ(ส)อกข้าเสออหวอพ่งหวอรบก่ดบ่ข้าบ่ดใน
ปากปดมกดงอนนณงแขวนไว้หนนไพร่ฝ้าหน้า
ปกกลางบ้านกลางเมองมถ่อยมความเจบท้อง
(ช่)องใจมนนจกกก่ดาวเถงเจ้าเถงขนบ่ไร่ไปดนนก
ดงอ(น)นท่านแขวนไว้พี่ขนรามค้แหงเจ้าเมองได้

ญนรย (ก เ) มออถามส่วนความแก่มนนด้วยซ่ไพร่ใน (เม) องสุกโขไทน่นจงช่ล่างบ่าหมากบ่าพลท่วเมอง่นทุกแห่งบ่าพ่ราวก่หลายในเมองน่าบ่าลางก่หลายในเมองน่หมากม่วงก่หลายในเมองน่ห (ม) กขามก่หลายในเมองน่ใครล่างได่ไว่แก่มนนกลางเมองสุกโขไทน่มน่าครพงโพยล่ใส่กนด ... (มู่) งงกนน่าโขงเม่ยอแล้งรอบเมองสุกโขไทน่ครบ (ร) ได่สามพนนค่รอ่ยวาคนในเมองสุกโขไทน่มก (ก) ทานมกกทรงส่ดมกกโอยทานพ่ขนรามค่าแหงเจ่าเมองสุกโขไทน่ทงงขาวแม่ขาวเจ่าท่วยบ่ววท่วยมางูด (ก) เจ่าสุกขนทงงขนทงงหลายทงงผ่รายผ่ญงฝง (ท่) วยม่สรธาในพระทกธล่ายนทรงส่ดเม่ยอพรนษาทุกคนเม่ยอโอกพรนษากรานกถนส่ยนณ่งจงแล่วเม่ยอกรานกถนมพน่าบยยมพน่าหมากม่มพน่ดอกไม่มหมอนณ่งงหมอนโนนบ่รพารกถนโอยทานแล่ปแล่ญบล่านไปสุดบุดดกถนเถงอไรญกพ่นเม่ยอจกกเข่ามาวยงรยงกนนแม่อไรญก (พ่) นเท่าหววงานด่บงค่กลอยด่วยสยงพาดสยงพนสยงเถ่อนสยงขบบใครจกกมกกเห่ลนเห่ลนใครจกกมก (ก) หววหววใครจกกมกกเถ่อนเถ่อนเมองสุกโขไทน่มค่ปาก (ปู่) ดหลวงท่ยนญอมคนสยดกนน

เข้า ๆ ท่านเฝ้าทย (น) ท่านเห็นไฟ เมอง ส โขไท น
ม ผู้ง จกก แดก กล (าง) เมอง ส โขไท น ม พหาร ม
พระ พทธ รูบ ทอง ม พระ อฏฐารศ ม พระ (พ) ทธ รูบ
ม พระ พทธ รูบ อนน ใหญ่ ม พระ พทธ รูป อนน
ราม ม พหาร อนน ใหญ่ ม พหาร อนน ราม ม บ
ุคร นี่ส์ไ...ด้ มเ (กร) ม มหาเถร เบ่อง ตวนน ตก
เมอง ส โ (ขไท) น้ ม อ (ไร) ญญก พ่ ขนรามคำแหง กทำ
โอย ทาน แก่ มหาเถรส์ (งฆ) ราช ปราชญ รยน จบ บ ตก ไคร
หลวกก กว่า บ ุคร ใน เมอง น้ ทก คน ลก แผ่ เมอง ส์ร ช
รมมราช มา ใน (นส) อาง อร ญญก ม พหาร อนน ณ่ง มน
ใหญ่ ส่ง งาม แก่ ม พระอฏฐารศ อนน ณ่ง ลก อย
น เบ่อง ตวน (น) โอก เมอ (ง) ส (โ) ขไท น ม พหาร ม บ ุคร
ม ทเล หลวง (ม บ) าหมาก บ่า พด ม ไร่ ม นา ม ถ่น ถ่าน
ม บ้าน ใหญ่ บ่า (นเ) ลก ม บ้า ม (ว่) ง ม บ่า ขาม ฺด งาม ผู้งแก่ล

(๑)... เบื้องตนนอน เมืองสุโขไท น้ำมีคลาดปี
(สา)น้ำมีพระอจน์ มีปราสาทมีบ้าหมากพร้าวบ้าหมาก
ลางมีไร่มีนามีถ่านมีบ้านใหญ่บ้านเล็กเบื้
องหวนนอนเมืองสุโขไทน้ำมีกูดพหารูบุครู
อยู่มีสรดภงส์มีบ้าพร้าวปาลางมีปามีม่วงปาขาม
มีน้ำโคกมีพระธุพงผเทพดาในเขาอนนั่นพ
เปนใหญ่กว่าทกผไกเมืองนั่นขนผใดถือเมือง
สุโขไทนั่นแล่ให้วดพดุถกเมืองนั่นทยงเมือง
นั่นดผู้ให้วบ่ดพดบุถกผในเขาอนนบุคมบ่
เกรงเมืองนั่นหาย ๑๒๑๔ ศก ปีมโรงพุขนรามคำ
แหงเจ้าเมืองศรีสชชนนาไลสุโขไทนี้ปลกไม่ตา
นั่นได้สบคำเข้าจงให้ช่างฟนธดารหนฦงห่วาง
กลางไม่ตานี้วนนี้เดอนดบบ์เดอนโอกแปดวนนวน
นี้เดอนเดมเดอนบ่างแปดวนนฝงบุครเถรมหาเถร
รขนณ่งเหนอธดารหนสดธรมมแก่อบาสกฝ
งท่วยจำสลผู้ใช่วนนสดธรมม
เจ้าเมืองศรีสชชนนาไลสุโขไทขนณ่งเหนอธดา
รหนให้ฝงท่วยถกเจ้าถกขนฝงท่วยถบ้านถ

เมอง กนน วนน เดอน ดบบ เดอน เตม ท่าน แฏ่ง ข่าง เผ
(อ) ก กร พดด ฉยาง ท่ยน ญ่อม ทอง งา ... ชวา ช รจา ศร
(พ่) ชนรามค์แหง ช่น ช่ไปนบพร (ะ) ... อริ ณญก แล่
(วเช่) ามา จา ริ รก อนน์ ณ่ง ม ใน เมอง ชอย ง์ถาบก ไว่
(ต่ว) ย พระ ศ์ร รตนธาตุ จา ริ รก อนน์ ณ่ง ม ใน ถ่า ช ถ่า
(พ) ระ ราม อย่ ผ่ง ง น่า ส์พาย จา ริ รก อนน์ ณ่ง ม ใน ถ่า
(รด) น ธาร ใน กลวง บ่า ดาน น์ น์ ม ษาตา ส์อง อนน อนน์ ณ่ง ช่
(ษา) ล่า พระมาส์อนน์ ณ่ง ช พทธ ษาตา (ช) ดาร์ หน น์ น์ ช่ ม
นง ง์ ษตาบาตร ง์ถาบก ไว่ หน่ (จ่ง) ทงงหลาย เหน

พ่ขนพระ(รา)มคำแหงฉกพ่ขนษรีนทราทศย เป
(น)ขน(ไ)น์เมองษรสชชน(นาไ)ด่สโขไททงงมากาวลาว
(แ)ล่ไท์เมองใต่หล่ำพ้า ฎ...ไทชาวฃยาวของมายอ
ก ๑๒๐๗ ศก์ ปีกรให่ขด(เอา)พระชาคอกทงงหลาย
เหนกทำบชาบ่เรอแก่พระชาคได์เดอนหกวนนี้จ่
งเอาดงฝงงในกลาง์(เมอ)ง์ษรสชชนาไลก่พระเจ
ด์ เหนอหกเข่า จ่แล่วต่งงวยงผาดอ่มพระม
หาชาคสามเข่า จ่งแล่วเม่อก่อนตาย ล่ไท์น่บ
ม ๑๒๐๕ ศก์ ปมแมพ่ขนรามคำแหงหาใคร่ใจ
ในใจแล่ใส่ตาย ล่ไท์น่ตาย ล่ไท์น จ่ง มเพ
อขนฃ่นนนใส่ไว่พ่ขนพระรามคำแหงนนหา
เปนท่าวเปนพรญา แก่ไททงงหลายหาเปน
ครอาจารย ส่งงสอนไททงงหลายให่ร
บนร่ธรมมแทแด่คนอนนมในเมองไทดวย
ร่ดวยหลวกกดวยแก่ลวดวย หานดวยแคะ
ดวยแรงหาคนจกกเสมอมไดอาจปราบฝงข่า
เศก์มเมองกว่างช่างหลายปราบเบองตวนนอ
อกรอดสรลวงล่องแควดบ่าจายสคาเท่าฝงงขอ
งเถงวยงจนนวยงค่าเปน ทแล่วเบองหวน
นอนรอดคนทพระบางแพรกสพรณณภ

มราช บ์ รเพช (บ์) ร์ ศรธรมมราช ฝงงทเล
ส์ มทรเปน์ ท (แล่ว์) เบ่อง ควนน ตก รอด์ เมอ
ง ฉอด์ เมอง... น หงศ่า พ์ ศส์ มทร หาเป
น แดน ๐ เบ่อง (์ คน) นอน รอด์ เมองแพล์ เม
อง ม่าน์ เมอง น... เมอง พลวว พ่น ฟงง ของ
์ เมองชวาเป (น์ ท) แล่ว ๐ ปลก ลย่ง ฝง ลกบ่า
น ลก์ เมอง (นน่) น ชอบ ลว่ย ธรมม ทกคน

อธิบายคำ

หน้าที่ ๑ บรรทัดที่ ๓ เตียมแม่ แปลว่าตั้งแต่

" " ๔ เข้า – ปี

" " ๔ ฉอด – อำเภอแม่ลอดอยู่ในจังหวัดตาก

" " ๖ หนังญ่าย พายะแจ – หนักระจัดกระจาย

" " ๗ เนกพด ช้อช้างคือเนกพด – มีกำลังมิใช่น้อย

" " ๙ มาส์ คำเขมร แปลว่าทอง

" " ๑๓-๑๔ คหนังงังช้าง – คล้องช้าง

" " ๑๕ บัว – ชาย

" " ๑๗-๑๘ ทังกลม – ทั้งปวง

" " ๑๙ จกอบ คำเขมร – ภาษีชนิดหนึ่งที่เก็บแก่ผู้นำสัตว์และเข้าของไปเที่ยวขายในที่ต่าง ๆ คำนี้มีใช้ในหนังสือสัญญาต่าง ๆ ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า

" " ๒๑ กว่า – ไทยโบราณที่อยู่ริมแม่น้ำซีเกียงมณฑลกุยเจียวในประเทศจีน หมายความว่าเสีย เช่นคำว่าตายเสียแล้ว เขาพูดว่า "ตายกว่าแล้ว"

" " ๒๓ เสียค้า – เสียคิดตัว คำว่าค้า – คิด

" " ๒๓ เยีย ภาษาเงยวหรือไทยโบราณ – ฉางเข้า

" " ๒๘-๒๙ ช่วยเหนือเพื่อกู – ช่วยเออเพื่อบำรุง

---

๑ ของศาสตราจารย์ยอชเซเดส์

ด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๓๐ ตวง – นับในศิลาจารึกนครชุมหลักที่ ๓ ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๔ มีคำโบราณว่า นับ ตวง ถ้วน, ภาษาลาวทุกวันนี้ ตวงเป็นแปลว่าดู หรือพิจารณา ถ้าเช่นนั้นแล้วคำว่า ตวงเป็นบ้านเป็นเมือง = ดูประหนึ่งเป็นบ้านเมืองของตน หรือนับว่าเมืองสุโขทัยเป็นเหมือนบ้านเมืองของตน

,, ,, ๒๓ หั้น – นั้น

ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๓ ลาง ภาษาเงี้ยว – ขุนน

,, ,, ๖ ตระพังโพย – บ่อศิลาจารึก

,, ,, ๗–๘ ครัน้ร – ถ้าแพงสามชั้น

,, ,, ๘ โอยทาน – ให้ทาน

,, ,, ๑๕ พนม คำเขมร – ภูเขา

,, ,, ๑๖ ญิบ – สอง ญิบล้าน – สองล้าน

,, ,, ๒๓ เท้ยนญอม – ย่อม

,, ,, ๒๖ ราม – ขนาดกลาง ไม่ใหญ่นักเล็กนัก

,, ,, ๒๗ อรัญญิก ทุกวันนี้เรียกวัดสะพานหิน ยังมีพระอัฐารศลุกขึ้น

,, ,, ๓๐ หลวก – รู้หลัก

,, ,, ๓๑ ลุกแม่ – มาแต่

,, ,, ๓๒ แม่กม – ที่สุด

ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๑ เบื้องต้นนอน – ทิศเหนือ

,, ,, ๑–๒ ปละน – ตลาดมีห้องแถว ภาษาเปอร์เซีย ว่า บาซาร์

,, ,, ๓ ปราสาทหิน เข้าใจว่าปราสาทหินซึ่งเป็นวัดพระพายหลวงบัดนี้

,, ,, ๔ เบื้องหัวนอน – ทิศใต้

,, ,, ๕ สรีดภงค์ มาจากภาษาสันสกฤตว่า สรีฑภงฺค แปลว่าท้ายบ

,, ,, ๑๓ เคียนโอก – ข้างขวา

,, ,, ๑๔ เคียนบ้าง – ข้างแรม

,, ,, ๒๐ กระพัด คำเขมร – สายรัดกุบบนหลังช้าง

,, ,, ๒๑ ฉยาง คำเขมร – พุ่ เครื่องประดับหัวช้าง

,, ,, ๒๒ รจาศร์ ร้อช้าง

,, ,, ๒๔–๒๕ ถ้าพระรามและถ้ารัตนชาร ดูหนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๑๕

,, ,, ๒๕ ในกลวง – ในภายใน

ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๓ ชาวอูชาวของ – ผู้ที่อยู่ตามริมแม่น้ำอู และแม่น้ำของ

,, ,, ๓ มาออก – มาจน

,, ,, ๕ ที่จริง พ.ศ. ๑๒๐๗ เป็นปีระกาไม่ใช่ปีกุน

,, ,, ๑๗ รอด – ตลอด

ห้องสมุด
๑๑
กระทรวงศึกษาธิการ

วันกำหนดส่ง

26 เม.ย. 97	15 5 1962		
27 ก.ย. 2497	19 JUN 1970		
10 พ.ย. 2497	-3 ธ.ค. 25[illegible]		
12 พ.ย. 2498	-9 [illegible]		
2. [illegible]			
29 ส.ค. 2499			
5 ก.ย. 2499			
12 ก.ย. 2500			
17 ส.ค. 2500			
18 ต.ค. 2500			
25 ต.ค. 2500			
25 ก.ค. 2501			
13 ก.พ. 2502			
20 [illegible] 2502			
27 ก.พ. 2502			
[illegible] 2502			
16 [illegible] 2502			
2 ก.ค. 2502			
10 ก.ค. 2502			
14 เม.ย. 25[illegible]			
31 ก.ค. 2504			

เลขที่หนังสือ ๙๑๕.๙๗
ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ
ผู้แต่ง กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ
๙๑๕.๙๓
๑.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ธนาคารออมสิน
ถนนบุญศิริ พระนคร
แบบที่ ๑ จำนวนที่พิมพ์ ๑๐,๐๐๐ เล่ม
๑๕ สิงหาคม ๒๕๕๖

